

FƏLSƏFİ CƏRƏYANLAR

-14137-

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
Əfəndisi

PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı – 2014

8722 + 71.092

F 49

Tərtibçi: **Namiq Abbasov**
kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Elmi redaktor: **Əlikram Tağıyev**
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Texniki redaktor: **Rəhim Həsənov,**
Rəna Abbaslı

“FƏLSƏFİ CƏRƏYANLAR”. Bakı, 2014, 152 səh.

“Homo-sapiens”in yaranması ilə mədəniyyət yarandı. Yasalar, qadagalar, olar-olmazlar, bir sözlə instinklərin şüurla əvəzlənməsi artıq mədəniyyətin, düşüncənin şərtləri idi. Düşünən insanlar - müdriklər, tayfa ağsaqqalları birgəyaşayış qaydalarını yaratmağa başladılar. Normalar, bioloji istəklərin idarəedilməsi müdafiə və s. tələbatlar sistemləşdirildi. İnsanlar daha rahat və təhlükəsiz yaşamağa başladılar. Mədəniyyətin yaranması ilə insanların, bütövlükdə insanlığın, bəşəriyyətin tərəqqisi başladı. İllər keçdi ağıllı insanlar, müdriklər hikmətsevərlik elmini - fəlsəfəni (2500-3000) yaratdılar. Beləliklə elmlər elmi (Aristotel) olan fəlsəfə yarandı. Mədəniyyətin yaranması və inkişafı fəlsəfəni yaratdı. “Düşüncə mədəniyyəti fəlsəfədir” (M.T.Siseron), “Fəlsəfə mədəniyyətin düşüncə beynidir” (F.Nitsşe) və s. kimi tezislər yarandı.

Zaman keçdikcə düşüncə insanları, filosoflar müxtəlif cərəyanlar yaratdılar. Bu cərəyanlar vaxtaşırı əhəmiyyətliyi səviyyəsinə görə tarix səhnəsində öz izlərini qoydu. Fəlsəfi cərəyanlar müxtəlif ədəbiyyatlarda işıqlandırıldı da ayrıca kitab formasında yox idi. Fəlsəfə ensklopedik lüğətində bu cərəyanların əksəriyyəti haqqında məlumat olsa da ayrıca toplu şəkildə yığılmasına böyük ehtiyac var idi. Buna görə də kitabın əhəmiyyətliyi və vacibliyi danılmazdır. Kitab kulturoloqlar, filosoflar və araşdırıcılar üçün əvəzsiz məlumat qaynağı ola bilər.

A E3338370014
0103-2014 Qrifli nəşr

© Namiq Abbasov, 2014

A

Absurdizm: Absurdizm, hər hansı bir yaradıcı olmadığından insanın kainatda bir məna tapmasının boş bir şey olduğunu və bu məna məşğuliyyətin müvəffəqiyyətsiz olacağını söyləyən fəlsəfi düşüncə axınıdır.

Absurdizm, ekzistensializm ilə əlaqəlidir lakin, bir-biriylə qarışdırılmamalıdır. Absurdizmin mənşələri XIX əsr Danimarkalı filosof Seren Kyerkeqora söykənir. Albert Kamyunun 1942-ci ildə “Sizif əfsanəsi”nin nəşr olunmasıyla Absurdizmin sərhədləri təyin olunmuş və tam mənasıyla ortaya çıxmışdır. II Dünya müharibəsi əsnasında işğal edilən Fransada Absurdist görüşlər məşhurluq qazanmışdır.

Kamyudan bir əsr əvvəl Danimarkalı filosof Seren Kyerkeqor dünyanın absurdluğu (ağıla zidd olması, axmaqlığı) haqqında bir çox yazı qələmə almışdır. Gündəliklərində Absurd üçün belə deyir:

Absurd nədir? Asan görlə biləcəyi üzrə, mən şüurlu bir varlıq olaraq məntiqim və məqsədim istiqamətində, düşüncələrimin əks etdirdiyi şəkildə hərəkət etmək məcburiyyətindəyəm. Başqa bir şey etdiyimi zənn etməyim də məntiqimin və düşüncələrimin istiqamətində olar, qısacası başqa cür hərəkət edə bilməyim və yenə hərəkət etməyimin zəruri olduğu yerdəyəm. Hərəkət etmək məcburiyyətindəyəm lakin, düşüncələrim yolumu bağlayır və ehtimallardan birini alaraq belə deyirəm: Etdiyim hərəkət budur, başqa cür edə bilmirəm çünki, bura düşüncələrimin əks etdirməsiylə gətirildim.

Məşhur əsəri “Qorxu və həyəcan”da “Yaradılış” hekayəsində adı çəkilən İbrahimdən nümunə verir. Allah İbrahimə oğlu İsmayılı öldürməsinə söyləmişdir. Oğulunu öldürmək üzrəyəm bir mələk onu dayandırır. Kyerkeqor bu hekayənin absurdun fəziləti olduğunu düşünürdü.

Absurdizmə görə insanlar tarix boyunca həyatlarında bir məna tapmağa çalışmışlar. Lakin, bu dünyayla əlaqədar ağıla uyğun bir cavab tapmaq mümkün olmayacağından bu axtarış faydasız olacaq. Sonunda isə insanları iki yoldan birini seçəcək: Həyatın mənasız olduğu nəticəsi ya da Allaha inanmaq, bir dinə bağlanmaq. Lakin, yuxarıdakı dəlil təkrar tətbiq oluna bilər: Allahın məqsədi nədir? Kyerkeqor, Allahın bilinən məntiqli bir məqsədinin olmadığına inanır, absurd Allahda da tapar.

İntihar etmək həyatın axmaqlığına qarşı məşğul olmağa dəyməz deməkdir və şüurlu bir reaksiya kimi görülməli. Lakin, bir çox insana görə bu bir həll deyil, ölüm absurdu ortadan qaldırmaz, absurd ilə əlaqəni qoparar. Albert Kamyu, "Sizif əfsanəsi"ndə intiharın faydalı bir həll olmadığını söyləyir, çünki, həyat tamamilə absurd işə onunla döyüşmənin yolu aradakı bağı davam etdirməkdən keçir. Əgər şüur yaşamırsa ki, absurdu tragik edən Sizifin daşın düşəcəyinin fərqi olmasındır, ağıl və absurd arasındakı qarşılıqlı təsir var olmayacaq. Ölüm işə bunu ortadan qaldırır və ölümdə də bir məna yoxdur, qısacası intihar insanın son taleyini sürətləndirməkdən başqa bir işə yaramayacaq. Kamyu, əsl üsyanın yaşayarkən absurda baş qaldırmaq olduğunu söyləyir.

Acivika: (Sanskrit dilində Aciva- həyat yolu) - Hindistanda E. Ə. V əsrdə ortaya çıxan tərki-dünya bir təriqətdir. Caynizmin qurucusu Mahaviranın müasiri və köhnə dostu Qoşala Maskanputra (Qosalı Makkhaliputto) tərəfindən quruldu. Qoşalanın təliminə bağlı bilgilər yalnızca Budda və Caynist qaynaqlarından öyrənilə bilməkdədir. Bu qaynaqlar Qoşalanın aşağı bir kastadan gəldiyini və Buddanın ölümündən qısa bir müddət əvvəl, Mahavira ilə aralarında çıxan bir mübahisənin nəticəsində öldüyünü (E. Ə. 484-cü il) yazır.

Təriqətin, ruh köçümünə ya da ruhun yenidən doğuşuna bağlı inanclarında tam bir determinizm üstündür. O biri təriqətlər, ruh köçümü əsnasında insanın öz taleyini yaxşılaşdırma bələcəyini qəbul edərkən, Acivikalar kainatdakı bütün hadisələrin, bu vaxt insan taleyinin, niyəti (Sanskrit dilində «qayda, tale») adı verilən universal bir güc tərəfindən ən incə ayrıntısına qədər təyin olunduğuna inanırlar, bu səbəblə insanın dəyişmə ya da vəziyyətini düzəltmə səyləri nəticəsiz qalmağa məhkumdur. «Necə bir yumaq ip atıldığında açılırsa, ağıllı ya da ağılsız hər insan, taleyində nə varsa onu yaşayacaq.» Acivikalar insanın vəziyyətinə bağlı bu pessimist görüşə qarşı hər hansı bir məqsəd uğruna deyil, niyəti belə davranmalarına qərar vermiş olduğu üçün sadə yaşayırlar. Mauriya xanədanının hökm sürdüyü E. Ə. III əsrdən sonra təriqət zəifləsə də, tamaşaçıları, bu gün Misir əyalətinin olduğu torpaqlarda XIV əsrə qədər varlığını davam etdirdi. Təriqətin inanclarındaki son dəyişikliklərlə, təriqətin qurucusu Qoşalaya bir ilah olaraq tapınmağa başlandı və tutarlı bir determinizmin son mərhələsi

olaraq, bütün dəyişmələrin aldadıcı olduğunu və hər şeyin sonsuza qədər hərəkətsiz qaldığını qəbul edən bir təlimə çevrildi.

Ən böyük təsir icma Acivika III-II əsrlərdə Aşoka və onun ardıcılıarı dövründə çatdı. Şimali Hindistanda Acivika sonra Cənubi Hindistanda məzhəb Vayşnavizm və Caynizm ilə birləşdi ki, XIV-XV əsrlər qədər mövcud davam etdirdi. Acivika haqqında əsas informasiya mənbəyi Buddist və Caynist mətnlər və epigraflıq var.

Amoralizm: Əxlaq anlayışının və nəzəriyyələrinin gərəksiz olduğunu, təbii bir varlıq olan insanın özündə əxlaqi olmayan hərəkətlərin də olduğunu, buna görə insanların əxlaqi səbəblərlə mühakimə oluna bilməyəcəyini, bu səbəblə də əxlaq faktının gərəksiz olduğunu müdafiə edir.

Qəzaliyə görə qarşısındakını tənqid edən adam, əvvəl özünə baxmalıdır. Heç kim başqa birini əxlaqsızlıqla tənqid edəcək qədər əxlaqlı davranmır. Buna görə əxlaq anlayışının, insanlar tərəfindən istifadə edilməsi lazım deyil.

Analitik Fəlsəfə: Neopozitivizm ya da məntiqçi pozitivizm olaraq da bilinən bu anlayışa görə fəlsəfənin əsas məşğul olduğu sahəsi dildir. Bu yanaşmaya görə, fəlsəfə, varlıq, dəyər və Allah üstünə doğruluğu yoxlanıla bilməyən təlimlər qarşıya qoymamalıdır. Fəlsəfənin vəzifəsi dildəki anlayışları təhlil etməkdir.

Vittgenşteyn (1889 - 1951) dili ətrafımızda olub bitən bir şey, kompleks insan fəaliyyətlərinin meydana gətirdiyi bir bütün olaraq görmüşdür. Bütün fəlsəfə problemlərini bir dil probleminə sadələşdirən Vittgenşteyn, fəlsəfənin özündə bir qayda deyil fəaliyyət olduğunu söyləyir.

Analitik fəlsəfə pozitivizmin XX əsrdə müasir bir görünüş almış şəkildir. Neopozitivizm ya da məntiqçi pozitivizm olaraq da bilinən bu anlayışa görə fəlsəfənin əsl məşğul olduğu sahəsi dildir.

Bu yanaşmaya görə fəlsəfə, varlıq, dəyər və Allah üstünə doğruluğu yoxlanıla bilməyən təlimlər qarşıya qoymamalıdır. Fəlsəfənin vəzifəsi dildəki anlayışları təhlil etməkdir. Bu fəlsəfə anlayışına görə elmə söykənən məlumat doğru məlumatdır. Bir məlumatın doğru olub olmadığını anlamaq üçün də məlumatın analizi lazımdır. Bu məqsədlə elmin istifadə etdiyi mülahizələrin quruluşu və quruluşu araşdırılır. Bu da dil analizidir.

Analitik fəlsəfəyə görə fəlsəfədə ortaya çıxan problemlərdən biri bulanıq məntiqi nəticələr, digəri dəyişik mənalı olan sözlərin bir-birinə qarışdırılmasıdır. Bu səbəblərdən qaynaqlanan problemləri həll etmək üçün də bulanıq məntiqi nəticələr yerinə aydın məntiqi nəticələr meydana gətirmək və tək mənalı sözlərdən ibarət olan süni bir dil sistemini qurmaq lazımdır. Bu axının başlıca nümayəndələri, L. Vittgenşteyn, Moris Şlik, Rudolf Karnap və Hans Reyxenbaxdır.

L. Vittgenşteyn, dili istifadə etmənin və dili anlamının, insanları sırayı şeylərdən ayıran ən əhəmiyyətli xüsusiyyət olduğunu ifadə edir. Ona görə dil, dünyanı təsvir etmək surətiylə təmsil edir. Buna görə mülahizələr, faktların təsvirləri və faktların şəkilləridir. Digər yandan mülahizələr düşüncələrin dilə gəlmələridir.

Filosof daha sonra bu dil anlayışını dəyişdirərək başqa bir dil fikirini inkişaf etdirmişdir. Bu yeni dil anlayışı ilə dilə təbii bir insan fenomeni, ictimai bir fenomen (birdən çox insanın mənimsədiyi qaydaların varlığı ilə işləyə bilən bir fenomen) olaraq yaxınlaşmışdır. Ona görə fəlsəfə, sayılıb töküləcək bir təlim bütünü deyil bir fəaliyyətdir. Filsofa düşən fəlsəfi nəzəriyyələri inkişaf etdirmək deyil, dilin necə istifadə edildiyini göstərməkdir.

Analitik fəlsəfə dil analizi tənqidi yoluyla fəlsəfi problemləri doğrularkən onları mənasız və mənalı olaraq bölünür.

Metafizikanın mövzusunda giren problemlər, mənasız və sözdə problemlərdir. Tək-tək elmlərin həll edə biləcəyi problemlər də əlaqədar elm sahələrini maraqlandırır. Bu vəziyyətdə fəlsəfəyə yalnız məntiq və məlumat qaydası qalar. Beləcə fəlsəfə araşdırmaları məhdudlaşdırılmış olar.

Fəlsəfədə məntiqi dil təhlil etmələriylə təsdiqlənə bilən mülahizələr mənalı olaraq qəbul edilir. Beləcə fəlsəfənin mövzusu gerçək ya da fikri obyektlər olmaqdan çıxar, elmi mülahizələrə və anlayışlara sadələşdirilmiş olar.

Freqe, məntiqçiliyin - riyaziyyatın məntiqlə sadələşdirilə biləcəyi düşüncəsinin qabaqda gələn ilk müdafiəçisidir. Freqe riyaziyyatın qanunlarını məntiqdən çıxarmağa cəhd edir və Russell adıyla xatırlanan paradoksu kəşf etmiş və aksiyomanın bu ziddiyyətə gətirib çıxardığını ifadə etmişdir. Freqe, bu paradoksun varlığını qəbul edib, kitabın ikinci cildinin əlavə qisimində bu problemə gətirib çıxardığını düşündüyü aksiyomu ifadə etmişsə də, aksiyomlarında təmin edici bir dəyişikliyə gedə bilməmişdir. Russell və Con Fon

Neymannın sonrakı işlərində, bu problemin necə təhlil ediləcəyi iştirak etmişdir.

Animizm: təbiətdə insan ruhuna az çox bənzər ruhlar olduğunu qəbul edən dindir. Ruh, yalnız insanda yoxdur. Canlı cansız hər şeyin ruhu vardır.

İnsan, teolojik hala fetişizm ilə başlamış, buna yaxşı və pis ruhları da əlavə etmişdir. Sonra çoxallahlığa keçmiş daha az amma daha qüdrətli ruhları işin içinə qatmışdır. Ardından bu Allahları tək bir Allahda birləşdirərək təkallahlığa keçmişdir.

Primitiv insana görə ruh, bədənə və ya bədənin müəyyən parçalarına bağlıdır. Can, insanın xaricinə çıxarılarsa amma bu halda belə bədəni idarə edir. Can (xarici can) oğurlana bilər, məğlub edilə bilər, geri gətirilə bilər, bəzən təmir edilə bilər ya da yerinə başqası qoyula bilər. Animizmin başlanğıcı, ruhun insan öldükdən sonra var olduğu düşüncəsidir. Beləcə ruh, insanların ətrafında gəzən, onlara müdaxilə fəvqəltəbii bir hal alır. O zaman bu ruha əhdlər həsr etmək, dualar etmək, qurbanlar kəsmək hərəkətləri başlar ki, bunlar dinin təməl elementlərindəndir.

Zamanla yalnız insanın deyil, heyvanların və bitkilərin də ruhları olduğuna, bunların da insanları yaxşı-pis yolda təsir etdiyinə inanılaraq, bunlara da tapınılmağa başlanmışdır. Beləcə, əvvəl atalarının ruhlarına tapınan insanlar, daha sonra təbiətə ibadətə başlamışlar. Hər obyektə ruh olduğuna inanılmasıyla, insanlarda canlı və cansız fərqi ortadan qalxar.

Aristotelçilik: Qədim Yunanlı filosof Aristotelin fikirlərini mənimsəmiş, istifadə etmiş, müxtəlif zaman və kultürlərdə meydana gəlmiş fəlsəfə axınlarıyla məktəblərinin ortaq adı. Təməl xəttlərində Yunan mədəniyyəti içində canlı qalan Aristotelçilik, bütün Roma dövründə Şərqi Aralıq dənizində sürmüş, Anadolu, Suriya və Misirdə İslam mədəniyyətinə qatılmış, Xristian orta əsrlərində Şimal Afrika və İspaniyadan Ərəblər yoluyla və Latin təsirlərinə də qatılmasıyla İtaliya, Fransa və İngiltərəyə yayılmış, buralardan da yeni dövrlərdə Almaniya və Şimal Amerikaya keçmişdir. Beləcə, yunan və latın mədəniyyətlərinin yanında ərəb, fars, türk və yəhudi mütəfəkkirləriylə və həm xristian həm də islam mədəniyyətləri içində yoğurulub zənginləşərək günümüzdə çatmışdır.

Aristotelin təsirləri yunan və sonrakı Bizans düşüncəsi içində haradasa kəsilməz olaraq sürmüş, XV əsrdən sonra isə Aristotelçiliyin üstünlüyü Qərbə keçmişdir. Aristotelçilik, Aristotelin qurduğu məktəb olan Likeydə 300 ilə yaxın bir müddət canlı qalmış, bir inam sistemindən çox da tənqidi araşdırma anlayışı olaraq yaşamışdır.

Bu vaxt inkişaf edən Ellinizm fəlsəfə içində, müxtəlif məktəblər Aristotelin görüşlərinin bəzi hissələrini mənimsəmişlər. Beləcə, Stoyaçılar, formal məntiq, məna fikiri və təbiətə verdikləri əhəmiyyət baxımından, şübhəçilər, şübhələrini sübut etmək üçün işlətdikləri ağıla vurma üsulları baxımından Aristotelçi sayıla bilərlər.

Bu təsirlər, Aristotelin Platonçu xüsusiyyətlər daşıyan (bu günə çatmamış) gənclik dönəmi kitablarından qaynaqlanar. E. Ə. I əsrdə Aristotelin nəzəri mətnlərinin Rodoslu Andronik tərəfindən çoxaldılması, yeni bir təsirin qaynağını yaratmışdır. Bu təsir, dərhal bütün araşdırma sahələrinin başlanğıcına Aristotelin görüşlərini qoyan, məlumat əldə etmənin onu yorumlamaqdan, ondan üsul öyrənməkdən keçdiyini fərz edən (XVIII əsrdəki İntibaha qədər sürəcəkdir olan) sonrakı Aristotelçiliyin təməlidir.

Aqnostik ateizm: ya da digər təriflə ateist Aqnostisizm, həm ateizmi və həm də Aqnostisizmi içinə alan bir fəlsəfi görüşdür. Aqnostik ateistlər, hər hansı bir Allaha və İlahiliyə inanmadıqları üçün həm ateist, eyni zamanda qəti olaraq hər hansı bir Allahın var olub olmadığını bildiklərini iddia etmədikləri üçün də aqnostikdir. Aqnostik ateist bir adam, bir və ya daha çox Allahın var olduğuna inanan amma haqqında mütləq məlumat sahibi olduğunu iddia etməyən bir aqnostik teizmin aksi ola bilər.

Aqnostisizm: Allahın ya da Allahların varlığının ya da yoxluğunun bilinməyəcəyini nəzərdə tutan fəlsəfi axındır. Bu fəlsəfənin təqibçilərinə aqnostik deyilir. Aqnostisizm, Allahın var olduğunun bilinməsinin ya da sübut edilməsinin qeyri-mümkün olduğu fikiridir. Aqnostik sözü, məlumatı olmayan mənasını verir. Aqnostisizm, ateizmin intellektual baxımdan daha dürüst bir formasıdır. Ateizm, təsdiq olunmaz bir düşüncə olan Allahın var olmadığını iddia edir. Aqnostisizm, Allahın Varlığının ya da yoxluğunun təsdiq olunmayacağını, Allahın var olub olmadığını bilməyin qeyri-mümkün olduğunu müdafiə edir. Aqnostisizm bu baxımdan doğrudur. Allahın

varlığı ya da yoxluğu təcrübi olaraq təsdiq olunmaz. Aqnostiklər, Allahın var ya da yox olduğu mövzusunda bir qərar verməyi istəməzlər. Aqnostisizm, son qərarlılıq mövqeyidir. Teistlər Allahın varlığına inanırlar. Ateistlər Allahın var olmadığına inanırlar. Aqnostiklər Allahın varlığı ya da yoxluğunu bilmək qeyri-mümkün olduğundan onun varlığına ya da yoxluğuna inanmamağımız qeyd edirlər. Aqnostisizmin türkcə qarşılığı olaraq naməlumçuluq ya da aqnostiklik istifadə edilməklə birlikdə aqnostisizm Foma Henri Haksli tərəfindən XIX əsrdə fəlsəfəyə gətirilmişdir. Əlbəttə ilk dəfə XIX əsrdə izlənilməyə başlanan bir axın və ya metodologiya deyil. Mənşəyi qədim Yunandakı Sofistlərə qədər uzanar. Onsuz da Aqnostisizm də Yunandakı Aqnostos, yəni bilinməz olan sözündən gəlməkdədir.

Aqnostisizm Allahın və kainatın haradan törədiyinin bilinmədiyini və ya bilinə bilməyəcəyini irəli sürən fəlsəfi bir axındır. Aqnostisizm ilk baxışda skeptisizm ilə qarışdırıla bilər ancaq Aqnostisizm ilə skeptisizm arasındakı təməl fərq skeptisizm insan ağılına və duyğularına şübhəylə yaxınlaşmasıdır. Skeptiklərə görə həqiqət anlayışı sorgulanmalı maddi hər quruluşa və ya ictimai hər faktə qarşı şübhəli bir mənada da aqnostik bir rəftarla yaxınlaşmaq ən doğru olanıdır. Aqnostiklər isə insan ağılına ala bildiyi və ya dünyəvi olan maddi xüsusiyyət daşıyan, daşımada da məntiqi bir həqiqət qazanmış elementlər haqqında şərhə olmadan yalnız yaradıcı gücü olan bir Allahın varlığına şübhəylə yaxınlaşar. Yəni skeptiklər hər şeydən şübhə edirkən aqnostiklər yalnız Allah kimi metafizik anlayışlara qarşı şübhəçilərdir. Aqnostiklərə görə Allah haqqındakı gerçək naməlumdur və bilinə bilməz.

Asketizm: Həyatın mənasını minimum şərtlərlə yaşamağa bağlayan bir axındır. Təsiri dini sahələrdə daha çox hiss edilir. Təvazökar bir həyat və üslubu qəbul edir. Qənaət, ən qiymətli fəzilətdir. Asketiklərə görə bir şeyin dəyəri yoxluğunda bilinər və buna görə də hadisələrə və faktlara çətinlik içindəyənkən hörmət edilir və məna verilir bilər. Məlumat, ancaq çətinliklər içində ikən çıxarılar.

Təsəvvüf ənənəsi də, bu görüş içindədir. Hətta tam da bu fikiri müdafiə edən müttəsəvvüflər olmuşdur. Dünya və üzərindəkilər bizlər üçün yalnız həyatı davam etdirmə vasitəsidirlər. Daha çoxu insanın nəfsini arsızlaşdırar. Dünya, öz-özünə buraxılmalıdır. Həyatın düz yaşanması, digəri olan hər şeyə bir hörmət və ən az istehlakla

mümkündür. Çıxarılacaq ən yaxşı şey, çilə ilə çıxarılan faydalı məlumatdır.

Ateizm: Teizmin əksi olan görüşdür. Allahın Varlığını tamamilə inkar edirlər. Ateizm, bütün Allahlara və ruhi varlıqlara olan metafizik inanları rədd edən və var olan həqiqəti inam yoluyla şərh qəbul etməyən bir fəlsəfi düşüncə axını.

Hərfi mənada da ifadə edildiyi üzrə, Ateizm, din ilə əlaqədar bir anlayış deyil, Allah ilə əlaqədar bir anlayışdır. Dinlərin varlığı, dinlərin tərifinin nə olduğu, dinlərin yaxşımı yoxsa pismi olduğu ateizmin mövzusu və müzakirə sahəsi xaricindədir. Ateizm, hər növ metafizikası rədd etdiyi üçün, özünü metafizik elementlər üzərindən təməlləndirən bəzi dinlərin metafizik ölçülərini də rədd edir. Yəni bu, xüsusilə dinlərə qarşı sərgilənən bir duruş deyil, ümumiyyətlə bütün metafizik inanlara qarşı bir duruşdur.

Ateizm bəzən dinsizlik ilə qaynaşdırılsa da, Buddizim kimi bəzi Uzaq Şərq dinlərində də yaradıcı mənasında bir Allahın Varlığına rast gəlinməz. Bu istiqamətiylə də Ateizm ilə dinsizlik birə-bir üst-üstə düşməz. Deist axınlara baxıldığında da, Allaha inamın olduğu ancaq dinlərin qəbul edilmədiyini görürlər.

Ateizm, anti-teizm yəni teizm əksi demək deyil, çünki, metafizik elementlərin var olmadığını müdafiə etmək üçün metafizik elementlərin var olması lazımı deyil. Ateizm, yalnız bir vəziyyət ifadəsidir. Yalnız Allah və ya Allahların və metafizik elementlərin var olmadığını söyləyir.

Ateizm, yaradıcı və müdaxiləçi bir Allahu qəbul edən teizmdən, yaradıcı ancaq müdaxiləçi olmayan bir Allahu qəbul edən deizmdən, Allahın kainatın özü olduğunu müdafiə edən panteizmdən və Allahın həm kainatın özü həm də kainatın kənarında olduğunu müdafiə edən panenteizmdən, ayrıca, Allahın varlığı və yoxluğu mövzusunda sualları cavabsız qalan Aqnostizmdən, Allahu, qəti olaraq rədd etməsiylə ayrılır.

Ateizm bütün Allahlara və ruhi varlıqlara olan metafizik inanları rədd edən və var olan həqiqəti inam yoluyla şərh qəbul etməyən bir fəlsəfi düşüncə axını.

Ateistlər, bəzən Allahu tanımaz sözüylə xatırlansalar da, bu adlandırma var olan bir Allahu rədd etmə fikirində olduğu üçün ateistlər tərəfindən qəbul etmir.

İndiki vaxtda, dünya əhalisinin 2,3 % -i özünü ateist, 11,9 %-i teist olmayan (non-teist) olaraq təyin etməkdədir. Bu nisbət Rusiyada 48 %-in üzərinə çıxmaqda, Yaponiyada isə 64 % ilə 65 % arasında seyr etməkdədir. Avropa Birliyində nisbət, 6 % ilə İtaliya və 85 % ilə İsveç arasında dəyişənlik göstərməkdədir.

Atomizim: Maddənin atomlardan meydana gəldiyini və kainatdakı tək həqiqətin atom olduğunu müdafiə edən fəlsəfi təliminə Atomizim deyilir. Yunancada Atomos bəlməyən, parçalana bilməyən mənasını verir. Atomizim təliminə görə, maddənin artıq daha çox bölünə bilməyən və daha kiçik parçalara ayrıla bilməyən ən son parçaları atomlardır. Necə ki, dildə hər söz bir sıra hərflərin birləşməsindən yaranırsa, əşya da, ən kiçik parçalar olan atomların birləşməsindən meydana gəlməkdədir.

Obyektlərin bölünməz parçalardan meydana gəldiyini irəli sürən təlim. Empedokl, Anaksaqor Epikür, Lukretsi və Abdera mütəfəkkirləri Levkipp və Demokrit bu əd altında toplanırlar.

Bu mütəfəkkirlərə görə, yaradılmamış, yox olmayan, dəyişməyən varlıq materialist atomdur. Atomizim, Epikürlə Lukretsinin vasitəsilə Qassendi və Bekona çataraq təbiət elmlərinin doğuşunu təmin etmişdir. Bir İntibah adamı olan Pyer Qassendi, təbiəti bir orqanizm olaraq ələ alan Aristotelçi şxolastikaya qarşı, atomçuluğun gətirdiyi mexanist anlayışı müdafiə etmişdir. Bu anlayışa görə təbiət, atomlarla və atomların hərəkətləriylə reallaşmışdır.

Atomizim təliminin başlıca nümayəndələri, Abdera məktəbinin qurucuları olan Levkipp və Demokritdir. Lakin, bunlardan əvvəl, arada bəzi fərqlər olmasına baxmayaraq atomçuluğun inkişafının iki pilləsi olaraq Empedokl və Anaksaqor dünyanı bir sıra son zərrəciklərdən meydana gəlmiş sayırdılar. Hətta Anaksaqor bu zərrəciklərin sonsuz sayda kiçik olduqlarını belə söyləmişdi. Nə var ki, bu gözlə görülə bilməyən sonsuz kiçiklikdəki ünsürlərə müasir mənasıyla atom mahiyyətini qazandıran və atomçuluğu incəyə işləyərək bənzərsiz bir materialist məktəb quruluşu xüsusiyyətinə qovuşduran ilk filosof Demokrit olmuşdur.

İlk Çağda təxminən V əsrdəki Atomizim ilə o biri Atomizim anlayışlarının fərqi də göz önündə tutmaq lazımdır. İlk Çağ atomçuluğunu, dar mənada Atomizim olaraq qeyd etmək yerində olar. Bu filosofların atomçuluq anlayışları duyğuya söykənən təcrübə

məlumatlarını Parmenidin, ümumiyyətlə də Eleyahıların Varlıq və bunun dəyişməz olduğu fikiriylə əlaqəli olaraq maddəni təməlləndirmək və açıqlamaq istəyərlər.

Avqustinizm: Platonçuluq və Yeni Platonçuluqla Xristian düşüncəsini birləşdirməyə, digər yandan fəlsəfənin üstünlüyünü subyektiv-metafiziki sahəyə sürüşdürməyə çalışan, Avqustinə bağlı təlim. Avqustin həyatını “Etiraflar” adlı məşhur kitabında Allahla danışma və günah çıxarma formalarında izah etmişdir. On çox əhəmiyyət verdiyi mövzu insanın özünü araşdırmasıdır. Həqiqətin insanın içində olduğunu müdafiə edir. Həqiqət isə şəxsən Allahın özüdür. Yəni Allah insandır. Digər yandan insanın özü də allahdır. Bunu anlamağa çalışmaq fəlsəfədir. Fəlsəfə insanın özüylə məşğul olmasıdır.

Anlaya bilmək üçün inanıranı anlayışıyla fəlsəfəni dinə tabe etmiş olan Avqustin Xristian dininin təməl təlimlərini təməlləndirə bilmək üçün Yeni Platonçu fəlsəfədən və Platonçu anlayışlardan faydalanmışdır. İnançı təməl alan Avqustinə görə ağılın vəzifəsi ilahi vəhy təməli üzərində inam yoluyla bilinən şeylərin açıqlanması və işıqlığa qovuşdurulmasıdır.

B

Babilik: Babilik, Şirazlı Əli Məhəmməd Bab (1819-1850) tərəfindən qurulan dindir. Bab ləqəbiylə tanınan Mirzə Əli Məhəmməd 1844-cü ilin may ayında insanlığa yeni bir xəbər gətirdiyini bildirib, Babilik məzhəbini qurdu. Dövlət güclərinə baş qaldırmaları nəticəsi Babilərin bir çoxları öldürüldü. Bab Mirzə Əli Məhəmməd 1850-ci ilin iyul ayında Təbrizdə güllələndi.

On doqquz rəqəmini müqəddəs sayan Əli Məhəmməd Babın vəhy yoluyla yazdığına inanılan “Bəyan” adlı kitaba görə Babililiyin əsas qanunları belədir: Allah birdir və Əli Məhəmməd Bab, içində Allahın göründüyü aynadır. Ona baxan Allahını görər. İslam inanmalarının tərsinə Hz. Məhəmməd son peyğəmbər deyil. Bab, bütün peyğəmbərlərin gerçək nümayəndəsidir və bütün peyğəmbərlər onun şəxsiyyətində birləşmişlər. Bu səbəbdən Babililiyin bütün dinləri ehtiva etdiyinə

inanılar. Babilərə görə bir il 19 ay, bir ay isə 19 gündən meydana gəlir. Babilərin rəhbərliyini də 19 nəfərlik bir idarə heyəti boynuna götürür.

Babilikdə qiyamət və öldükdən sonra dirilmə yoxdur. Dəstəmaz və namaz adamın istəyinə bağlıdır. Tək cənazə namazı camaatla qılınar. İldə bir ay, yəni 19 gün, günəşin doğuşu ilə batışı arasında oruc tutular. Oruc tutmaq tək 11-42 yaş arasındakılar üçündür. Hər 19 gündə bir dəfə 19 adama yemək yedirmək, bu olursa su içirmək zəruridir.

Hər il sahib olunan malların beşdə biri vergi olaraq ödənməlidir. Dilənmək qadağan və dilənçiyə bir şey vermək də günahdır. Hər gün “Bəyan”dan 19 hissə oxumaq və Allah adını 19 x 19 (361) dəfə xatırlamaq zəruridir. Miras və o biri bütün mövzularda qadın və kişi bir-birlərinə bərabər sayıldığı kimi, bütün insanlar da bir-birinə bərabərdir. On bir yaşında evlənmək lazımdır. yoldaşı ölən kişi 90 gün, qadın isə 95 gün sonra yenidən evlənmək məcburiyyətindədir. Evlənməzsə cəzalandırılır. Boşanma vəziyyətində, bir aylıq müddət sonunda ər arvad 19 dəfə daha birlikdə olma haqqına sahibdirlər.

Qadınlar çadra örtmək məcburiyyətində deyil və kişilərlə bir yerdə ola bilərlər. Bütün cəzalar qaldırılmışdır. Tək lazımlı vəziyyətlərdə pul və yoldaşları bir-birindən ayırma cəzası tətbiq olunur. İslamın geyim və bəzək əşyalarına bağlı bütün qadağaları da etibarsızdır. Din cəhətdən murdar deyər bir şey yoxdur. Dinə girənlər bütün pisliklərdən təmizlənmiş olurlar. Müqəddəs qəbul etdikləri kitabdan ötəri «Əhli Bəyan» olaraq da adlandırılan Babilər, Əli Məhəmməd Babın öldürülməsindən sonra Bəhaullah ilə Sübhü Əzəlin öndərliyində iki qrupa ayrılmışlar.

Bəhailik: Bəhaullah Mirzə Hüseyn Əli Nurun (1817-1892) qurduğu bir məzhəb. Babın yaxınlarından olduğunu irəli sürən Mirzə Hüseyn Əli, Bab tərəfindən xəbər verilən və zühur edəcəyi bildirilən adamın özü olduğunu açıqlayıb, bu məzhəbi Bəhailik adıyla yenidən fəaliyyətə keçirdi.

Babilərin İran şahı Nəsiriddinə qarşı girişdikləri bir sui-qəsd təşəbbüsündən sonra Mirzə Hüseyn Əli İranda yerləşə bilməyincə, Osmanlılara sığındı. Bir müddət Ədimədə məskunlaşdı. Burada inanmalarını yaymağa çalışınca Akkaya sürgün edildi.

Bəhaullah, dəvət etdiyi dinin yeni bir din olduğunu, Allahın özünə hulul etdiyini və hər şeyi özünə vəhy etdiyini iddia edirdi. Bu inam və məzhəbini «əl-Kitabül-Əqdəs» adını daşıyan əsərində yığdı.

Özünün qeybi bildiyini söyləyər və baş verəcək bir sıra xəbərlər verərdi. Ölümündən sonra böyük oğlu Abbas, Misir, Avropa və Amerikayı gəzərək gəzdirdiyi yerlərdə Bəhailiyi yaymağa çalışdı.

Bəhailik üzərində Babilinin, Batiniliyin, Hürufiliyin və Xristianlığın açıq təsirləri görülməkdədir. Bəhailiyanın təməl qanunu ümumi bir dilin danışılması və ümumi bir yazının istifadə edilməsidir. Din birliyi əsas olub dünya tək vətən, insanlar da bu vətənin vətəndaşdır. Vəhy davamlıdır. Kimsəyə pislik etməmək, təvazökar olmaq şərtidir. Dünya barışının təmin edilməsi zəruridir. Haqsızlığı önləmək üçün haqsızlıq edənə qarşı bütün insanların birləşməsi lazımdır. Qadınların haqq və hüququnu güdmək əsasdır.

Hər Bəhai bir dəfəyə məxsus olmaq üzrə malının 19-da birini vergi olaraq camaata ödəyər. İki qadından çoxuyla evlənmək qadağandır. Boşanma əsla caiz deyil. Ancaq yoldaşlardan biri qadınlıq və ya kişilik vəzifəsini edə bilmirsə o zaman boşanmaq mümkündür. İddət gözləmək kimi bir şərt söz mövzusu deyil. Boşanan bir qadın dərhal sabahısı gün evlənə bilər. Cənazə namazları xaricində camaatla namaz qılmaq yoxdur. İbadət üçün müsəlmanlar kimi dəstəməz alarlar.

Bəhailiyanın ümumi mərkəzi və ibadət üçün qiblələri İsrailin Hayfa şəhərindədir. Gündə üç dəfə ibadət edilir. İldə on doqquz gün oruc tutarlar. Bu orucları İslamda olduğu kimi deyil, yalnız bir pəhrizdən ibarətdir. Həcc ibadətində bənzər və tək kişilərə fərz olan bir ibadətli olub adına həcc deyirlər. Bu həcc ibadətini də Bəhaullahın Akkadakı məzarını ziyarətlə edirlər. Ayrıca bunun müəyyən bir zamanı yoxdur. Hər kəsin istədiyi zamanda bu ziyarətini etməsi mümkündür. Bu dinlərdə haram və halal işləri kimsə tərəfindən təyin olunmuş deyil. Hər kəs öz istək və məntiqinə görə həyatını tənzimləmə haqqına malikdir.

Bəhai təqviminə görə bir ildə on doqquz ay vardır. Hər ay on doqquz gündür. Normal illərin hesablanması $19 \times 19 + 4$ şəklində, artıq illərin hesablanması $19 \times 19 + 5$ şəklindədir. On doqquz gündə bir dəfə ziyafət yığıncaqları edilir.

İngiltərə, Almaniya, İsveçrə, Türkiyə və Amerikada Bəhailiklə əlaqədar nəşrlər edilməkdədir. Amerikada iki ildə bir «Bəhai World» (Bəhai Dünyası) adıyla nəşr olunan bir jurnalları vardır.

Avropa, Amerika, Avstraliya və Asiyanın müxtəlif ölkələrində Ruhani Məhfil adı verilən və doqquz şəxsiyyət bir kuruldan ibarət olan Bəhai dərəcələri və yığıncaq mərkəzləri ilə Vaşinqton da böyük bir

məbədləri vardır. Bəhailik, İslam ölkələrindəki dirilişi, canlanması tədbirə məqsədini daşımaqdadır. İmperialist Qərb rejimlərinin marağı və dəstəyi də bundan ötürdür.

Brahmanizm: Hindistanda ortaya çıxan dinlərdən biri. Hindistanda miladdan əsrlərcə əvvəl zühur etmiş həqiqi, ilahi bir dinin sonradan pozulmuş şəkli. Brahmanlar, Allahu təalanın varlığına inanırlar, peyğəmbərlərə inanmazlar. Bu inanışın başında olanlar Brahma adını götürdülər. Bunlardan birini mabut şəklinə soxdular. Bunun dörd oğlu olduğunu, dörd oğulundan biri, Brahmanın ağızından, digər üçünün də əlindən və ayağından meydana gəldiyinə inanırlar. Bu inamdan ötür Brahmanlar insanları dörd sinifə ayırırlar:

1. Brahmanlar: Son dərəcə nüfuzlu olub, sözlərinə, kimsə qarşı gələ bilməz. Bunlar inanışın müqəddəs rahibləridir. Müqəddəs Vida kitabını oxumaq, açıqlamaq və digər Brahma mənsuclarına yol göstərməklə vəzifəlidirlər. Ömlərinə kimsə qarşı gələ bilməz. Hər kəs onlardan çəkinər.

2. Döyüşçülər: Bu sinifə hökəmdarlar, rəqəmlər və böyük dövlət adamları girər. Bunlara «Krişna» adı verilir.

3. Tacirlər və çitçülər: Bunlara «Vayansa» adı verilir.

4. Kəndlilər, işçilər, əmələ və bənzərləri

Bu dörd sinifdən çıxarılanlara «Parya» adı verilir. Bunlar heyvan rəftarı görər. İnsan kimi yaşamaq haqqları yoxdur. Digər siniflərdəki insanlarla bütün əlaqələri kəsilər.

Brahman inanışında bütələr vardır. Bütələrin cinsi, mənası, yeyiləcək və yeyilməyəcək şeylər, cinayətlər və bunlara veriləcək cəzalar, Manava Dharine Şastra adındakı müqəddəs kitablarında yazılıdır. Brahmanlar, bir çox tanrıya inanırlar. Ən böyük tanrıları pisliliyi yox etmək üçün insan qılığına girmiş olan Krişna ilə ikinci böyük tanrı Vişnudur. Vişnu, bunlara görə çox mühüm olub, tünd mavi rəngli bədən və dörd əlli olaraq göstərilər. Ya Stansiyasıda adındakı qartalına minmiş, yaxud da lotos çiçəyi və ya bir ilan üzərinə oturmuşdur. Brahma inanışına görə, Vişnu, indiyə qədər dünyaya 9 dəfə müxtəlif şəkildə (insan, heyvan və ya çiçək olaraq) gəlmişdir. İndi onun onuncu gəlişi gözlənilməkdədir. Üçüncü tanrıları isə Sivadır.

Normal həyatda, heç bir canlı varlıq, insan və ya heyvan öldürülməz. İnsan müqəddəs bir varlıq sayılır. Ancaq döyüşdə öldürülməsinə icazə verilir. İnsanın öldükdən sonra təkrar başqa bir

şəkildə dünyaya gələcəyinə inanırlar. Vişnunun da dünyaya bir heyvan şəklinə gələ biləcəyini düşündüklərindən qətiliklə heyvan öldürməzlər. Fanatik olanları qətiyyənlə et yeməzlər.

Manu kitabına görə, insan həyatı dördə ayrılır:

1. Tənbəllik,
2. Evlilik,
3. Münzəvilik (tək başına yaşamaq),
4. İnanc uğruna dilənçilik.

Brahmanlar insanlara, «Brahman rahiblərinin sözlərini dinləmək və onlara hər vaxt itaət etmək, Manava Dharina kitabına görə hərəkət etmək, paryalarla heç təmas etməmək, heç bir canlı varlığı öldürməmək» kimi xüsusi tələbləri qəbul edirlər. Ruh və bədən haqqında heç bir məlumat verməzlər. Tenasühe, yəni insan öldükdən sonra ruhunun təkrar başqa bir şəkildə dünyaya gələcəyinə inanırlar. Tək insanı müqəddəs bir varlıq olaraq qəbul edirlər. Brahmanlar, Hindistanda Ganj Çayını müqəddəs sayırlar. Bu çayda yuyunmağı, bu çayın suyunu içməyi, ölümlərini bu çaya atmağı müqəddəs vəzifə hesab edirlər.

Buddizm: E. Ə. VI əsrdə Hindistanda yaranmış universal bir dindir. İndiki vaxtda mənsublarının sayı 300 milyon ətrafında olduğu deyilməkdədir. Buddizmin din, məzhəb, təriqət ya da fəlsəfi məktəb təyin etmələrindən hansına aid olması barədə müzakirələr vardır. Bu gün, ən çox mənsubunun olduğu yerlər Hindistan xaricində, Şərqi və Cənub-şərqi Asiya, Seylan, Tayland, Monqolustan, Mançurya, Tibet, Çin, Koreya və Yaponiyadır. Ayrıca Avropa, Şimali Amerika və İngiltərədə də mənsubları vardır.

Buddizmin qurucusu, E. Ə. 563-483-cü illəri arasında yaşamış olan Buddadır. Buddanın əsl adı Siddharta Qautamadır. Şimali Hindistanda indi Nepalın olduğu bölgədəki Kapilavastuda Lumbini kəndində doğulmuşdur. Sakya qəbiləsinə mənsubdur. Budda, ona İlhama qovuşmuş, işıqlanmış mənasında sonradan verilmiş bir ləqəbdir.

Bu gün Buddizmin fərqli məktəblərə ayrıldığı və Buddaya tapınmanın yalnız bəzi məktəblərə xas olduğu deyilir. Ancaq, Buddanın çəşməz bir yol göstəricisi olaraq qəbul edilməsi belə ki, bu bütün Buddist məktəblərə hakim bir yanaşmadır - bu dinin Buddanı bütünləşdirdiyini göstərir.

Tarixi qaynaqlardan öyrəndiyimizə görə Budda, Buddizmin təməli inanişlərini və ibadətini insanlara köçürərkən həmişə şifahi

izahat yolunu seçmişdir. Araşdırmaçıları da onun arxasında heç bir yazılı mətn buraxmadığını ifadə edirlər. Buddistlər isə, onun vəzlərinin 400 il qədər şifahi olaraq nəsilədən nəsilə nəql edildiyinə və sonunda Pali-Kanon adlı bir kitabda toplandığına inanırlar. Ancaq araşdırmaçıların ortaq fikri, bu sözlərin çox böyük bir hissəsinin Buddaya aid olmadığı, bəzi əlavələrlə zamanla bu hala gəldiyi istiqamətdədir. Bu səbəbdən yazılı bir mətnə söykənməyən Buddizm, aradan keçən minlərlə il boyunca çox böyük dəyişikliklərə uğramış, təhrif edilmiş, oynanmış və çıxartmalarla yenidən şəkilləndirilmişdir.

Günümüz Buddizminin müqəddəs olaraq qəbul etdiyi kitabın adı «üç səbəb» mənasını verən **Tipitaka**dır. Bu mətnlər Pali diliylə yazılmışdır. Tipitakanın nə vaxt yazıya keçirildiyi isə qəti olaraq bilinməməkdədir. Ancaq E. Ə. I əsrdə Seylanda bu günkü şəklini aldığı irəli sürülməkdədir. Tipitaka mətnlərini üç hissəyə bu şəkildə bölmək:

1- Vinaya Pitaka: Sangha adı verilən bu hissə rahib və rahibələrlə əlaqədar qaydaları, bunların necə yerinə yetiriləcəyini ehtiva edir. İçində rahib olmayan Buddistlərlə əlaqədar mövzular da vardır.

2- Sutta Pitaka: Buddanın fikirlərini açıqladığı danışmalarının çoxu bu hissədə olar. Bunun üçün bu hissəyə doktrina (dharma) səbəti də deyilir. Bu sözlər əsrlər boyunca şifahi olaraq nəql edilmiş, başqa əfsanələrlə, batil inanişlərlə iç-içə keçmişdir.

3- Abhidhamma Pitaka: Buddanın vəzlərinin şərhləri və Buddizmin fəlsəfəsi bu hissədə iştirak edir.

Günümüz Buddist rahibləri bu mətnlərin müqəddəsliyinə inanır, ibadətini bu kitablara görə edir və bütün həyatlarını bu kitablara görə nizamırlar. Bu mətnlərdə Budda sanki bir ilah kimi göstərilmişdir. Bu səbəblə də günümüz Buddistləri Budda heykəlləri qarşısında səcdə edir, bu heykəllərə yeməklər təqdim edir, onlardan mədət ümid edirlər. Halbuki bu, son dərəcə ağıl və məntiq xarici bir tətbiqdır. Bu daşdan, bürüncdən heykəllərin özlərini duyacağına, kömək edəcəyinə inanan Buddistlər çox böyük bir aldanış içindədirlər. Kitabın irəliləyən hissələrində daha detallı olaraq görəcəyimiz bu büt-pərəst tətbiqlərin yanında Buddizm, kainatın necə var olduğu, dünya üzərindəki qüsuruz sistemlərin necə işlədiyini kimi mövzuların heç üzərində dayanmayan, yalnız insan üzərində sıxlaşan sirrli bir təlim halını almışdır.

Tarixi qaynaqlara görə Buddanın ölümündən bir müddət sonra Buddist rahiblər tərəfindən «Buddanın müqəddəsləşdirmə» cəhdləri

başladı. Hər yerə onun heykəlləri düzəldildi. Buddist rahiblərin Buddaya istiqamətli həddindən artıq hörmət anlayışları, bir müddət sonra Buddaya tapınma halını aldı. Budizmin güclü olduğu ölkələrin dörd bir tərəfi Buddanın nəhəng ölçülərdəki heykəlləriylə təchiz edildi. İndiki vaxtda da Asiyadan Amerikaya bir çox ölkədə Budda heykəlləriylə, üzərində Buddanın gözlərinin təsvir edildiyi məbədlərə rast gəlmək mümkündür. Daha əvvəl də ifadə edildiyi kimi bu gözlərlə insanlara, Buddanın hər yeri gördüyü və insanı davamlı izlədiyi xəbəri verilməkdə, insanların həyatlarının hər dəqiqəsini Buddanı düşünərək keçirməkdədir. Minlərlə il əvvəl ölmüş olan bir insanın hələ özünə inananları gördüyünü, qoruduğunu, yalvarışlarını eşitdiyini düşünmənin nə cür dayaqsız bir inam olduğu isə ortadadır. Buddistlərin qavramaqdan aciz olduqları əsl gerçək isə bütün insanlar kimi Buddanı da yaradanın ələmlərinin Rəbbi olan Allah olduğudur. Allah gizlinin gizlisini bilən, hər şeyi qucaqlayıb əhatə edəndir. Karma təlimi, edilən hər cür hərəkətin reaksiyalarının tez ya da gec edən adama geri döncəyini və bunun sözdə «bir sonrakı həyatını» təsir edəcəyini fərz edirlər. Bu inama görə insan dünyaya davamlı yenidən gəlməkdədir və bir sonrakı həyatında bir əvvəlki həyatında etdiklərinin nəticəsini alacaq. Allahın varlığını inkar edən Budizmə görə də hər şeyi idarə edən yeganə qüvvət Karmadır.

Karma inamına görə kasıblar, şikəstlər və xəstələr bir əvvəlki həyatlarında etdikləri pislilər səbəbiylə belə bir həyat sürməkdədirlər. Bu səbəbdən bu həyatı layiq olmuşlar. Karma inamının məşhur olduğu cəmiyyətlərdəki ədalətsiz sistem də bu əyri anlayışın bir məhsuludur.

Sanskritcə bir söz olan Karma, «hərəkət» mənasını verməkdədir və bir «səbəb-nəticə qanunu» olaraq göstərilməkdədir. Karma inamını müdafiə edənlərə görə, bir insan keçmişdə nə etmişsə, gələcəkdə onu görəcək. Keçmiş insanın bir əvvəlki həyatı, gələcək isə ölümdən sonra başlayacağı iddia edilən yeni həyatıdır. Buna görə bu gün kasıb olan bir insanın bir əvvəlki həyatında pislilər etdiyinə və bunun qarşılığını bu həyatında kasıblıqla aldığına inanırlar. Bu inamın pis bir insanın bir sonrakı həyatında bitki ya da heyvan ola biləcəyi kimi iddialara da yer verməkdədir.

Karma inamının zərərli nəticələrindən biri, insanların acizlik, kasıblıq və zəifliklərini, onların əxlaqi pisliliklərindən qaynaqlanan bir cəza kimi göstərməsidir. Karma inamına görə əgər bir insan kasıb və ya şikəst isə, bunun səbəbi əvvəlki həyatında etdiyi pislilərdir və

dolayısıyla belə olmağı layiq olmuşdur. Bu inam, Hindistanda əsrlər boyunca «kasta sistemi» olaraq bilinən son dərəcə ədalətsiz bir cəmiyyət quruluşunun suveren olmasının da ən əhəmiyyətli səbəbidir.

Karma inamı üzündən kasıb, xəstə, şikəst insanlar xər görülmüş və kasta sistemi içində əzilmişlər. Sistemin təpəsində olan zənginlər və idarəçi sinif isə, bu imtiyazlarını təbii haqq olaraq görmüşdülər.

Halbuki İslamda insanların zəiflikləri bir günah deyil, Allahın verdiyi bir imtahan verərək qəbul edilir və dahası digər insanların ehtiyacındakı bu kəslərə kömək etmələri çox əhəmiyyətli bir vəzifə olaraq əmr edilir. Bu səbəblədir ki İslam və İslam ilə eyni İlahi qaynaqdan gələn ancaq daha sonradan təhrif edilən Xristianlıq və Yəhudilik çox güclü bir ictimai ədalət anlayışına malikdir. Buddizm və Hinduizm kimi Karma inamları isə, tam əksinə ictimai ədalətin qarşısında böyük bir maneədir.

Qarışıqın təməli reinkarnasiya inamıdır. Yəni, insanların eyni ruh ilə davamlı olaraq fərqli bədənlərlə dünyaya yenidən gəldiyi düşüncəsidir. Karma bu inama bir də «hər həyatın bir sonrakını təsir etdiyi» fərziyyəsini əlavə etmişdir. Ancaq bu inam, tək bir sual ilə yıxılmağa məhkumdur: İddia edilən bu karma müddəti necə işləyəcək? Budizm Allahın varlığını qəbul etməz. Yaxşı o zaman kim insanları bir əvvəlki həyatlarına görə mühakimə edib, buna görə yeni bir bədənlə dünyaya göndərəcək? Bu sual cavabsızdır. Buddistlər bunun bir təbiət qanunu kimi «özbaşına» işlədiyinə inanırlar. Halbuki təbiət qanunlarını yaradan da Allahdır. İnsanların həyatları boyunca etdikləri işləri müşahidə edəcək, bunların hesabını tutacaq, sonra onları ölümlərinin ardından bu hesaba görə mühakimə edəcək, bu mühakiməyə görə onlara yeni bir həyat forması təyin edəcək, onları bu yeni həyat forması uyğun olaraq yenidən yaradacaq və bu ssenarini dünya üzərindəki milyardlarla insan və heyvan üzərində qüsursuzca icra edə biləcək bir «təbiət qanunu» yoxdur. Ortada belə bir təbiət qanunu olmadığına görə, belə bir müddət içində var ola bilməz.

Buddizmdə, hər cür istək, ehtiras və duyğulalardan xilas olub, mənin ortadan qalxdığı ən yüksək ruh vəziyyətinə çatma nirvana deyilir. Gerçəyi olduğu kimi qəbul etməməyimizi və içində olduğumuz vəziyyətdən məmnun olmamız lazımdır olduğunu izah edən bir fəlsəfə növüdür.

Nirvana sonunun nə olacağını düşünmədən hər şeyi axısına buraxmaq və qorxusuzca narahatlıq etmədən həyatı yaşamaq lazım olduğunu müdafiə edən bir anlayışdır. Həyatın bizə yaşatdığı pis yanları görməyib, bizə təqdim etdiyi gözəllikləri ön planda tutan bir düşüncədir. Bu şəkildə nirvana ruhun azadlaşması və ən üst səviyyəyə çıxması mənasına gəlir. Bu düşüncə indiki vaxtda daha fərqli mənalara gəlməkdədir. Adam nirvana ilə anın dadını çıxarıb çətinliyini, kədərini kənara buraxaraq xilas olar. Ruhü mərhələləri izah edən «nirvana anlayışı» adamın istədiyi faktlara çatana qədər göstərəcəyi səyi və nəticəsində səyin qarşılığını aldığı andakı xoşbəxtliyi və həzzi izah etməkdədir.

C

Caynizm: Hindistanda təxminən E. Ə. IV əsrdə ortaya çıxan dini axınlardan biridir. Hindistandakı, dörd böyük dindən biridir. Qurucusu Mahavira (E. Ə. 599 - 527) Varanasidə doğulmuş, otuz yaşına gəlincə evini, arvadını, və uşağını tərk edərək rahiblik paltarını geymiş və özünü dünyadan uzaqlaşdırmışdır. Caynizm daha çox zadəganlar və xalq arasında yayılmışdır. Mahavira 72 yaşında Biharda ölənə qədər doktrinasını vəz etmək üsuluyla yaymış və Mahaviranın Nirvanaya qovuşması Caynist təqvimin başlanğıcı sayılmışdır.

Caynizm E. Ə. II əsrdə Hindistanın qərbi və cənubuna yayılmağa başlamışdır. Caynizmin ortaya çıxışından başlayan görülən bölünmələr E. Ə. 80-ci ildə iki ayrı qrupun doğulmasıyla nəticələndi. Bunlar Şvetambaralar-Ağ Geyinənlər və Diqambaralar-Göyü geyinənlər başqa sözlə Çılpaqlardır. Diqambaralar qadının qurtuluşunun qeyri-mümkünlüyünə inanırdılar. E. Ə. IX əsrdə Rastrakütalar ən parlaq dövrlərini yaşadılar. Qərbdə Şvetambara Caynizmi yayıldı. Xüsusilə X-XI əsrlərdə böyük Caynist məbədləri Qucerat və Racastanda inşa edilməyə başlandı. XII əsrdə Caynist dinini qəbul edən Hökmdar Kumarapala Quceratı nümunə bir Caynist dövləti etdi. Hindistan bölgəsini dini, etik, siyasi və iqtisadi baxımdan haradasa iki min ildən çoxdur təsir edən Caynizm, xüsusilə şiddətə müraciət etməmə mövzusunun vurğulayaraq, ruhani müstəqilliyi və bərabərliyi yaradır. Caynizm insana aid ən uca mükəmməlliyin ortaya çıxarılmasına məşğul olar. Bu mükəmməllik, orijinalıq içində bütün iztirablardan, doğum və ölüm Manidən müstəqildir. Özünə nəzarət

(vrata) və qüvvətli tərki dünyaya ilə Caynistlər mokşa və ya yenidən doğulma dövründən müstəqilliyi əldə edirlər.

Caynizm termini Sanskritcə Cina (fateh) sözündən çıxarılmışdır və bu fenomen dünyasında təlqin edilən bu sərhədlərin üstünə çıxmağı ehyam edir.

Mürid mövqeyindəki bir Caynizmə şravaka, yəni dinləyici, deyilir. Caynizm Şangha dörd ünsürdən meydana gəlir: rahiblər, rahibələr, mürid kişi və qadınlar.

Palitana Tirta Caynizm, mükəmməl olan insandan daha yüksək bir varlığı ya da bir Allahı tanımanı lazımlı görməz. Varlıqların nə başlanğıcı nə də sonları vardır, hamısı ölümsüzdür. Varlıqları üç əsas sinifə ayırır: Hələ inkişaf etməmiş olanlar, inkişaf yolunda olanlar və təkrar doğuş müddətindən xilas olub azad hala gələnlər. Ənənəvi olaraq, kainat və zamanımızda, həqiqəti ilk fərq edən Lord Rişabha olduğu qəbul edilir. Arından sırasıyla Lord Parşva (E. Ə. 877-777) və Lord Vardhaman Mahavira (E. Ə. 599-527) gəlmişdir.

Caynizm inamında hər insan hərəkətlərindən məsuldur və hər canlı, yuxarıda ifadə edildiyi kimi, ölümsüz, sonsuz bir ruha, cıvaya malikdir. Bu ruh həyatın ruhani təbiətinə uyğun və hörmətli şəkildə, doğru şəkildə yaşamamızı, düşünməmizi və hərəkət etməmizi təmin edir. Caynizmdəki Allah ilə kasta hər canlının saf ruhunun dəyişməz xüsusiyyətləridir. Bunlar başlıca belə təyin oluna bilər. Sonsuz Məlumat, Fərasət, Şüur və Xoşbəxtlik (Anant Gyān, Anant Darşan, Anant Chāritra, və Anant Sukh). Caynizmdə digər bir çox dindəkinin əksinə hər şeyə qədər bir üst varlıq və ya yaradıcı anlayışı yoxdur.

Caynizm çox güclü keşişlik və tərki dünyaya meyillərinə malikdir. Ən yüksəkdəki ideal Ahimsadır, yəni hər varlığa bərabər hörmət və şüfəq göstərməkdir. Caynizm Agamaları hər həyat formasına böyük hörmət göstərilməsini qatı vejetaryen qaydalarını, tərki dünyalığı, özünü müdafiə edirkən belə şiddət tətbiq etməməyi və döyüşə qarşı olmağı öyrədir. Caynizm sevgi və mərhəməti ucaldar.

Caynizm mətnləri uzun bir zaman hissəsi içində yazılmışdır. Ən məşhuru və istifadə ediləni Umasvatı (və ya Umasvami) tərəfindən qələmə alınmış "Tattvartha Sutra" və ya "Gerçəklik Kitabı"dır.

Caynistlərin çoxu vejeteryandır. Buradakı vejeteryan anlayışı müasir vejeteryanlıqdan çox daha fərqlidir. Şiddət ziddiyyətliyi - şiddətsizlik təməlinə yüksələn bu vejeteryanlıqla gərəksiz şiddət və ya zülm ilə əldə edilən hər cür qida yeniləməzdir. Məsələn ortodoksal

Caynizm phəhrizində çoxu kök tərəvəzlər olmaz çünki, bunun gərəksiz yerə canlılığı yox etmək olduğuna inanırlar. Bir başqa səbəb də bütün əldən düşmüşün yox edilməsini önləməkdir, əgər alma yersinizsə, ağacları yox etməzsiz amma əgər kök tərəvəzi yersinizsə bütün bitki köksüz qalar, yox olar. Soğan və sarımsaqdan da çəkinərlər, çünki, bunların ehtiras yəni hirs, nifrət və qısqanclıq yaratdığına inanırlar. Qaydalara möhkəmcə bağlı inananlar gün batımından sonra yeməz, içməz və ya səyahət etməz.

Caynistlərin başlıca əxlaqi prinsipləri öldürməmək, yalan söyləməmək, heç bir şəkildə oğurlanmaq, ola bildiyincə cinsi əlaqədən uzaq qalmaq şəklində yekunlaşdırıla bilər. Dürüst və sadə bir həyat sürməyi prinsip əldə edən, Caynistlər içki içməzlər.

Caynistlər,ancak öz dinlərinə uyanların ölümsüzlüyünə inanırlar. Onlara görə kainat əbədidir, yaradılmamışdır. Cənnət və cəhənnəm vardır. Ayinləri rahib və rahibələr idarə edir. Dəbdəbəli məbədləri vardır. İbadət əsnasında Tirtankaralarla əlaqədar ilahilər söyləyir bəzən Hindi Allahlarına tövbə və ibadət edirlər.

Bihar və Maysora (Şreveno-Belgda Bahubalinin X əsrdən qalma 20 metr böyüklüyündəki heykəlinin olduğu yer) gedib Hacı olurlar.

Caynizm iki əsas məzhəbə bölünmüşdür. Bunlar Diqambara ilə Şvetambaradır. Hər iki ənənə də ahımsa (və ya ahımsa), tərki dünyaya, karma, sansayar və civaya inanırlar. Ayrıca iki məzhəbin qadın rahibləri (Sadhis) ağ geyinər.

Diqambara (Göyü geyinənlər): bunlar paltar daxil heç bir şeyə sahib olmaması lazım olduğuna müdafiə edirlər. Çünki, onlara görə hər cür mülkiyyət maddi şeylərə olan asılılıq və arzunu artırır və hər hansı bir şeyə qarşı duyulan arzu sonunda bir şəkildə səfalətə (və seçmə) gətirib çıxarar. Buna görə rahibləri yalnız belə qədər çıxan bir geyimləri vardır. Bu məzhəbdəkilər qurtuluşun qadınlar üçün mümkün olmadığını inanırlar. Ayrıca Mahavirin evlənməmiş olduğuna inanırlar.

Şvetambara (Ağ cübbəli): Bu məzhəbin rahibləri Caynizm müqəddəs mətnlərində geyim geyməyi qadağan edilmədiyinə inanaraq, ağ cübbə geyirlər. Ayrıca Diqambaranın tərsinə bu ənənədə qadının da qurtuluşa çata biləcəyinə inanırlar. Mahavirin şahzadəyə evləndiyinə və bir qız uşağı olduğuna inanırlar.

İki məzhəb arası bir başqa fərqlilik də ilk Caynizm duası “Namaskar Sutra” üzərindədir. Bunların xaricində iki məzhəb arasında bəzi kiçik fərqlilik olsa da, bunların heç biri Caynizm doktrinasının əsas nöqtələri haqqında deyil.

Caynlərin bəzi əsas simvolları vardır. Bu simvolların biri Caynizm Ahımsa Andını simvollaşdırma edir və bir əlin ovucunun üstündə bir təkər ilə təsvir edilir. Bunun xaricində, svastika ən müqəddəs simvollarındandır.

Ən qədim Caynizm ədəbiyyatı “Şauraseni” və “Arda-Maqadi Prakrit”dir. (“Aqamalar”, “Aqama-tulya”, “Siddhanta” mətnləri və s.). Bir çox klassik mətn isə Sanskritcədir. Sonrakı dövr Caynizm ədəbiyyatı apabhramşa, hind, tamil, kannada dillərində yazılmışdır.

Hindistanın fərqli yerlərində bir çox Caynizm tirthası yəni, həcc yeri var. Şikarji, Yarkənd vilayətində olar və Hindistandakı ən müqəddəs Caynizm dini məkanı olaraq görülür. Parşvanathi olaraq da xatırlanar. Parşvanathi təpəsi təxminən 1366 m yüksəkliyindədir və Mahavirin yanında iyirmi Tirthankara da burada Nirvana çatmışdır.

V əsrdə böyük bir məclis, Şvetambaraları Valabhidə yığaraq bir araya gətirdi. Burada müqəddəs mətnlər bir daha dəyişdirilməmək üzrə bir araya gətirilərək yazılmaq surətiylə Caynizm ən müqəddəs kitabı “Aqamalar” meydana gəlmişdir.

Caynistlər ahımsa qanununa sükənirək zanaatla maraqlanmadıqlarından çoxu tacir və zəngindir. Bütün insanların müxtəlifliyinə inanan Caynistlər Buddistlərin tərsinə hər kəslə yemək yeyirlər. Hindilərinki qədər qatı olmayan peşələrə bağlı bir kasta sistemini mənimsəmişlər. Günümüz də sayı təxminən 4 milyon olan Caynizm tərəfdarlarının, böyük əksəriyyəti Hindistan da yaşamasına qarşılıq Avropadan Amerikaya hətta Avstraliyaya qədər Caynist birliklərə və ibadət yerlərinə rast gəlmək mümkündür.

D

Daosizm: Ümumiyyətlə Çin mədəniyyəti ilə qaynaşdırılan Daosizm həm öz başına bir din olaraq gərəksə də ayrı bir fəlsəfi düşüncə sistemi olaraq yüzlərlə ildir bir çox insanın həyatını təsir etmiş və günümüzdə çatmış bir düşüncə sistemidir. Tam olaraq qəti doğum tarixi bilinməməsinə baxmayaraq tarixçilər tərəfindən E. Ə. VI əsrdə

yaşadığı düşünülən Laotszi tərəfindən yazılan Dao Te Tszin ilə ortaya çıxan Daosizm, Çin coğrafiyasında bir düşüncə məktəbi olaraq da təyin edilməkdədir. Daosizmin qurucusu olaraq qəbul edilən Laotszi, Çin əfsanələrində ağ saçlı olaraq doğan bir uşaq olaraq izah edilmişdir və bu səbəblə də özünə Qoca Uşaq deyilmişdir. Təlimləri ilə qısa müddət içində bir çox insanı təsir edən Laotszi, yazdığı “Dao De Tszin” əsəriylə Daosizmin də ortaya çıxmasını təmin etmişdir. Antik Çin cəmiyyətinin ən qədim təlimləri ilə böyük paralelliklər göstərən Daosizm, indiki vaxtda Çin ənənəsinin ən orijinal və qiymətli təlimlərindən biri olaraq qəbul edilir.

Daosizm təlimlərinin bir çoxunun qaynağı Antik Çin əfsanələrində izah edilən fəvqəltəbii hadisələr olduğundan Daosizmin də böyük nisbətdə metafizik məzmunlu bir təlim olduğu deyilə bilər. Bazasında bir çox metafizik məzmunlu təlim saxlayan Daosizm, bu xüsusiyyəti ilə bir başqa Çin məktəbi olan Konfusiçilikdən qalın xəttlər ilə ayrılır ki, bu iki təlim arasındakı ən böyük fərq də metafizik ilə olan əlaqələridir. Məqsədlər ilə obyektlərə verilən mənalardan bir yerdə olduğunu müdafiə edən Daosizm, ayrıca anlayışlara verilən mənalardan da insanı insan edən ünsür olduğunu söyləyir. Uzun və qısa kimi obyektlərə verilən xüsusiyyətlərdən yaxşı və pis kimi nəzəri mənalara qədər hər şeyin insanın həyatında təsirli olduğunu söyləyən Daosizm, bu anlayışlar və mənalardan olmadığında insanın hərəkətsiz yəni məqsədsiz olduğunu söyləyir. Keçmişdə edilən səhvlərin üzərində dayanılmasının yalnız adamın daha da balanssız bir hala gəlməsini təmin etdiyini söyləyən Daosizm, ayrıca insanın gələcəyə dair qayğılarının da özünü həyatdan qopardığına inanır. Daosizmdə insanoğlunun keçmiş və gələcəklə əlaqədar düşüncələri özünü yalnız həqiqətdən qopardığından adam keçmişini tamamilə silərək gələcəyi də mümkünlüyünə buraxar. Daosizmdə keçmiş və gələcəyə dair maraqsız bir tutum olduğundan bu mərhələdə ortaya təbii axış anlayışı çıxar ki, adamın həyatında tarazlığı tapa bilməsi üçün özünü bu təbii axışın içinə buraxması lazımdır. Uyğun və təbii bir həyat üçün kainatın təbii axışını anlaması və bu axışa özünü buraxması lazım olan insan, Daosizmə görə ancaq bu şəkildə kainat ilə inteqrasiya olunur və daxili hüzzuru tutar. Kainat ilə uyğun olmağı yolu izləmək olaraq təyin edən bu düşüncə sisteminin adındakı Dao sözü də onsuz da bu yol yəni tarazlıq halı deməkdir.

Deizm: Bir mənada Teizmin bir alt növüdür deyilə bilər. Bu inamda adam bir Teist kimi tək bir Allaha inanar amma fərq Deistə görə bu Allah yaratma hərəkətindən sonra kainatın heç bir işinə müdaxilə etməyir.

Deizm bütün dinləri rədd edən ancaq Allahın Varlığına inanan inam şəkliyədir. Dinlər rədd edildiyi üçün peyğəmbərlər, müqəddəs kitablar, cənnət və cəhənnəm, mələk, şeytan kimi anlayışların heç birinin deizm inamında yeri yoxdur. Yalnız kainatı və təbiət qanunlarını qoyan, bunun ardından kainata və insanlığa heç bir müdaxiləsi olmayan Allaha inanılır. Bu tək inamın qaynağı, bilavasitə yoldan hisslərimizlə təbiətə və insanın quruluşuna duyulan heyranlıq və bunları bir yaradan (Allah) olması lazım olduğuna olan inamdır. Deizmdə ibadətlərin və dini ritualların olmamasından ötürü ateistlər ilə deistlər arasında gündəlik həyatda, praktik mənada bir fərqlilik yoxdur. Deizm, təkamül nəzəriyyəsinə qarşı deyil. Deizmə görə insan, Allahın meydana gətirdiyi qaydalar çərçivəsində, daha primitiv canlıların təkamülləşməsi nəticəsində meydana gəlmiş ola bilər. Bir Allaha inanmaq, o Allahın, insanı mərhələ keçirmədən bir anda yaratdığı fikrinə də inanmağı tələb etməz. Səməvi dinlərdə yəni Yəhudilik, Xristianlıq, İslam kimi dinlərdə insanın, əvvəldən təkamül keçirmədən yaradıldığına inanılır. Bu inanış deizmdə yoxdur.

Deizm nəyə söykənir? Ağıla və təbiətə. Kainata baxınca bir nizam görürük və bu nizam bizi bir Allah ya da anlayışçı inamına aparar. Deizm ateizmin bir növüdürmü? Xeyr. Ateizm Allahı rədd edir. Deizmə görə Allah vardır. Deizm dinləri rədd edir. Əgər deizm Allah inamını qəbul edərsə deizm və yəhudilik, islam, xristianlıq kimi digər dinlər arasında nə fərq vardır? Deizm yuxarıda da keçirdiyi kimi təbiətə və ağıla söykənir, vəhyə söykənməz. Digər bütün dinlər vəhyə ya da müqəddəs kitablara söykənəndirlər. Deizmdə bir rahibə keşişə ya da imama ehtiyac yoxdur. Deizmdə ehtiyac olan tək şey öz sağlam fikrimiz və düşünmə bacarığımızdır. Deistlər Allahın kainatı yaradıb geri çəkildiyinəmi inanırlar? Bəzi deistlər elə düşünür, bəzi deistlər Allahın insan davranışlarına müdaxilə edə biləcəyini düşünür.

Deistlər dua edərlərmi? Yalnız şükür və təşəkkür üçün dua edə bilərlər, Allaha dikte etməzlər. Dua üçün müəyyən bir yer və zaman, müəyyən bir bədən duruşları yoxdur. Deistlər Allahı necə görürlər? Allahı istədiyi qədər gücü olan ölümsüz bir varlıq olaraq görürük. Albert

Eynşteyndən bir sitat deizmin Allah tərifi üçün yaxşı bir nümunə olacaq: Mənim dinim özünü zəif ağılımızla qəbul etməmiz çətin olan sonsuz güc sahibi üstün ruha təvazökar bir şəkildə heyran olmaqdan ibarətdir. Bu üstün düşünən gücün duyğuları dərinə təsir edir ki, bu özünü anlamaq mümkün olmayan kainatda ifşa edir, mənim Allah anlayışımı meydana gətirir

Deizm vəhyə söykənən dinlər kimi mühakiməsi olmayan iddialarda olmaz. Vəhyə söykənən dinlər insanları Allahın söylədiklərinə təslimiyyətə ya da bu sözlərə qarşı düşünmə gücünüzü təxirə salmağa çağırır. Bunu iman olaraq adlandırırlar. Unudulmamalıdır ki, Təbiətin tapdığımız və irəliləməkdə istifadə etdiyimiz bütün qanunları, kompüterdən tibbə və kosmos səfərinə qədər əvvəldən bəri vardı. Amma biz məlumatımızı irəlilətmək və öyrənmək yerinə batil etiqadları və qorxunu seçdik. Müvəffəqiyyətin gərəyi olan çətin işləri bacarmaqdansa öz davranışlarımızdan məsul olmadığımızı düşünmək daha çox sakitləşdiricidir. Deizm hər suala bir cavabın olduğunu iddia etməməkdədir, deizm yalnız bu suallara gedən doğru yolda olma iddiasındadır.

Dekartçılıq: Fransız filosofu Dekartın və ardıcıllarının fəlsəfi anlayışı. Bu anlayışın təməlinə Dekartın öz həyatını başdan sona nəzərdən keçirməsi və bu səy içində müsbət skeptisizm deyə biləcəyimiz bir üsulla məlumat qaydasını təməlləndirməsi yatar.

Dekartçı üsul anlayışının tarixi təməli, ağılın rəhbərliyi üçün lazım olan nəzəriyyələrin müəyyən olunmasıyla atılır. Dünyanın ən yaxşı paylaşdırılmış şeyi olaraq təyin olunan ağıl, ancaq yaxşı idarə olunduğu zaman təsirli olur. Dekartın skeptisizm əvvəlində ortaya qoyduğu bu üsul anlayışı, bütün və parça əlaqəsinin doğru olaraq görülə bilməsinə söykənir. «Ən sadə şeyləri ən kompleks şeylərdən ayırmaq» bu üsulun əsas qaydası kimidir. Dekart məlumata çatmada hissi başlıca yönüm olaraq təyin edərkən, hissi bu üsul anlayışı içində ən sadəsi ələ keçirə biləcək bir güc olaraq qoyar.

Məqsəd hər vaxt sadəsi tapmaq, ayrıca kompleksi sadələşdirməkdir. «Çətin şeylərin gözəlliyinə inanmaq, ölümlülərin ortaq səhvidir» deyir Dekart. Ona görə zehnin bir anlıq səyinə qarşılıq olan hissi düşüncə ən açıq-aşkar, buna görə ən qətilikli məlumatdır, sadənin məlumatıdır. Məlumata çatmada hiss baş yeri əlsə də kafi olmayacaq, elmi səy deduktivlə, bir ölçüdə də sayma deyə adlandırılır

bilən induksiya ilə dəstəklənəcək. Deduktivdə bir elementdən bir elementə keçiş çox zaman hissə ehtiyac duyma eşitdirəcək.

Bu üsul Dekartda bütün istiqamətləriylə təyin olunmuş bir üsul deyil. Dekart, zamanla, doğru məlumata çatma yollarını göstərmədən əvvəl, məlumatın təməlini müzakirə etmişdir. Bu mövzuda onun çıxış nöqtəsi şübhə olacaq. Dekart bütün həyatına, həyatı boyunca əldə etdiyi bütün məlumatlara, gedirək düşünə biləcəyi hər şeyə şübhəylə yönələrkən, hər vaxt hər şeydən şübhələnmə biləcəyini amma şübhələnmə məmindən şübhələnmə bilməyəcəyini görərək sarsılmaz məlumat təməlinə çatmış olar. Bu əsas «düşünürəm, demək ki varam» (cogito ergo sum) mühakiməsiylə meydana çıxan «mən» təməlidir. Bu «düşünürəm» təcrübəsi beləcə Dekart fəlsəfəsinin dayacağı olar. Dekart bu məndən Allaha çatacaq. «Allah ilə heçlik arasında bir orta yer « meydana gətirən insan, məni tapdıqdan sonra ən yetkin şeyin fikrinə, Allah fikrinə çatar. Onsuz da bütün bilmə səyi doğuşdan fikirlərə çatma ya da doğuşdan fikirlərin məlumatına çatma, buna bağlı olaraq da yeni fikirlər əldə etmə səyidir. Əldə edilmiş fikirlər əlbəttə doğuşdan fikirlərin işığında ibarət olan, yaradılması lazım olan fikirlərdir. Bu da duyğu məlumatlarının ağılla qiymətləndirilməsi mənasını verir. İkinci mərhələdə məlumatına çatdığımız Allah, «uca, ölümsüz, sonsuz, dəyişməz, tam bilən, tam güclü, öz xaricindəki hər şeyin yaradanı» olan Allah, bu xüsusiyyətləriylə sonsuz bir substansiyadır. Sonlu substansiya sonsuz substansiyanın yaradıcısı ola bilməyəcəyinə görə insan Allahın yaradıcısı ola bilməz. «Bu sonsuz substansiya, öz fikrini mənə vermədikcə onun fikri məndə olmayacaq.» Maddi şeylərin təsirli səbəbi də bu Allahdır.

Ruh dünyası ilə maddə dünyasını qətiliklə bir-birindən ayıran Dekarta görə maddi şeylərin iki xüsusiyyəti vardır: hərəkət və həndəsi ölçü. Filosof maddi faktların bütününü hərəkətlə açıqlayır. Ona görə bütün hərəkətin təməlinə mexaniki nizam yatmaqdadır. İlahi qaynaqlı ruh bu mexaniki nizama necə yerləşmişdir? Dekart maddə dünyasını ruh dünyasından ayırarkən, onları ancaq insan beynində, «kozalaksı bez»də bir-birinə qovuşdurur. Bu qovuşma rəasionalist Dekart fəlsəfəsinin zehni olmayan bir şərhidir. Dekarta görə cisimlərin özü ölçüdür və maddə, bıyapılı cizmani kütlədir. Bunun yanında Dekart kainatın üç elementdən meydana gəldiyini bildirir. Bu üç elementnin qarışığı obyektlərin meydana gəlməsini açıqlayarkən, atomların varlığı da mənimsənər.

Hər kəsin atom dediyi və günəş işıqlarında görülə bilən o cisimciklər, elementlərin zərrəciklərindən başqa bir şey deyil. Torpağın parçaları havanınkına görə, havanın parçaları atəşinkinə görə çox böyükdür.

Dekart bu metodist filosof tutumu içində əxlaq problemləriylə maraqlanmamışdır. Tək həyatının sonlarında qələmə aldığı « Ruhun ehtirasları» mühafizəkar bir əxlaq anlayışını ortaya qoyar. Bu əxlaq anlayışı əxlaqı ictimailikdən uzaq tutar, çünki, insan ancaq öz həyatına üstün ola bilər, o da bir ölçüdə. Bu əxlaqın təməlinə, Stoyaçı əxlaqın, inkişafa, ictimailiyə bağlı yanları vardır.

Determinizm: Hər faktın bir səbəbi olduğunu və eyni şərtlərdə, eyni səbəblərin hər vaxt eyni nəticələri (təsirləri) doğurduğunu və dolayısı ilə, faktların, zəruri və universal qanunlara uyğun gələrkən ortaya çıxdığını irəli sürən elmi qanun.

Hadisələr arasındakı qarşılıqlı asılılıq olaraq düşünülmən determinizm, yalnız tarix boyunca yazılmış və elm tərəfindən nəzarət edilmiş hadisələri deyil, müşahidəmizdən qaçmış hadisələri də əhatə edir. Özündən əvvəlki bir səbəbdən çıxmış olan hər hadisə, bu səbəbə zəncirləmə olaraq bağlıdır.

Demək ki, determinizm zaman istiqamətini izləyərək ortaya çıxar. Ayrıca, determinizm, ancaq təyin olunmuş bir faktdan hərəkət edir, yəni induksiya bir mülahizə yürütmə ilə reallaşar.

Determinizm anlayışı Platondan, Aristoteldən, hətta onlardan çox daha əvvəlki metafizikalardan gəlir. Laplasa görə kainatın indiki vəziyyətini, əvvəlki vəziyyətinin nəticəsi və daha sonra meydana gələcək olanın səbəbi olaraq görməliyik. Müəyyən bir anda, təbiəti hərəkətə gətirən bütün qüvvələri və təbiəti meydana gətirən bütün varlıqların qarşılıqlı vəziyyətlərini qavraya biləcəkdir və bu məlumatları həll edəcək qədər geniş bir zəka ola bilsəydi, kainatın ən böyük cisimləriylə ən kiçik atom hərəkətlərini eyni düstur içində yığa bilərdi, belə bir zəka üçün heç bir qərarlılıq daşmaz, keçmiş kimi gələcək də gözlərinin önünə sərilməmiş olardı.

Alimlər və filosoflar, sanki yarışarcasına Laplasın bu fərziyyəsində, determinizminin ən yaxşı nümunəsini və timsalini görməyə çalışdılar. Halbuki, Laplasın bu sözlərində, ancaq birinci cümlə, determinizminin bir qaralmasını verir. Geri qalan hissə, nə

qədər ustalıqla deyilmiş olursa-olsun, bir zəhin burulğanından başqa bir şey deyil.

Laplasın determinizmiyi, ideal, mücərrəd bir determinizmiyi əks etdirər, subyektiv, mücərrəd və peyğəmbər tərəfindən bir düşüncədir. Laplas, bir riyaziyyatçı olaraq düşünürdü. Halbuki, determinizm, özünü, ancaq sonradan və faktlarla ortaya qoyar, faktların təbii meydana gəlməsindən ayırd edilə bilməz.

Klaud Bernar isə, determinizm sözüylə, elmi təcrübələmə üsulunun yolunu ifadə etmək istədi. Nəzarət etmə üsulu, təbiət faktlarının, meydana çıxma, inkişaf və təkrarlanma şərtlərini yenidən qərarlı məqsəd hesab etmişdi. Klaud Bernara görə determinizm və determinizm sözləri qədrçiliklə eyni tutmaq tamamilə səhvdir. Təcrübə tənqid, elmi determinizm qanunu xaricində, hər şeydən şübhə edir.

Bu böyük fizioloji məlumatı, açıq və aydın fikirliliyinə baxmayaraq, determinizmiyi bəzən sərhədinin kənarına sürüşdürmüş, bəzən bir yaxın səbəb, bəzən iradəyə söykənən bir təyin etmə olaraq ələ almış və hətta bəzən də azadlıq ünsürünü qataraq bu anlayışın idealliyə yaxın bir mənə qazanmasına yol açmışdı. Bu halda, məlumat nəzəriyyəsi baxımından, determinizm, iki baxımdan ələ alınabilir: təsirlilik anlayışına söykənən faktların determinizmiyi və statistik ehtimalı və ya nizamlılığı lazımlı edən qanunların determinizmiyi. Determinizm, kainatdakı bütün hadisə və müddətlərin obyektiv həqiqət olduğunu qəbul edən bir yanaşma olaraq, səbəbiyyət qanunu üzərinə qurulan bir fəlsəfi yanaşma formasıdır. Buradakı obyektiv həqiqət, bütün hadisə və müddətlərin obyektiv qanunlar tərəfindən təyin olunduğu mənasındadır. Son təhlildə obyektiv həqiqət, səbəb - nəticə əlaqəsinə söykənir, hər nəticə bir səbəbə söykənər və hər nəticə başqa bir nəticənin səbəbidir.

Dünyaya determinizmiyin dünyagörüşüylə baxmaq, fərqli şərtlərlə ortaya çıxmışdır. Bu görüş təməlinə insan iradəsi və azadlığının yox sayılması da, insan iradəsinə çox geniş bir azadlıq sahəsi açılması da haqqında danışılan ola bilməkdədir.

Səbəbiyyət qanunu və determinizm həm metafizikanın həm də elmi düşüncənin içində əsas rol oyanayan anlayışlardan başlıcalarıdır. Elmi düşüncə baxımından səbəbiyyət insana, obyektiv dünyanın bilinə bilər və imkanlar çərçivəsində dəyişdirilə bilər olduğunu göstərmişdir. Hər hansı bir hadisədə səbəb - nəticə əlaqəsi bilinirsə, səbəbin

dəyişdirilməsiylə nəticə də dəyişəcək. Elmi inkişafın təməlinə yatan ən əhəmiyyətli öncüllərdən biridir bu dünyagörüşü.

Determinizm, kainatın və ya hadisələrin ya da bir elmi intizamın sahəsinə girən bütün obyekt və hadisələrin əvvəldən təyin olunmuş olduğu, onların elə olmalarını zəruri edən bəzi qanun və ya güclərin təsiriylə meydana geldiklərini irəli sürən təlimə verilən addır. Qısacası, hər hadisənin maddi və ya mənəvi bəzi səbəblərin zəruri nəticəsi olduğunu qəbul edən fəlsəfi görüşdür.

Başqa bir sözlə fəlsəfə məzmununda, əxlaqın əhatəsinə girən seçkilər də daxil, bütün hadisələrin azad iradəni və insanın başqa cür davranma bilmə imkanını qəbul etməyən birtakım əvvəldən var olan zəruri səbəblər zincirinin zəruri olaraq təyin etdiyini müdafiə edən teoriyadır. Buna görə insan iradəsinin mahiyyəti zəruri səbəblər zəncirinə təsiri olmadığından hadisələrin meydana gəlişində səbəblərin gücü var. Beləcə səbəbiyyət prinsipi determinizmdə əsas qanun olaraq qəbul edilməkdədir. Çünki, determinizmə görə kainatda ağılı bir quruluş və nizam vardır, bu səbəbdən müəyyən səbəblərin və ya vəziyyətlərin məlumatına sahib olduğunda, o səbəblərin və ya vəziyyətlərin ortaya çıxardacağı hadisələrin məlumatını əldə etmək mümkündür. Necə ki, Spinozanın determinizm kimi xarakterizə edilən determinist anlayışı obyektiv rasionallığın çatdığı tam və qəti determinizm olaraq xarakterizə edilir. Lakin, determinizmin klassik təlimini XVIII əsrdə Pierr Simon Laplas ortaya qoymuşdur. Laplasa görə, kainatın bu günkü vəziyyəti, əvvəlki vəziyyətinin bir nəticəsi və bundan sonrakı durumunun isə bir səbəbidir.

Dialektik idealizm: Hegelin idealizminə dialektika idealizm deyilir. Hegel, tarixin və düşüncənin dialektika bir müddət içində inkişaf etdiyini müdafiə etmiş, dindən siyasətə, məntiqdən estetikaya qədər bütün sahələr üçün etibarlı gördüyü bu müddətin Mütləq Ruhə ya da zehinə (geist) çatılmasıyla sona çatacağını irəli sürmüşdür. Düşüncənin özündə gerçəyin ancaq bir bütün olaraq qavranma biləcəyi yatar. Dialektika, görünürdəki bütün fərqliliklərin birliyə qovuşduğu metafizik bir müddət mütləq isə, var olan hər şeyi özündə yığandır.

Varlığın dialektika inkişaf müddəti, Hegelin Ruh ya da zehin, bəzən də ideya dediyi Geistin özünü müəyyən bir məqsədə doğru inkişaf etdirməsi, azadlaşması müddətidir. Bu müddət içində ideya dialektikanın üçlü mərhələsindən keçər. İlk mərhələdə ideya öz

içindədir və hələ bir imkandır. Özünü reallaşdırması üçün ikinci bir sahə lazımdır, bu da təbiətdir. Amma ideya təbiətdə öz özünə zidd bir vəziyyətə düşər, özünə yabanışlaşır. Bu ziddlikdən üçüncü mərhələ olan mədəniyyət dünyasında xilas ola bilər.

Təbiətdə ideyanı istiqamətləndirən qanun olan zəruriliyin yerini üçüncü mərhələdə azadlıq alır, azadlıq, Ruhun dövlət, sənət, fəlsəfə və din kimi, fərdlərin üstündəki bəzi təşkilatlarda və o təşkilatlarla özünü reallaşdırmasıdır. Bu son mərhələdə də Ruh üç pillə içində özünü inkişaf etdirir. İlk pillə subyektiv Ruhdur və tək-tək insanların həyatındakı hələ tamamlanmamış ideyadır. İkinci pillə obyektiv Ruhdur və burada özünü cəmiyyət, tarix dövlət olaraq reallaşdırır. Üçüncü pillə isə mütləq Ruhdur və burada tam şüuruna çataraq özünü sənət, din və fəlsəfə ilə ölümsüz edir.

Dialektika idealizm yəni, Hegelçi dialektika, obyektləri mücərrədləşdirərək hər birini öz başına və dəyişməz xüsusiyyətləri olan vahidlər olaraq görən metafizik düşüncə formasının tərsinə, obyektləri hərəkət və dəyişmələri, qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı təsirləri içində ələ alır. Hər şey davamlı bir meydana gəlmə və yox olma müddəti içindədir. Bu müddət içində heç bir şey davamlı deyil, hər şey dəyişər və yerini başqa bir şeyə buraxar. Bütün şeylər ziddiyyətli yanlar, ya da istiqamətlər ehtiva edir. Bu istiqamətlər arasındakı qarşıdurma dəyişmənin itələyici gücüdür və sonunda şeylərin dəyişməyə uğramasına ya da ortadan qalxmasına gətirib çıxarar. Hegel dəyişmə və inkişafı təbiətdə və cəmiyyətdə konkretləşən mütləq Ruhun ya da ideyanın bir təzahürü olaraq görür.

Dialektik materializm: Təbiətdə və tarixdə təyin edici olan müddətlərin öz içlərindəki ziddiyyət yoluyla meydana gəldiyini və bütün hadisələrin bu maddi əsaslı əlaqələrlə açıqlanması lazım olduğunu müdafiə edən fəlsəfə fikiri. Tarixi materializm ilə birlikdə Marksist dünya və tarix fikirini meydana gətirir. Marks və Engelsə görə materialın, duyğularla qəbul edilə bilən maddi dünyanın zehin ya da ruhdan müstəqil obyektiv bir həqiqət olaraq ələ alınmasına söykənir. Marks və Engels zehni ya da ruhi müddətlərin varlığını rədd etməmişlər, amma düşüncələrin təməldə maddi qaçışların məhsulları və əks olunmaları olduğunu müdafiə etmişlər. Maddəni zehin ya da ruha əsaslı olaraq ələ alan, zehin ya da ruhun maddədən müstəqil olaraq var ola biləcəyini müdafiə edən bütün qaydaları isə, materializmin əksi

olaraq gördükləri idealizm altında yığmışlar. Onlara görə, materialist və idealist görüşlər fəlsəfənin tarixi inkişafı boyunca uzlaşmaz bir ziddiyyət içində olmuşdur. Bu səbəblə materializm və idealizmi birləşdirməyə ya da uzlaşdırmağa istiqamətli bütün söylərin qaçınılması olaraq qarışıqlıq və əsassızlığa gətirib çıxaracağını müdafiə edən tam bir materialist yanaşması mənimsəmişlər.

Marks və Engels öz dialektika anlayışlarını böyük ölçüdə Hegelin fikirlərindən yola çıxaraq inkişaf etdirmişlər. Hegel dəyişmə və inkişafı təbiətdə və cəmiyyətdə konkretləşən Mütləq Ruhun ya da İdeyanın bir təzahürü olaraq görürkən, Marks və Engels dəyişməsi və inkişafı maddi dünyanın təbiətində var olan bir xüsusiyyət olaraq görürlər. Bu səbəblə Hegelin etdiyi kimi hadisələrin gerçək axışının dialektikanın qanunlarından çıxarmayacağını, qanunların hadisələrdən çıxarılması lazım olduğunu müdafiə edirlər.

Marks və Engelsin məlumat nəzəriyyəsinin çıxış nöqtəsi, bütün məlumatların duyğular yoluyla əldə edildiyi materialist öncüdür. Amma məlumatı yalnız verilmiş duyğu təəssüratlarına söykəyən mexaniki görüşün tərsinə bu nəzəriyyə, praktik iş müddətində ictimai olaraq əldə edilən insan məlumatının dialektika inkişafını vurğular. İnsanlar obyektlərə bağlı məlumatları yalnız bu obyektlərlə praktik qarşılıqlı təsir içində və praktiklərinə eyni düşün düşüncələri formalandıraraq əldə edirlər. Düşüncələrin həqiqətə uyğunluğunun, yəni doğruluğunun sınaqlanmasını təmin edən tək vasitə ictimai praktikadır. Bu məlumat nəzəriyyəsi, özündə şeylərin yaradıcılığından ötrü insanların yalnız duyğulana bilər görüntüləri belə biləcəyini qarşıya qoyan subyektiv idealizmə və duyğular üstü həqiqətin duyğulardan müstəqil saf hissəyə ya da düşüncə ilə bilinən biləcəyini qarşıya qoyan obyektiv idealizmə qarşı çıxır.

Dialektik materializm təbiət, cəmiyyət və şüur faktlarını universal bir varlıq anlayışı içində bütünlər və bu bütünlüyün eyni ziddiyyət təşkil etmə qanunuyla inkişaf etdiyini meydana qoyar. Dialektika idealizm, inkişaf faktının ümumi qanunlarının elmidir, elə ki elmi inkişaf faktını bütün təlimlər içində tək başına təmsil edir. Hər elm, gerçəyin fərqli sahələrindəki inkişafını ancaq o sahədə etibarlı qanunlara bağlar, dialektik materializm şəxsən inkişaf faktını ümumi qanunlara bağlar. Bu ümumi qanunlar, spekulativ fərziyyələr deyil, şəxsən təbiətin, cəmiyyətin və işləyişindən çıxarılmış və onlara tətbiq olunaraq nəzarət edilmiş və düzgünlükləri müəyyən olunmuş elmi

qanunlardır. Bu qanunlar, ziddiyyətlərin əksi və vəhdəti qanunu, kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi qanunu, inkarın inkarı qanunu adlarıyla xatırlanarlar. Bu qanunlar, kainatda var olan hər şeyin şəxsən necə inkişaf etdiyinin, davamlılıqda kəsilmənin və ziddiyyətlərin birdən-birə çevrilmələrlə, necə aşılındığının, köhnənin yığılıb yeninin necə meydana gəldiyinin açarını verir. Dialektika idealizm, həm bilmə və həm də etmənin təlimi olmaqla, nəzəriyyəylə praktikanın asılılığını da ortaya qoymuşdur. Nəzəriyyəsiz praktika və praktikasız nəzəriyyə olmaz. Praktika nəzəriyyələ müvəffəqiyyətli ola bildiyi kimi nəzəriyyə də praktikadan əks olunur.

Dialektika: başlanğıcda mübahisə sənəti, ya da ziddiyyətli yollardan həm söhbətlərini razı salma sənəti mənasını verməkdədir.

Dialektika anlayışları arasındakı ziddiyyət əlaqəsindən yola çıxaraq bunu doğruya çatan müddətlərin ortaya çıxarılmasında bir qanun olaraq istifadə edən düşünmə və araşdırma yoludur.

Dialektika düşüncənin başlanğıcı, təbiəti və kainatı meydana gətirdiyi düşünülmən atəş, hava, su, torpaq kimi ilk elementlərin aralarındakı qarşılıqlı qarşılıqlı qarşılıqlı qarşılıqlı əlaqələri formasında, Sokratdan əvvəlki fizikaçılarda görünür. Daha sonra şeylərin ziddiyyətlərindən yola çıxaraq var olmaları və yenə ziddiyyətləri içində yox olmalarını ələ alan Heraklit, dialektikası kainatın təsirli bir qanunu olaraq düşünmənin qabaqcılı oldu. Aristotelə görə, bəzi qəbullardan yola çıxaraq mühakimə yoluyla bunları axmağa sadələşdirərək ziddiyyətlərini sübut etmə texnikası mənasında dialektikanın qurucusu Eleyalı Zenon idi.

Dialektikanı bir üsul olaraq ilk istifadə edən isə Sokratdır. Sokrat üçün dialektika, qarşılıqlı, qarşılıqlı sual-cavab yoluyla anlayışlara açıqlıq gətirmə üsuludur. Qarşı tərəfin cavabından yola çıxaraq bunun yenə onun düşüncələri baxımından əsassız və dolaşık olduğunu göstərmək, üsulun ilk mərhələsidir. Bundan sonra qarşılıqlı sual-cavablarla, müzakirə mövzusu anlayış müxtəlif bucaqlardan ələ alınır.

Sokratın şərh üsulunu müəyyən bir varlıq fikrinə bağlayan Platon, dialektikası məlumat fikrinə söykənən bir təhsil üsulu olaraq inkişaf etdirdi. Ona görə dialektika, bir varlıq sıralaması içində ən alt səviyyədən getdikcə yüksələrək sonunda ideyalara çatmaq üçün izlənilən bir öyrətmə və öyrənmə müddətidir.

Yeni dövr fəlsəfəsində dialektika terminini ilk istifadə edən Kantdır. Kanta görə dialektika yanılmanı məntiqidir, öz halındakı ağıl, bəzi mühakimə əməliyyatlarını məntiqi sərhədlərinə qədər aparıb sonunda özüylə qarşıdurma içində düşür. Ortaya çıxan antinomiləri aradan qaldırmaq içində Kantın transandantal dialektika adını verdiyi üsul tətbiq olunur, iki zidd fikir arasındakı qarşıdurma, həm tezis, həm də antitezin ziddinin qeyri-mümkünlüyü sübut edilərək aradan qaldırılır. Beləcə Kant üçün dialektika, həm ağılın içində düşdüyü təbii bir yanılma forması, həm də bunu düzəltmək üçün istifadə ediləcək bir tənqid və səhv göstərmə üsulu halına gəlir.

Dialektika anlayışının təməlinə yatan üçlü düşüncəsini Kantdan alan Hegel, buna tam fərqli bir mənə yüklədi. Hegelə görə, gerçəkləri meydana gətirən anlayışların hər biri ziddini öz içində daşıyır. Düşüncə, bir anlayışdan (tezis) onun içindəki ziddinə (antitez) bundan da yenidən ziddinə (yəni ilk anlayışa) dönməklə, dialektika hərəkət içində, iki anlayışın birliyini meydana gətirən üçüncü anlayışa (sintez) çatır. Bu müddət, düşüncənin özünü qavramasını təmin edən şüur məzmununu artırır. Hegelə görə dialektika, varlığı təyin edən düşüncənin öz müddəti olduğu kimi dünya tarixinin də meydana gəlmə qanunudur.

Dialektik mühakiməni Hegeldən və Sokrat əvvəli filosoflardan alan Karl Marksə görə dialektika tarixi bir müddətdir, iqtisadi əsaslı bəzi ictimai meydana gəlmələrin zaman içində ziddiyyətlərini nəticələr, ziddiyyətlərin gedərək qarşıdurmaya çevrilməsiylə də yeni meydana gəlmənin təsirini ortadan qaldırması formasında gedir.

Dialektika anlayışı indiki vaxtda, metafizik termininin tam əksi olaraq yeni və elmi bir dünya görüşünü dilə gətirir.

Dolorizm: Təməlini kinik düşüncədən alır. Həyatın mənasını acı duymaqda görürlər. Həzzçilik axınının tam tərsini ifadə edir. Etik, yaxşılıq, güc anlayışlarının ağırlı ilə əldə edilə biləcəyini müdafiə edir. Ağrı duyulan, olması lazım olandır. Kinizm ilə oxşardır. Əziyyət çəkərək, insan yetkinləşər.

Doqmatizm: Məlumatın tək gerçək olduğunu qəbul edən fəlsəfə axını olan doqmatizm, müxtəlif mübahisələr ilə mətbəx dəyərin əsla dəyişdirilə bilməyəcəyini və bu səbəblə də araşdırma edilməsinin gərəksiz olduğunu müdafiə edir. Təməlinə skolastik düşüncə yatan bir

fəlsəfə anlayışı olan doqmatizm, müasir çağın ən əhəmiyyətli anlayışlarından biri olan inkişaf və dəyişməsi inkar edir. Yalnız öz düşüncəsinin doğru olduğunu iddia edən və digər heç bir görüşə əhəmiyyət verməyən bir axın olan doqmatizm, təcrübə və müşahidələr xaricində qalan metafizik mülahizələrə daha yaxındır. Bütün bu xüsusiyyətləri ilə araşdırıldığında doqmatizm, qəti və mütləq doğrunun şəxsən ağılın özü olduğunu söyləyən, həqiqəti öyrənmək üçün çıxılan səfərdə məlumata çatmaq üçün yalnız ağıl kafi olacağını düşünən və bu səbəblə də söz mövzusu məlumatın özü olduğunda da metafizikanın mümkün olduğunu iddia edən bir fəlsəfə axınıdır.

Doqmatizm hər nə qədər fəlsəfənin araşdırma sahələrindən biri olsa da, indiki vaxtda həyatın bir çox fərqli sahəsində və bəlkə də hər sahəsində qarşılaşılacaq bilən bir anlayış halına çevrilmişdir. Fərqli düşüncələrə yer olmayan, dünyagörüşü tək nöqtəyə mərkəzli olan və digər perspektivlərə qətiliklə yer verməyən, təcrübə və müşahidənin hər hansı bir etibarlılığı olmadığını iddia edən və lazım olduğunda zorbalıq da tətbiq olunaraq fərqli səslərin susdurulduğu hər mühitdə doqmatizmə rast gəlinə bilər. Avropa coğrafiyasının Orta əsrlər cahilliyi ilə boğuşduğu və pul qarşılığı cənnət yer satmaq (indulgensiya) kimi irrasional bir tutumu da rahatca sərgiləyə bilən İspan, Roma və Orta əsrlər inkvizisiyanının mütləq güc olduğu illər, doqmatizmin ən təsirli olduğu dövrdür. Orta əsrlər Xristian mədəniyyətində kilsənin mütləq məlumatın qaynağı olaraq görülməsi, başlıca doqmatizm tərifinin qarşılığı halına çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Cadugərlik və digər bir çox fəvqəltəbii iddianın sübut edilməsi üçün təcrübə və müşahidə nəticələrini qəbul etməyən kilsə, öz düşüncəsi olan işgəncə və edamların tək həll olduğunu qəbul etmiş və beləcə gerçək bir doqmatizm nümunəsi sərgiləmişdir.

Kilsənin bu doqmatizmi fərqli görüşlərə və şüurlu səbəblərə qulaq asılmamasının və yalnız öz düşüncələrinin mütləq doğru olaraq qəbul edilməsinin tarix pərdəsindəki ən təəccüblü nümunələrindən biridir. Orta əsrlər kilsəsinin bu doqmatizm yanlısı düşüncələri istiqamətində günahlandırılan adamın atəşə də atılsa cadugər ya da cadugər olduğu üçün yanmayacağına qəti olaraq qəbul edilməsi və digər heç bir görüşə dəyər verilməməsi, adamın atəşə atıldığı zaman yanmasının günahkarlıq göstəricisi olduğu nəticəsinə çatılmasını təmin etmişdir. Bənzər şəkildə Orta əsrlər dövründə hər hansı bir sözün

Aristotal tərəfindən deyilmiş olması, bu ifadənin mübahisəsiz doğru olaraq qəbul edilməsini təmin etmişdir.

Dualizm: Panteizmin bir növü olaraq qarşımıza çıxar. Dualist bir-birinə əks olan iki Allaha inanar. Ümumiyyətlə bu allahlardan biri yaxşı bir başqası isə pis allahdır. Görüldüyü kimi çox allahlı bir inam sistemini qoruyub iki allah ilə məhdudlaşdırmış olmaqdır.

Dualizm (ikiçilik) varlıqla əlaqədar bu axının da qabaqcılı Dekartdır. Dekarta görə varlığın biri maddi biri də ruhi olmaq üzrə iki ölçüsü vardır. Varlığın ruhi ölçüsü mütləq varlığı meydana gətirməkdədir. Varlığın ruhi ölçüsünə ancaq ağıl və riyaziyyat köməyiylə çatıla bilər. Qısaca bir-birindən mənəvi və quruluş etibarı ilə fərqli olan iki substansiya vardır. Bunlar ruh və bədəndir, maddədir. Ruhun öz xüsusiyyəti üşünlmə, bədənin öz xüsusiyyəti isə kosmosda yer əhatə edir. Gerçək varlıqlar bu ikisinin bir birləşməsindən meydana gəlirlər. Dekartın bu düşüncəsini qəbul edən filosoflara kartezyan filosoflar da deyilir.

E

Ekzistensializm: fərdin təcrübəsini, və bu təcrübənin təkliyini və vahidliyini insan təbiətini anlamanın təməli olaraq görən bir fəlsəfə axınıdır. Ekzistensializm, insanın yaranmasıyla təbiəti obyektlərə xas varlıq növü arasındakı ziddiyyətliyi böyük bir güclə vurğulayan, iradəsi və şüuru olan insanların, iradə və şüurdan məhrum obyektlər dünyasına atılmış olduğunu qarşıya qoyan bir düşüncə məktəbidir. Bu axın insan azadlığına inanar və insanların davranışlarından məsul olduğunu qarşıya qoyar.

Ekzistensializm insanın vahidliyini müdafiə edən və fərdi yaşamışlıqların həyat fantastikasını meydana gətirdiyini qəbul edən düşüncə axını. Ağıllı bir varlıq olan insanın, öz xaricində olan dünya ilə ziddiyyətini mövzu alan ekzistensializm, təbiətdəki iradi yaranma passivliyinin insan şüuruyla olan döyüşünə diqqət çəkir. Bu məntiqin bir nəticəsi olaraq: Fərdi azadlıq və məsuliyyət, ekzistensialistliğin iki əsas elementi olaraq ortaya çıxar. Ekzistensializmdə fərd mərkəz olaraq qəbul edildiyi üçün, subyektiv mühakimələr əhəmiyyətlidir və fərdin həyatində qazandığı təcrübələr elmi və fəlsəfi müzakirələrdən daha əhəmiyyətlidir. Bunun bir nəticəsi

olaraq idealizmdəki mənəvi və xətti yaranması rədd edir, fərd olmadıqca heç bir şeyin olmadığı tapıntısına çatar. Beləcə heçlik axında əhəmiyyətli bir doktrina halını alar. Nəticə olaraq, var meydana gəlin özündən olduğu, yaranmanın özdən əvvəl gəldiyi fərziyyəsinə çatılır.

Ekzistensializm XX əsrin ilk yarısının sonlarına doğru Fransada ortaya çıxdı. Ən əhəmiyyətli nümayəndələri Martin Haydegger, Karl Yaspers, Jan-Pol Sartre, Qabriel Marsel və Moris Merlo-Ponti olmuşdur. Fəlsəfi baxımdan təməlləri isə bunlardan əvvəl Nitsşe və Seren Kyerkeqor kimi mütəfəkkirlər tərəfindən atılmışdır.

Ekzistensializm, hər şeydən əvvəl yaranmanın həmişə xüsusi və fərdi, yəni mənim ya da sənə və ya onun yaranması olduğunu qarşıya qoyar. Bundan ötrə, o insanı mütləq ya da sonsuz bir substansiyanın təzahürü olaraq görən hər növ təlimə, həqiqətin ruh, ağıl, zəka, şüur, ideya ya da ruh olaraq var olduğunu qarşıya qoyan idealizmə qarşı çıxar.

Axın, yaranmanın əvvəlcə bir varlıq problemi, yaranmanın öz varlıq tərzilə əlaqədar bir problem olduğunu dilə gətirər və varlığın mənasına bağlı bir araşdırmaya qarşılıq gəlir. Bu çərçivə içində, hər növ alim, obyektiv və analitik yanaşmaya şiddətlə qarşı çıxan ekzistensializm, xüsusilə yaranmanın zamanına bağlı analiz yoluyla, varlığın ümumi mənasıyla əlaqədar olan bir təlim müəyyən bir antologiya üzərində sıxlaşar.

Ekzistensializmə görə, varlığa bağlı araşdırma, mövcud olanın aralarından bir seçki etmək vəziyyətində olduğu müxtəlif imkanlarla qarşı-qarşıya gəlməyi tələb edir. Başqa bir sözlə, ekzistensialist fəlsəfə, ənənəvi fəlsəfənin qarşıya qoyduğu kimi, özün yaranmadan əvvəl deyil də, yaranmanın özdən əvvəl gəldiyini qarşıya qoyar, insanı əvvəl var olduğunu daha sonra özünü təyin edib, özünü yaratdığını dilə gətirər. Başqa bir sözlə ekzistensializm, insanın dünyaya atılmış olduğunu, bu səbəbdən özünü necə meydana gətirsə elə olacağını, insanın özünü özünün təyin edəcəyini, fərdi insan varlığının sabit ya da dəyişməz bir təbiəti olmadığını qarşıya qoyar. Bu məzmununda hər növ determinizm ya da zərurətçiliyə böyük bir güclə qarşı çıxan ekzistensializm, fərdlərin mütləq bir iradə azadlığına sahib olduğunu, insanın azadlığa məhkum olduğunu və olduğundan tamamilə fərqli biri ola biləcəyini dilə gətirər.

İnsana özünü meydana gətirmə şansı verən bu imkanlar, onun şeylərlə və başqa insanlarla olan əlaqələri tərəfindən yaradıldığı üçün, yaranma hər vaxt dünyadakı bir varlıq olmaq və ya seçkisi

məhdudlaşdıran konkret və tarixi olaraq təyin olunmuş bir vəziyyətdə ortaya çıxmaq vəziyyətindədir. Bu isə, ekzistensializmin solipsizmliyə və Epistemoloji idealizmlə zidd bir fəlsəfə axını olduğu mənasını verir.

Ekzistensializm, obyektədən yola çıxan, varlıqla əlaqədar obyektiv doğrulara çatmağa çalışan görüşlərə qarşı, mübtədadan hərəkət və subyektiv həqiqətlərin əhəmiyyətini vurğular. Fəlsəfənin, varlıq və ümumilər kimi mövzularla məşğul olub obyektivliyi axtarışı yerinə, qorxunu, xariciləşməyi, heçlik duyğusunu, insanlıq halını ələ alıb, subyektivliyə yönəlməsi lazım olduğunu, həqiqətin tamamilə subyektiv olub, heç bir mücərrədləmənin fərdi yaranmanın həqiqətini qavraya bilməyəcəyini və ifadə edə bilməyəcəyini söyləyir.

Ekzistensializm, xüsusilə də humanist ya da ateist ölçüsü içində, kainatın ağılla aydın ola bilər olan bir inkişaf istiqaməti olmayıb, özü etibarilə axmaq və mənasız olduğunu, kainatın şüurlu bir tərəfi olmadığını, kainata mənanın insan tərəfindən verildiyini qarşıya qoyar.

Belə bir kainatda, insanın hazır tapdığı əxlaq qaydaları olmadığından, ekzistensializm, əxlaqi qanunların, öz hərəkətləri xaricində, başqa insanların hərəkətlərindən də məsul olan insan tərəfindən yaradıldığını müdafiə edir.

Empirizm : Empirizmi, məlumatımızın qaynağında yalnız təcrübənin olduğunu söyləyən görüşdür. Empirizmə görə insan zehini doğuşdan boş bir lövhə kimidir. Bu boş lövhə sonradan təcrübə yoluyla dölərlər.

Lokk (1632 - 1704) Empirizmin qurucusudur. Lokka görə bütün düşüncələrimizin və məlumatlarımızın qaynağında təcrübə vardır. Lokk iki cür təcrübə olduğunu söyləyir. Birincisi xarici təcrübə, digəri iç təcrübədir. Xarici təcrübədə xarici dünyadakı varlıqlar, duyğularla sınıxılır. Daxili təcrübədə isə insanın öz zehinində və ruhunda olub bitənlərin şüurunda olur.

Lokka görə, insan zehinində kompleks düşüncələrin və dolayısı ilə məlumatın meydana gəlməsi üçün bu bacarıqlara ehtiyac vardır: Qəbul, yaddaş, ayırd etmə, müqayisə etmə, birləşdirmə və mücərrədləmə bacarıqları. Lokk üç müxtəlif məlumatın olduğunu qəbul edirdi:

1. Hissi məlumat, öz varlığının məlumatına sahib olmasını təmin edir.

2. Hissi bilik xarici dünyadakı obyektlərin məlumatına sahib olmağı təmin edir.

3. Sübut edici məlumat, Allahın var olduğunu sübut etməyi təmin edir.

David Yum (1711 - 1776) insanın hər şeyi qəbul yoluyla bildiyini söyləyir. Ona görə hisslər iki şəkildə ortaya çıxar. Bunlar, - təəssüratlar, ideyalar (anlayışlar və düşüncələr)

Zehində olan hər şeyin, bütün təəssürat, anlayış və düşüncələrin təməlinə, xarici dünyanın duyğular yoluyla qəbul edilməsi vardır. Bu hisslərdə müəyyən xüsusiyyətlər olduğu zaman bunlar bir-birləriylə birləşdirilirlər.

Buna bağlı olaraq Yum, səbəbiyyət qanununun təcrübənin nəticəsi olan bir düşüncə olması lazım olduğunu söyləyir. Yəni səbəbiyyət bir zərurət deyil, bizim bir vərdişimizdir.

Con Lokk, klassik bir empirizm filosof nümunəsidir. Lokk, məlumatın xüsusiyyəti və zehini üzərində heç bir yazı olmayan, heç bir anlayışa sahib olmayan ağ bir kağıza bənzətmişdir. Yaxşı zehin, bu anlayışları və düşüncələri necə əldə etməkdədir? Lokk, bu suala təcrübədən gəlir deyirək cavab verməkdədir.

Lokk, zehini təcrübə əvvəlində içində heç bir şey olmayan boş bir lövhəyə (tabula rasa) bənzətdir. Ona görə məlumatın bütün qaynağı təcrübədə, müşahidədə və duyğuların istifadəsiylə zehinə gələn məlumatlarda var. Başqa bir sözlə Lokk üçün insan zehinində doğuşdan gələn heç bir məlumat mövcud deyil və hər məlumatın qaynağı və vasitəsi, təcrübədir. Fəlsəfə terminologiyasında, qaynağı təcrübə olan məlumatlara a posteriori məlumatlar deyilməkdədir. Yəni Lokka görə bütün məlumatlar, a posterioridir.

Empirizmlilik, məlumatın qaynağını və sərhədlərini tamamilə təcrübəyə və təcrübəyə sadələşdirən, heç bir məlumatın insan zehinində doğuşdan var olmadığını qəbul edən fəlsəfi düşüncə sistemidir.

Epistemologiya: Yalnız insanın düşüncələri ilə məhdud olan və elmin əsas qaynağı olaraq qəbul edilən fəlsəfənin ən əhəmiyyətli alt budaqlarında biri olan Epistemologiya, məlumatın təbii quruluşunu araşdırır və bu səbəblə də məlumat fəlsəfəsi olaraq da xatırlanır. Məlumatın quruluşu qədər bu məlumatın haradan gəldiyini yəni qaynağını da araşdıran Epistemologiyaya ayrıca əlaqədar məzmunun əhatəsini də vasvasılıqla araşdırar. Antik dövrdən etibarən xüsusilə

Qədim Yunan filosofların kainatın tam maddəsi haqqındakı işləmələri, illər boyunca bir çox mübahisəyə səbəb olmuş və çox vaxt da kainatın tam maddəsini şərhə metafizikaya müraciət edilmişdir.

Bu dövrdən etibarən filosoflar kainatı anlamaq üçün soruşduqlarını sualların cavablarını sorğulamağa başladı və beləcə məlumatın özünü və qaynağını araşdıran Epistemologiya ortaya çıxdı. Kainatın varlığına dair əsrlər boyunca bir çox fərqli fikir çıxaran filosoflar geniş əhatəli müzakirələrə girmişdir. Hər filosofun fərqli düşüncələrə sahib olması ümumi bir fikir ziddiyyətinə səbəb olduğundan, davam edən dövrdə mütəfəkkirlər ağıl və məlumata yönəlməyə başladı. Ağıl icra edirək məlumatın məzmununu sorğulayan insan, beləcə məlumatın etibarlılığını da sorğulaya bilər hala gəldi. Hər hansı bir qaynaqdan əldə edilən bir məlumatın qatqısız doğru qəbul edilməsi yerinə ağıl icra etməyə başlayan insanoğlu, məlumatın doğruluğuna dair müxtəlif suallar yönəldərək məzmunun özü qədər qaynağının doğruluğunu da araşdırmaya başladı. Tarixi müddət içində insanoğlunun üzərində ən çox baş yorduğu fəlsəfə sahələrindən biri olan Epistemologiya, tərif mövzusunda da görüş fərqliliklərinə səbəb olmuşdur. Epistemologiyayı sadə bir söz olan təlim ilə təyin edən filosoflar olduğu kimi, məlumat qaydası, məlumatın özü və ya məlumatın məlumatı şəklində adlar da istifadə edilmişdir.

Epistemologiya əlaqədar məzmunun nəticələri və ya insan həyatı üzərindəki təsirləri yerinə, bu məlumatın təbiətini araşdırmaya istiqamətli qaydalar inkişaf etdirir. Ayrıca zaman içində Epistemologiya fəlsəfə dünyasında inkişaf edirək, Aqnoiologiya kimi digər alt budaqların da meydana gəlməsini təmin etmişdir. Agnoioloji, Epistemologiya ilə əlaqədar bir fəlsəfə budağı kimi görünə də əslində daha çox məlumatsızlığın meydana gəlməsini və səbəblərini araşdırar. Cəhalət elmi olaraq da bilinən Aqnoiologiya əsrlər əvvəlində şəkillənməyə başlayan Epistemologiya ilə inkişaf göstərmişdir. Platonçu düşüncə quruluşu uzun illər boyunca Epistemologiya üzərində təsirli olsa da, Edmund Gettierin 1963-cü ildə etdiyi geniş məzmunlu çalışması sayəsində Platon qaydasının qeyri-kafi olduğu sübut edilmişdir. Epistemologiya həqiqət tərifini, insan şüuru tərəfindən qəbul edilə bilməyən obyektiv dünya varlıqları olaraq edir. Bir başqa sözlə gerçək, şəxsən obyektin özü olaraq qəbul edilir. bir çox dildə həqiqət anlayışı düzgünlük ilə eyni olaraq istifadə edilsə də, Epistemologiya doğruluğu məlumatın avtonom bir vəziyyəti olaraq qəbul edir. Fəlsəfi

baxımdan həqiqət isə, yalnız obyektiv dünyadakı varlıqların xüsusiyyəti olaraq təyin oluna bilər. Məlumat və obyektiv varlıqlar arasındakı bu fərq, Epistemologiyanın əsas araşdırma sahələrindən olan düzgünlük ilə həqiqət anlayışlarını bir-birindən ayırmaqdadır.

Ə

Əşərilik: Əbül Həsən əl Əşəri (873-935) tərəfindən quruldu. Müsəlman fakih (hüquqçu) və bir çox sünni sufinin özünə hörmət etdiyi və özü də sufi olan Qəzali tərəfindən mənimsənən bir kəlam məktəbidir. Əşəri kəlamı insan ağılına vəhyi şərh etməkdə daha məhdud bir sahə tanımaqda və inamın insan ağılından çıxma bilməyəcəyi vəhyə ehtiyac olduğu səbəbindən də vəhyin gəlmədiyi vəziyyətlərdə insanın məsul ola bilməyəcəyi qanununu müdafiə etməkdədir. İncə kimi bütün əxlaqi qanunların qaynağı da Vəhy ilə Peyğəmbərin və səhabələrin tətbiqləridir.

F

Fatalizm: Kainatın və insanın əvvəldən təyin olunmuş olduğunu irəli sürən anlayışdır. Elmi məlumatlardan məhrum olan insanlar, bütün olub bitənləri üstün bir gücün rəhbərliyinə bağlayaraq fatalist bir anlayışa varmışlardır. Tale ya da alın yazısı, heç bir zaman dəyişdirilə bilməyəcək olan bir nəticənin əvvəldən təyin olunmasıdır və bu baxımdan insana ən kiçik bir azadlıq tanımaz. Antik dövr Yunan fəlsəfəsi də fatalizm anlayışını güdən bir fəlsəfədir. Məsələn Sofoklun Antiqonunda cəmiyyətin səsi olan xor belə qışqırır: İnsanlar alınlarına təəssüf mış olan fəlakətlərdən əsla qaçıb xilas ola bilməzlər. Ancaq Yunanlılar alın yazısına, sadəcə insanları deyil, tarınları da bağlamışlar. Tarınlar da, insanlar kimi, taleyini yaşamaqdadırlar. Xristianlıq, fatalizmə, əvvəldən bağışlanmış ya da məhkum edilmiş olmaq anlayışlarını əlavə etmişdir. Alın yazısı təlimi, bacarığın, nə işə, nə də insanın bacarıqlılığınə söykənmədiyinin, insanın nəzarətindən müstəqil şərtlərə bağlı olduğunun dini ifadəsidir. İnsanlar, alın yazılarına boyun əyməlidirlər, vəziyyətlərinə razı olmalıdırlar, ya da daha yaxşı yaşamaq istəməməlidir.

Fatalizm təlimi, metafizik sahədə, insanın tarın qarşısındakı məsuliyyəti qanunuyla bir xeyli zidd düşmüş, bu qarşıdurma əlindəlik

təlimiylə təhlil edilmək istənmişdir. Halbuki insan başı, orta əsrlərin ən qaranlıq günlərində belə və ən ağır inkvizisiyanın təzyiqinə qarşı fatalizm təlimini kökündən yıxıncaya qədər bu sualı soruşmaqda davam etmişdir: Hər şey əvvəldən təyin olunmuşsa, cəza nə üçündür? Metafizik fatalizm, elmi determinizmdə qarışdırılmamalıdır. Determinizmdə müəyyən bir səbəb müəyyən bir nəticə doğurar, səbəb ortadan qaldırılaraq nəticə dəyişdirilə bilər. Fatalizmdəysə nə səbəb müəyyəndir, nə də nəticə, müəyyən olan tək şey, müəyyən olmayan bir nəticənin dəyişdirilə bilməyəcəyidir. Bu üzdəndir ki xəstələnən determinizm həkimə gedir, çünki, nəticəni dəyişdirə bilər, xəstələnən fatalistdirsə yatağa girib nəticəni gözləyər, çünki, nə etsə bu nəticəni dəyişdirə bilməyəcəyinə inanmaqdadır.

Feminizm: Feminizm anlayışı altında saysız hərəkat yekunlaşdırılmışdır. Kəlimənin mənşəyi Latınca femina – «qadın» və onun Fransızca törəməsi olan Feminizmdən gəlir.

Qadın haqqları 1960-cı illərdən sonra tez-tez duymaya başladığımız bir anlayış olmağa başlamışdır. Bu anlayışın məzmununun doldurulmasında isə feminist hərəkat təsirli olmuşdur. Feminist hərəkat çərçivəsində qadın problemini yalnız qadın-kəşi bərabərsizliyi baxımından ələ almaq tək ölçülü bir təhlil etmə olacaq. Çünki, qadın problemi iqtisadi, siyasi, ideoloji psixoloji istiqamətlərin iç içə keçdiyi kompleks bir faktır.

Feminizmi ümumiyyətlə qadın-kəşi ayrı-seçkilikçiliyinə qarşı çıxaraq, cinslər arasında siyasi, iqtisadi və ictimai bərabərliyi müdafiə edən görüş olaraq təyin etmək mümkündür. Qərbdə Fransız inqilabı ilə birlikdə qadınların seçmə və seçilmə haqqı, mülkiyyət haqqı qadın azadlığı anlayışı çərçivəsində müdafiə olunmuşdur. Müxtəlif hərəkat və islahatlar nəticəsində qadınlar baxımından bəzi haqqlar əldə edilmişdir. Feministlər bu haqqları əldə etdikdən sonra azadlıqlarının tək bu haqqlarla məhdud olmadığını, əsl problemin kəşinin mədəni üstünlüyü olduğunu müdafiə edərək mübarizələrinə davam etməkdədirlər.

I Feminist hərəkat tarixi baxımdan I Dünya müharibəsi əvvəli və 1968 sonrasında. olmaq üzrə iki dövrə ayrılmaqdadır. Bu hərəkat ilə bir çox qadın bir araya gəlmiş daha əhəmiyyətli qadın-kəşi bərabərsizliyinə qarşı bir şeylər edilməsi lazım olduğunu, bu mövzuda maraqsız bir çox qadına fərq etdirmişlər I Feminizm 1968 sonrasında daha geniş bir döşəməyə yayılma meyli göstərmişdir. İndiki vaxtda

feminizm bəzi vurğu fərqlilikləriylə dəyişik ölkələrdəki müxtəlif qadın qruplarının tərəfindən mənimsənməkdədir.

Qərbdə qadın haqqları nəzəri olaraq müxtəlif düşüncə axınlarının təsirində müzakirə edilib inkişaf edirkən, Türk cəmiyyətində qadın haqqları, yalnız mədəni səbəblərlə deyil, Tənzimatdan günümüze qədər ölkənin inkişafı baxımından iqtisadi bir təmələ də söykənirək, qadına işlətmənin qazanc baxımından hesaba qatılması lazım olan bir vasitə, cəmiyyət elmi sözlə cinsiyyət rolunun gərəklərinə uyğun olaraq hesaba alınan vahidlər olaraq baxılması ilə gündəmə gəlmişdir.

Təməldə patriarxal ictimai nizamını tənqid edən feminist fikiri bir bütün olaraq təhlil etməyə imkan tanıyan bir nəzəriyyəni dəyişdirilmədiyindən, feminist mütəfəkkirlər, liberalizm, marksizm, psixanaliz, ekzistensializm, radikalizm kimi düşüncə axınlarının təsirində qalaraq meydana gətirdikləri nəzəriyyələr ilə qadın haqqlarına alternativ həll axtarıqlarını davam etdirməkdədir. Bu feminist nəzəriyyələr, qadınların ataerkil ictimai nizam quruluşu içində dəyərsizləşdirildiklərini fərz etməkdə və bunun səbəbini sorgulamaqdadır.

Fenomenologiya: Fenomenologiya qurucusu Edmund Husserldir. Fenomenologiya özün bilinə biləcəyini irəli sürən bir görüşdür. Bu görüşə görə öz fenomenin içində vardır və şüur onu tuta bilər. Öz məlumatına vara bilmək üçün əvvəl bütün verilmiş məlumatları mötərizə içinə alıb ortadan qaldırmaq, yox saymaq lazımdır. Yəni insan gündəlik həyatdan əldə etdiyi məlumatları, ön mühakimələri, din, elm və s. əldə etdiyi bütün fikirləri bir tərəfə buraxaraq, onlardan təmizlənərək, duyğularla qəbul edilən obyektlərin kənarında olan ideal özlüklər sahəsinə çata bilər.

Metafizikası sona çatdıraraq konkret həyata dönmək və beləcə tıxanmış olan fəlsəfəyə yeni bir başlanğıc etmək iddiasıyla ortaya çıxmışdır.

Bir fəlsəfə axını olmaqdan çox da üsul olaraq təsvir edilməsi məşhurdur. Fenomenologiya, hər şeydən əvvəl, fenomeni, yəni bilavasitə olaraq verilmiş olamı göstərməyə söykənən bir üsuldur. Bunu necə etdiyi ya da edib edə bilmədiyi, yəni üsulun iddiasını etibarlı etmək baxımından nəzəri müstəvidəki statusu müzakirə edilərdir. Digər yandan, fenomenologiya, bu üsul üzərindən anlayışlar və kateqoriyalar inkişaf etdirərək xüsusi bir fəlsəfə axını da meydana gətirir.

Formalizm: formaya böyük əhəmiyyət verən, buna görə doğruların qatiliklə formal olduğunu bildiren, bütün şərtlərin məntiqi, yəni mücərrəd olaraq edilməsini nəzərdə tutan təlim. Formalist təlim, doğruların uzlaşmalı işarələr üzərinə ya da simvolik təyin etmələr üzərinə qurulmuş olduğunu bildirir. Formalizm bu yana ilə bütün problemləri düsturlara sadələşdirmə meylə olaraq özünü göstərir. Formalist dünyagörüşünün başlıca xüsusiyyəti, maddi elementi bir tərəfə atması, məlumatda maddi məlumatları qiymətləndirməkdən qaçaraq mücərrəd şərtlərə yönəlməsidir. Belə bir baxış, fəlsəfədə mücərrəd simvolçuluğa açılarkən sənət qaydasında sənət üçün sənət qanununa, sənət tənqidində də maddi quruluşun xarici üzünü ya da quruluş formasını mövzu əldə edən strukturalizimə açılacaq. Beləcə sənətdə sənət üçün sənət etmə fikri olaraq meydana çıxan formalizm, sənət tənqidində sənəti sənət olaraq ələ alıb araşdırma fikrinə çevrilməkdədir.

Formalist dünyagörüşü, demək ki, sənət əsərini təhlil edirkən ictimai-tarixi xüsusiyyətlərə və ruhi xüsusiyyətlərə yönəlməyi nəzərdə tutan klassik tənqid anlayışından ayrı bir yol tutmaqda, hətta onunla ziddiyyətləşməkdədir. Çünki, Formalist görüşə görə, bir sənət əsərini sənət əsəri edən şey, onun meydana gəlməsiylə əlaqədar xarici qaydalar, strukturalizim xüsusiyyətləridir. Bir başqa sözlə sənət əsəri izah etdiyi şeylə deyil, ifadə formasıyla sənət əsəridir. Onu araşdırarkən obyektiv yanını, əks etdirdiyi, xaricləşdirdiyi yanını mövzu etmək boşunadır.

Formalizm ümumiyyətlə formaya üstünlük verən görüşlərin ümumi adı olduğu kimi, istəyin ortaya qoyduğu hərəkət qanununu öz baxımından deyil də, forma baxımından ələ alan əxlaq görüşlərinin də ümumi adıdır. Formalist əxlaq deyilincə ilk olaraq Kantın buyurucu əxlaq anlayışı ağıla gəlir. Buna görə, bir edəmin əxlaqi dəyəri, onun məzmununa yəni quruluşuna ya da gerçəkləşdirilməsinə və nəticələrinə bağlı olmaz, yalnız formasına yəni meylinə bağlı olar. Bu da insana əxlaq qanunu qarşısında tam mənasında hörmətli olmağı təklif etmək deməkdir.

Freydizm: Avstriyalı həkim Ziqmund Freyd (1856-1939) ruhla şüurun ayrı şeylər olduğunu və bunların bir-birlərinə sadələşdirilə bilməyəcəyini irəli sürərək ruh həkimliyini qurmuşdur. Freyde gələne

qədər nevroz və bənzəri xəstəliklər bir şüur və bundan ötrə də bir ağıl xəstəliyi sayılırdı.

Freyd, bu iki sahənin bir-birindən ayrı olduğunu göstərməklə həkimliklə fəlsəfə arasında bir əlaqə qurmuşdur. Freyd, insanda, üç ruhi bölgə ayırırdı: Şəxsiyyət xaricinə itələnilmiş ehtiyacların özlərini təmin üçün döyüşdükləri bölgə, yaşanan gerçəklərə uyğun gəlmə vəzifəsini yerinə yetirən mənlilik bölgəsi, ehtiyacların aradan qaldırılmasına mane olan etiraz edici xüsusiyyətdə mənliliküstü bölgəsidir. Freyde görə hər nevroz, yetkinin həyatıyla uyğunlaşmayan bir uşaqlığa çevrilmə hadisəsidir.

Dönülmək istənən uşaqlıq, unudulmuşdur. həkimin edəcəyi kömək, bu unudulan uşaqlığın xatırlanmasını təmin etməkdədir. Xəstə bu unudulanı xatırlayınca, şüur dərhal ona əl qoyacaq, yoxlaması altına alacaq, istiqamət verəcək. Nevrotik vəziyyət də beləcə yaxşılaşmış olacaq.

Freyde görə xəstəlik edən xatirələri şüurun nəzarətinə soxa bilməzsək nevroz vəziyyət, bir tərəfdən qeyri-şəxsi bölgəylə marağın və bağı tamamilə qopmasını doğuracaq olan şizofreniyalı vəziyyətə, o biri yandan da xəstəliyi doğuran ehtiyacı gizlətmək və yalandan doyurmaq vəziyyətini reallaşdıran yuxulara çevrilir. Xatırlamağı təmin etmək məqsədini daşıyan psixanaliz üsulu, xəstənin, düşüncəsini başıboş buraxaraq dilinə hər gələni həkimə sərbəstcə söyləməsinə söykənir.

Freyde görə insanı iki instinkt idarə edir: Qorunma və cinsiyyət instinktləri. Qorunma instinkti sivilizasiya səviyyəsində əhəmiyyətini bir xeyli itirmişdir, bu gün üçün əhəmiyyətli olan tək instinkt cinsiyyət instinktidir. Bu instinktlər insanla birlikdə doğularlar. Körpənin barmağını əmməsi, bu cinsi xoşlanma yüzündəndir. Doğan uşaq, çıxdığı ana rəhmində dönmək istəyi içindədir və buna mane olan atasına kin duymağıdır.

Bu istək, normal olaraq, yetkinin cinsi həyatının başlamasıyla həll edilər. Həll edilə bilməzsə, uşaqlıq vəziyyəti şüursuz bölgədə davam edir və nevroz xəstəliyini doğurar. Nevroz ancaq şüur sahəsinə çəkilmək və şüurun nəzarətinə soxula bilər. Freyde görə şüurun yoxlaması üç cür reallaşır: Bəzi xəstələr bu istəklərini təzyiqlik altında tutmaqla sağlamlılıqlarına zərər verdiklərini anlarlar və istəklərini aradan qaldırmağa yönəllər. Bəzi xəstələr istəklərini daha yüksək bir məqsədə çevirirlər və beləliklə boşalarlar. Bəzi xəstələr də istəklərinin

əlverişsizliyini daha açıq görərək basqının xəstəlik doğuran müqaviməti yerinə işıqlıq düşüncələrini qoyarlar və istəklərindən imtina edirlər.

H

Hedonizm: Kirena məktəbi Sokratın şagirdi Aristippin (E. Ə. 435-355) təlimidir. Sokratçı məktəblər yaxşını axtarmışlar, Aristippə görə yaxşı demək həzz deməkdir, həzz verən hər şey yaxşı, ağrılı verən hər şey də pisdir. Yaşamanın məqsədi həzzdir və insan həyatı müddətin tərəfindən həzzə yönəlməli, ağrıdan qaçınmalıdır.

Hedonizm (Yunanca hedone: zövq), fəlsəfədə, zövqün, həyatdakı tək ya da əsas yaxşı olduğunu söyləyən və ideal davranış formasını zövqün arxasında qaçmaqla açıqlayan təlimdir. Qədim Yunanda iki əhəmiyyətli hedonist nəzəriyyə ortaya atılmışdır.

Kirena Məktəbi təqibçiləri ya da eqoist hedonistlər, fərdin o anki fərdi istəklərinin digər insanları düşünmədən qarşılanmasını Varlığın gerçək təməli olaraq açıqlayan təlimi dəstəkləmişlər. Onlara görə məlumatın kökləri, anın müvəqqəti duyğularında gizlidir və buna görə, anlıq zövq düşkünlüklərini gələcəkdə səbəb ola biləcəkləri ağrıya görə sorğulayan bir əxlaqi dəyərlər sistemi meydana gətirməyə işin heç bir mənası yoxdur.

Epikürçülər ya da rasionalist hedonistlər, eqoist hedonistlərin tərsinə, gerçək zövqün yalnız ağrıla əldə edilə biləcəyini irəli sürmüşlər. Epikürün etik anlayışı, Aristonun, ən uca yaxşının başqa bir şeyin deyil, öz faydası üçün qiymətli görülən şey olduğu istiqamətindəki çox bilinən fikrinə söykənir. Epikür, xoşbəxtliyin ən uca yaxşı olduğu mövzusunda Aristotel ilə həm fikirdir.

Nə var ki Epikür, xoşbəxtliyi zövqlə açıqlayaraq Aristoteldən ayrılır. Bunun üçün iki səbəb qarşıya qoyar. əsas səbəb, zövqün, insanların gerçək mənada dəyər verdikləri üçün etdikləri tək şey olmasıdır. Başqa bir sözlə, Epikürün etik hedonizmi, onun psixoloji hedonizminə söykənir.

Epikür, etdiyimiz hər şeyi, nəticədə öz adımıza və zövq almaq üçün etdiyimizi iddia edir. Zövq almaq istədikləri və ağrıdan qaçındıqları irəli sürülən körpələrin davranışları müşahidə edildiyində, bu iddianın doğru olduğu düşünülə bilər.

Epikür, bu vəziyyətin yetkinlər üçün də etibarlı olduğunu, amma yetkinlərdə bunun doğruluğunu görmənin daha çətin olduğunu, çünki, yetkinlərin özlərinə nəyin zövq verəcəyi mövzusunda daha kompleks inamlara sahib olduqlarını düşünər.

Amma Epikürçülər, bütün fəaliyyətlərin, hətta açıqca fərdi bir fədakarlıq olan ya da yalnız bir fəzilət ya da zadəgan bir davranış olduğu üçün edilən fəaliyyətlərin belə, əslində adamın həzz alması üçün edildiyi şəkildəki iddianı məntiqli göstərə bilmək üçün çox enerji xərcləmişlər.

Epikürün empirik fikiriylə yaxşı uyğunlaşan ikinci dəlilin, adamın iç empirik təcrübələrinə söykəndiyi düşünülər. Adam, atəşin isti olduğunu anında qəbul etməsi kimi zövqün yaxşı, ağrının isə pis olduğunu dərhal hiss edir. Zövqün yaxşılığını ya da ağrının pisliyini göstərmək üçün daha çox dəlilə ehtiyac yoxdur.

Epikür, bütün zövqlərin yaxşı, bütün ağrıların da pis olmasına baxmayaraq, zövqlərin hamısının seçilməyə layiq olmadığını ya da ağrıların hamısından qaçınılması lazım olmadığını söyləyir. Bunun yerinə adam, uzun vəd edə mənfəətinə nəyin uyğun olacağını hesablamalı və əgər qısa vəd edə özünə daha az zövq verən bir şeydən imtina etmək uzun vəd edə daha çox zövq təmin edəcəksə, qısa vədədəki zövqü bir tərəfə buraxmalıdır.

Epikürçülər, özünü nəzarət etmənin və ehtiyatlı olmanın fəzilətli yanlarını vurğulamışlar.

İki təlim də dəyişmədən müasir çağlara qədər praktikada Varlığını qorumuşdur. XVIII və XIX əsrlərdə İyereniya Bentam, Ceyms Mill və Con Stüart Mill kimi İngilis fəlsəfəçilər, universal hedonizmi, daha geniş şəkildə pragmatizm deyər bilinən təlimi müdafiə etmişlər.

Bu qaydaya görə, insan davranışının əsas meyarı, cəmiyyətin yaxşılığıdır və fərdi əxlaqi davranışın istiqamətləndirici qanunu, ən çox sayda insanın rifahını təmin edəcək və yüksəldəcək olana sədaqətdir.

Hegelçilik: Hegelin və şagirdlərinin inkişaf etdirdiyi təlim. Hegelçi düşüncə ənənəsinin. filosofun dünyagörüşü, metafizik fikiri və dialektika anlayışının, metafizika, estetika, siyasət, sosiologiya, teologiya və din fəlsəfəsi sahəsində, Hegeldən sonra yaşamış olan çeşitli mütəfəkkirlər və araşdırmaçılar tərəfindən mənimisənması surətiylə davam etdirilməsi.

Sistematik olaraq təsnif edildiyində, Almaniya daxilində və xaricində Hegelçilik olaraq ikiye ayrılır:

1- Almaniya'daki Hegelçilik üç əsas başlıq altında ifadə edilə bilər:

a- Rozenkranz, Fişer və Zeller tərəfindən təmsil edilən birinci axın, yəni Ortodoks Hegelçilik, Hegelçi fikiri heç bir dəyişikliyə uğratmadan eynilə davam etdirir.

b- yeni-Hegelçilik olaraq bilinən və bir tərəfdən Hegelin idealizmini davam etdirərkən, bir tərəfdən də dövləti ən uca məqsəd olaraq gördən Kroner və Libertin təmsil etdiyi yanaşma.

c- Hegelin diyalektik üsulunu və meydana gəl anlayışını mənimsəyərkən, idealizmini inkar edən, Feyerbax və Marksın etdiyi kimi dini, Ştirnerin etdiyi kimi məskun təşkilatları tənqid edən sol Hegelçilik.

2- Almaniya xaricində isə Hegelçilik İtalyada Benedetto Kroçe və Covanni Centile, İngiltərədə Frensiz Bredli və Bernard Bosanket, ABŞ-da isə Cosaya Roys tərəfindən çox güclü bir şəkildə təmsil edilmişdir. Fransada isə ekzistensialist bir Hegel yorumu inkişaf etdirən filosoflar bir tərəfdən Hegel ilə Haydeggerin düşüncəsini bir-birləriylə uzlaşdırmağa çalışarkən, digər tərəfdən Fenemonologiyayı insanın hər cür xariciləşmədən qurtuluşunu elan edən bir məlumat olaraq şərh etmişdir.

Hegelçilik tarixi inkişafı daxilində ələ alındığında, onda bu dəfə dörd ayrı mərhələni bir-birindən ayırmaq lazımdır.

1- Bunlardan birincisi Hegelçi Məktəb daxilində Hegelin sağlığında başlayaraq XIX əsrin ortalarına qədər sürən və üçlü bir bölünməklə sona çatan çəkişmə dövrüdür. Sağ ya da muhafizəkar Hegelçilər deyə bilinən və doğrudan Hegelin şagirdlərindən ibarət olan bir qrup Hegelçiliyin İncil təliminə və muhafizəkar siyasətlərə tərs düşmədiyini müdafiə edərkən, gənc ya da Sol Hegelçilər dialektikasını hərəkət və dəyişmə qanunu olaraq yorumlamış, siyasi və mədəni həqiqətin dəyişimini məqsəd qoymuşdur. Bunların xaricində qalan mərkəz qrup isə Hegelin sisteminin yaranmasıyla və məntiq problemləriylə maraqlanmışdır.

2- XIX əsrin ortalarından XX əsrlərinə qədər olan ikinci mərhələdə isə Hegelçilik Almaniya xaricində yayılmış və ortaya çıxan yeni-Hegelçilik daha çox məntiqi və diyalektikanı yeniləmə işinə üstünlük vermişdir.

3- XX əsrin başlarından Hegelçiliyin Almaniya da yenidən canlanması, Hegelçiliyin tarixindəki üçüncü mərhələni meydana gətirir. Dilteyin Hegelin gənclik dövrü yazılarını ortaya çıxarmasından sonra yaşanan bu canlanma dövründə filoloji və tarixi araşdırmalar önə çıxmış, Hegelin düşüncəsi İntibah və romantizm çərçivəsində ələ alınmışdır.

4- İkinci Dünya müharibəsinə rastlayan son dövrdə isə Marksist araşdırmaların yenidən canlanması, Marks-Hegel qarşılaşdırmalarının gündəmə gəlməsinə və xüsusilə siyasi-ictimai problemlər üzərində dayanılmasına gətirib çıxarmışdır.

Henoteizm: Bu inam forması da çoxallahlıq olaraq bilinməkdədir. Lakin, tək bir allah digər bütün allahların başında iştirak etməkdədir. Çünki, bu allah öz qəbiləsinin, xalqının allahıdır. Təkallahlıq ilə çoxallahlılıq arasındakı çox maraqlı bir aşamayı oluşturan inamdır.

Burada, hər şəhərin, hər bölgənin, ətrafıyla hər qövmin bir allahı olduğuna inanılır, ətrafıyla yunan-roma ənənəsindəki kimi bir çox allahın olduğu bir sistem düşünülmez, hər kəsin allahı özünə prinsipi gecerlidir.

Ancaq bu tək və yerli allahın bir əhatə sahəsi vardır və bir allahın gücünün digərinin üzərində olduğuna da inanılmaz. Hər qövm, öz allahına öz mühitində hörmət göstərilməsi gərəkdiyini düşünür, bir allaha inanmaq digərlərinin başqa yerlərdə güclü olduğunu inkar etmək mənasına gəlməzdi.

Hermenevtika: anlayışı nə mənanı verməkdədir, nəyi ifadə etməkdədir, əvvəl bunun üzərində dayanılması, söz mövzusu problemin cavabını axtarışda ilk addım olacaq. Bu mövzuda çağımızın hermenevtik fəlsəfəsinin əhəmiyyətli nümayəndələrindən Qadamer en yanaşmalarına nəzər salmaq yerində olar: Hermenevtika yəni bildirmə, xəbər vermə, tərcümə etmə, ayırd etmə sənətidir. Allahların xəbərçisi, elçisi Hermes Allahların xəbərlərini insanlara çatdırar.

Belə ki Hermes bunları insanların dilinə, onların anlama biləcəkləri şəkildə çevirər. Hermenevtika fəaliyyəti daim bir başqa dünyaya aid bir mənə məzmununu o an içində yaşanan dünyaya köçürmə fəaliyyəti olmuşdur. Bu, düşüncənin ifadə edilməsi olaraq hermenevtikanın əsas mənası üçün də etibarlıdır. Onsuz da ifadə

anlayışının özü, şərh və tərcüməni ehtiva edəcək şəkildə çox mənalı bir anlayışdır. Aristotelin "Orqanon"unda hermenevtik termini, apofantik mühakimələrin (müsbət və mənfəi mülahizələr) məntiqi quruluşunu və loqosun düzgünlük güdüməyən istifadələrini araşdıran bir məntiqi qrammatika dövrünü adlandırmaq üçün istifadə edilir. Platona görə sənət olaraq hermenevtik, düşüncələrin ifadə edilməsiylə deyil, bir kral buyruğunun, bir ilahi iradənin bucağımlanmasıyla maraqlanar.

Hermenevtik qanunlar da, Allahların iradələrini, həm xəbər həm də özlərinə itaət edilməsi lazım olan buyruqlar olaraq bir cüt məna daxilində açıqlayan sənət olaraq xatırlanar. Yunanca hermenevtika, çox açıq şəkildə, müdrik tərəfindən ayırd etmə və hermeneios ayırd edən, çevirən olaraq keçər. Beləcə hermenevia sənəti, yəni hermenevtik, müqəddəs səfərə aid olanın, xüsusilə müqəddəs və otoritatif iradənin, ölümlüyə, yəni dinləyəne uyğun şəkildə ayırd edilməsi fəaliyyəti olmuşdur. Hermenevtikin bu mənası günümüzün epistemologiya şüuru içərisində təbii ki artıq yaşamamaqdadır. Bu gün hermenevtikdən söz etdiyimiz hər vəziyyətdə bu termini Yeni dövrün elm ənənəsiylə əlaqəli olaraq istifadə edirik. Həqiqətən də hermenevtikin Yeni dövrdəki inkişafı, müasir elm və müasir üsul anlayışının inkişafıyla şərtlilik göstərar.

Hinduizm: Hindi fəlsəfəsi, Allah, ruh və kainatın təməldə dualist olmadığını irəli sürər, müəyyən ayrımlar yalnız adlar və şəkillər tərəfindən ortaya qoyulmuşdur. Ancaq son həqiqətə inamımız kimi bütün bu müəyyən ayrımlar bizim cəhalətimiz səbəbiylədir. Hinduizm, bilinən allahların böyük ədədlərini qəbul etməsinə baxmayaraq, onları gerçəkdə bir tək Allahın dəyişik şərhləri olaraq qəbul edir. Brahma, Vişnu və Şiva şəklindəki hindi üçlüyü, yaratma, qoruma və yox etməyi idarəsində tutan baş Allahın üç şərhli olaraq qəbul edilir. Bununla birlikdə hind monoteizmi, müxtəlif inam və kultların fərqli allahlarını inkar etmir, onları bir Allahın şərhləri olaraq qəbul edir.

Hindilərin Allahu hər yerdə və hər vaxt hazır, hər şeyə gücü çatan, sonsuz, çox mərhəmətli və mücərrəd bir varlıqdır. Onun ruhu bütün kainatı örtmüşdür. O, bütün şəkillərin və adların kənarındadır. O, bizim ruhlarımızın ruhudur, biz onda yaşayırıq, onun sayəsində varıq və onsuz heç bir şey var ola bilməz (Upanişadlar). Bizim fərqli allahlara ibadət etməmiz zehinimizi konsentrasiya etmək və onların bizdəki

ilahi təbiətinə sahib olmaq üçündür. Müxtəlif bütələr, bəzi xarjci formalar olmadan özünü qavramanın çətin olduğu Allahın xüsusiyyətlərinin ya da ilahi enerjinin simvollarıdır. Vedanta bir çox Allaha ibadəti əmr etmir, yalnız ibadət edənlərin istəklərinə görə bir çox şəkildə görünən və müxtəlif adlarla çağırılan bir tək Allaha ibadəti əmr edir. Adsız və şəkilsiz olan o uca varlığa, minlərlə ad verilmişdir. O, kainat xarici deyil, kainat içidir. O, dualist formada göründüyü kimi, dualist olmayan formada da görünər. O birdir, ancaq görünüşü bir çoxdur. O konkretir, mücərrədir və bunların kənarındadır.

Hinduizm, Sanatana Darma prinsipini qəbul edir. Buna görə bu din, əzəli və əbədidir. Çünki, yalnız Allah gerçəkdir və Allah əzəli və əbədidir. Hər şeyi örtən bu ən uca həqiqət, kainatın təsirli və material səbəbidir. İnsan ruhu ilahidir və bütün kainat Ən Uca Ruhun görünüşüdür. Allah bizim içimizdədir, lakin, bizim cəhalətimiz üzündən hər kəs öz dininə malikdir.

Sanatana Darma və ya Hinduizm qəti bir doğrulma və ya amentuya inanmaz, ancaq o, ruhi açılma sayəsində Allah şüuruna çatmağa inanar. Bu, Allaha çatmaq və Allah olmaqdır. Bu, mütləq Brahman olmaqdır. Hinduizm, əzəli və əbədidir, çünki, dinin mərkəz oxu olaraq Allah, əzəli və əbədidir.

Hinduizm, adama kor bir inamı zorla qəbul etdirməz. O, araşdırma qapısını bağlamaz, digər tərəfdən, mütləq olaraq ön mühakimə və zəhin məşğuliyyətindən uzaq, araşdırma azadlığını təşviq edir. Vedanta dininə psixiatriyası deyilə bilər. Müasir elm kimi doğrulmalarla maraqlanmaz və adam və ya kitab nüfuzuna inanmaq üzərində israr etməz, ancaq tamamilə doğru araşdırmağa yönəldər və təbiətin gerçəklərinin təcrübəsini, kainatın fenomenini idarə edən qanunları kəşf etməyə aparar. Hinduizm və ya Vedanta doğrulmalar və ya amentularla maraqlanmaz, ancaq məntiq və səbəb yoluyla ruhun gerçək təbiətini açıqlayar. Upanişadlarda, bu ruhun (Atmanın) hər şeyi eşidə bildiyi, refleks göstərdiyi və anladığı ifadə edilir.

Bu psixiatriyası, ruhun bədənədən müstəqil olaraq var olub ola bilməyəcəyi, indiki doğumdan əvvəl var olub olmadığı kimi problemləri müzakirə edir. O, azad müdir, məhduddurmu? Beləcə o, ruhun ölümsüzlüyü, arzusunun azadlığı və könləliyi, karma qanunu və s. mövzularla maraqlanar. Vedanta Fəlsəfəsi, Civatmas deyilən fərdi ruhların çoxluğunu qəbul edir və onları Ən Uca Ruhdan ayırar. Upanişadlar, gerçək ruh və görünüşdəki ruh şəklində iki ruh olduğunu

söyləyir. Gerçək ruh dünyaya bağlı deyil. O, bədənsiz və şəkilsizdir, ağırlı və sevincin kənarındadır, halbuki görünüşdəki ruh dünyaya bağlıdır. Bədəni və şəkli vardır. Öz yaxşı və ya pis hərəkətlərinin nəticəsi olaraq ağırlı və ya sevinc hiss edir. Görünüşdəki ruh bu ikilikdən xilas olaraq gerçək ruhda birliyini reallaşdırsa, kədərləri və ya özünə köləliyi ortadan qalxar. Bu iki ruhun birliyi bu şəkildəki Veda sözləri ilə ifadə edilmişdir: Bu sənin sənətidir, Bu şəxsən Brahmandır, Mən oyam.

Hinduizm, civanın həqiqətini və ya relyatif vəziyyətdə cisimləndirilmiş fərdi qəbul edir. O, ruhun ölümdən sonra yenidən bədənlənəcəyini və bunun karma doktrini tərəfindən idarə olunduğunu qəbul edir. Səbəb-nəticə qanunu üzərinə bina edilən genedoğum doktrinası, ruhun təbiəti və ölümdən sonrakı hərəkəti haqqındakı fərziyyələrin ən məqbuludur. İnsan ruhu öz hərəkətlərinə görə bir çox doğum və ölüm dairəsi keçirər. Vidalara görə insan bu həyatında əvvəlki həyatındakı hərəkətlərinin nəticəsi olaraq bir çox çətinlik çəkir. Hinduizm qarışığı iki qisimə ayırır:

1. Hələ məhsul verməyə başlamayanlar (Ararabdha karma),
2. Məhsul verməyə başlamış olanlar (Prarabdha karma).

Ararabdha karma da iki sinifə ayrılır:

a. Keçmiş həyatdan toplananlar (Sanchita karma),

b. Bu həyatda bir araya gətirilmiş olanlar (Kriyamana və ya sanchayamana karma). Bir ruh, işlərinin yaxşı və ya pisliliyinə bağlı olaraq alçaq və ya yüksək, təkrar təkrar doğular. Yalnız xilas olmuş olan ruh təkrar heç bir fiziki forma girməz.

Ruhun şəxsən özünün şəkil alması görünüşdədir, gerçək deyil. Bundan ötəri onun doğumu və ölümü də yalnız görünüşdədir. Öz-özünə məlumatın əldə edilməsindən sonra, civatma özünü, sərhədsiz və hər şeyi örtən Brahman olaraq görür. O artıq köləlikdən və çətinliklərdən xilas olmuşdur. Bu şəkildə xilas olan azad bir ruh üçün ölüm bir dəhşət deyil, çünki, bədənin dəyişməsi, paltarın dəyişməsi kimidir. Azad bir ruh bədəndə yaşayır ikən xəstəlik, yaşlılıq və çöküntünü təcrübə edə bilər, aclıq, susuzluq və kədər hissədə bilər, lakin, bunların, bədənin, ağılın yaxud duyğuların xüsusiyyətləri olduğunu bilər, bunları ciddi qəbul etməz və onlara məğlub olmaz. Azad bir ruh ölümsüzlük içərisində yaşar, düşünər və çalışır.

Humanizm: Qərb dünyası millət və ya cəmiyyətlərinin tarixlərində çox əhəmiyyətli bir yeri olan humanist fəlsəfə, bu fəlsəfənin həyatın dəyişik sahələrinə konkret əks olunması olan İntibah və İntibahın dini cəbhəsini meydana gətirən islahat hərəkəti arasında çox yaxın və çox vaxt iç-içə keçmiş bir əlaqələr şəbəkəsi vardır.

Latınca «homo» (insan) və ya «humanus»dan (insan) gələn «humanizm» sözü, Qərb dillərində XVIII əsrin ortalarından etibarən görülməklə birlikdə, 1850-ci illərdə məşhur bir şəkildə və bu günkü mənasında istifadə edilməyə başlanmışdır. Humanizmin ümumi mənası, «insanlığ eşqi, insanlığa insanlıq, insanı, rəng, irq, din və mövqeyini diqqətə almadan sevmək, onun xeyirini düşünmək xüsusi mənası, «İntibah çağında Qədim Yunan və Latın ədəbiyyatına dönüb ona dəyər verən, tanıdan, araşdırma təlim», fəlsəfi mənası isə, «insani dəyərlərin müdafiə olunmasını», və ya «ümumiyyətlə, ağıllı insan varlığını tək və ən yüksək dəyər qaynağı olaraq görən, fərdin yaradıcı və əxlaqi inkişafının, şüurlu və mənalı bir şəkildə, fəvqəltəbii sahəyə heç müraciət etmədən, təbii yoldan reallaşdırma biləcəyini ifadə edən və bu çərçivə içində insanın təbiiliyini, azadlığını və fəaliyyətini ön plana çıxardan fəlsəfi axındır.

İlk əlamətləri XIV əsrin başlarında İtaliyada görülməyə başlayan humanizm və İntibah, əsl gücünə XV əsrdə çatdı və XVI əsrin sonuna qədər də varlığını davam etdirdi. İtalyan əsli Dante (1265-1321), Petrarka (1304-1374) və Bokkaççio (1313-1375), humanizm və İntibahın ilk müjdəçiləridir. Bu üç filosof özlərini Antik dövrə bağlayan, amma əsrlər əvvəl qopmuş olan mədəniyyət və sənət körpüsünü yenidən qərargaha və beləcə humanist düşüncə və İntibah hərəkətini başlatmağa müvəffəq olmuşlar, İtaliyadan sonra XV əsrdə İspaniya, Portuqaliya, Fransa, İngiltərə və Almaniyaya sıçrayan humanizm və İntibah, bu ölkələrdə də bir-birinə çox yaxın anlayış içində həyat tapmışdır.

Humanist fəlsəfə ilə İntibah və islahat hərəkətlərinin yaşandığı dövrün əlbəttə ki özünə xas bir fəlsəfə anlayışı və bu anlayışa görə şəkillənmiş bir fəlsəfə vardır. XV əsrin sonundan XVII əsrin başlarına qədərki dövrdə əsas olan humanist fəlsəfə və ya İntibah dövrü fəlsəfəsinin əsas qanun və xüsusiyyətlərini bu şəkildə sıralamaq mümkündür:

Antik Yunan və Roma fəlsəfəsini nümunə götürən humanizm gücünü Antik dövrə dönüşdən almaqdadır. Humanist sənətkar, Antik

Yunan və Latin mədəniyyət və sənətinə dönərək onu özünə nümunə götürür. Təbii olaraq bu rəftar, Antik Yunan və Latin mədəniyyətinin estetik ideallarını bağlanmağı və bu mədəniyyətin əsərlərini ehtiva etdikləri dünyagörüşü, mövzusu, forması, dil və üslubdan bucaqlarından nümunə götürməyi və bir mənada təqlid etməyi özü ilə gətirmişdir. Ancaq bunun sadə bir təqlid olmadığını söyləmək lazımdır. Humanist sənətkar, Antik dövr sənətkar və əsərlərinin üstün yanlarını götürüb öz sənət və zövq putasında yenidən yoğuraraq əsərini yazmağa çalışır.

Humanist fəlsəfə, Platondan çox Aristotelin sənət ilə əlaqədar fikirləri, bu görüşlərin yenidən şərhinə üzərinə oturur. Yəni sənətdə əsl olan qayda, mimesis yəni, təqlid, əks etdirmədir. Bununla birlikdə Xristianlıq, humanist sənətdə varlığını qoruyur. Ancaq sənətin Orta Çağa görə çox daha dünyəvi, bəşəri və ağılı olduğu da bir gerçəkdir. Xristianlıq təliminin dünyəvi həqiqətlə müqayisə edən dövrün ən tipik əsərinin Bokkaçionun «Dekameron»u olduğu deyilə bilər.

Humanist fəlsəfəsinin əsas mövzusu insandır. Əlbəttə bu insan, universal insandır. Humanistlərə görə, doğuşdan bəzi zəifliklərə sahib olan insan, təhsillə müəyyən bir ruh-bədən tarazlığına çatma biləcək potensiala malikdir. Çünki, insan, bir Allah bacarığı olan ağıla sahib və bu ağılı sayəsində Allaha ən yaxın varlıqdır. Bu səbəblə o məsuliyyət sahibidir, yaxşı insan, inamları ilə ağılı arasında bir tarazlıq qura bilmiş, iradəsini Allah iradəsinin əmrinə verə bilmiş olandır. Humanist fəlsəfənin məqsədi, insanı cənnətdəki qüsursuzluğuna doğru aparmaqdır. Bu səbəblə bu sənətin məzmunu, rəşonalizm, tarazlıq və nizam anlayışları çərçivəsində ifadəsini tapar. Məqsədi də zövq verərək öyrətməkdir.

Humanizm insanpərəvrəliyi əsas götürdüüyü, yəni bütün insanları və ya insanlığı qucaqlama arzusunda olduğu, Qədim Yunan və Latını nümunə və ideal qəbul etdiyi üçün, sənətkarın içində yaşadığı çağa, cəmiyyətə və bunların milli və məhəlli dəyərlərinə uzaq qalmışdır. Əhəmiyyətli olan bu və ya bu cəmiyyətin, zamanın, məkanın bu və ya bu insanı deyil, ümumi və universal olanın izah edilməsidir. Bu səbəblə humanistlər milli deyil, universalçıdır.

Humanist fəlsəfə, böyük ölçüdə aristokratdır. Humanist sənətkarların böyük bir qisimi zadəgan və əsgərdir. Daha da əhəmiyyətli, sənətkarların əhəmiyyətli bir qisimi dəyişik sifət və ya vəzifələrlə kralların, dərəcələrin, kilsənin xidmətində olan insanlardır.

Humanist sənətin söz mövzusu aristokratlıqdakı bir başqa səbəb, sۆykəndiyi və nümunə götürdüüyü qaynaqdır. Çünki, latıncanı müəyyən bir seqmentin xaricindəki xalq bilməz.

Humanist fəlsəfə, hər keçən gün bir az daha güclənən bir dil, üslub və şəkil narahatlığına malikdir. Narahatlıq, həm əsas olan qaynaq və o qaynağın əsərlərindən həm də əsərin içində həyat tapdığı mühitdən qaynaqlanır. Ancaq bu üslub bir xeyli təmtəraqlı və sünidir. Bu səbəblə də humanist ədəbiyyat, xalqa xitab etməkdən uzaq aristokrat bir şəxsiyyətə malikdir.

Hürufilik: inamlarının təməli elmi hurufun xurafat fikirləri üzərinə qurulan bir təriqətdir. Huruf, hərfin çoxluğu. Hərflər, ərəbcədə əlifbanı təşkil edən işarələrin hər biridir. Söz mənasını verir.

Hürufi, ərəbcə sifət olub, Elmi huruf ilə əlaqədar olaraq hərflərin sirlərinə dair etiqad və düşüncəyə inanan adam deməkdir.

Çox qədimlərə sۆykənən bir keçmişi olmasına baxmayaraq, Hürufilik deyilincə, İranda Fəzlullah Astarabadi ibn Əbi Məhəmməd Təbrizi Nəiminin (1340-1394) XIV əsrin sonlarında qurub bir sistem halında inkişaf etdirdiyi təriqət aydın olar. Allah gizli bir xəzinə (kəzi məxfi) olub, hər şeyin həqiqəti, mövcudluğu və ruhu isə səslərdir. Gizli bir xəzinə olan Allahın ilk təəllisi kəlam şəklində görülən səslərdən ibarətdir. Səsin kamalı kəlam, yəni sözdür. Kəlam isə ancaq insanlarda zühur edir və özünü səslə göstərir. Kəlam bir sıra ünsürlər halında bəzi şəkillər alır. Bu ünsürlər ərəb və fars əlifbalarının iyirmi səkkiz və otuz iki hərfidir. Söz isə hərflərdən meydana gəlmişdir. Səs canlılarda bilfiil, cansız varlıqlarda bilqüvvə mövcuddur. Cansız bir maddəni digər bir cansız vursaq, onun cövhəri olan səs ortaya çıxar. Bu, canlılarda iradə və istəklə meydana gəlir. Nəbatatda yüksək bir təəlli halında zühur edən savt, heyvanda kamal və insanoglunda isə mükəmməl bir halda zahir olar.

Hürufilər aləmin sonsuzluğuna, daimi bir dövrən hərəkətinə və hərəkətdən təbii hadisələrin meydana gəldiyinə inanırlar. Cənabi Haqq bir insanın üzündə təzahür və insanı şikayət edən bir kəlamdır. Bu kəlamın ünsürlərində də bir ədəd dəyəri vardır. Beləcə bütün varlıqların əsl ünsürü olan iyirmi səkkiz hərfi insan üzündə görmək mümkündür. İnsan üzündə doğuşdan yeddi xətt vardır: iki qaş, dörd kirpik və bir saç. İnsan bu yeddi xətt ilə doğulduğu üçün bunlara hututu ümmiyə (ana xəttləri) deyilir. Bunlar hal və yer cəmi on dörd edir. Yeddi də hututu

əbiyə (ata xəttləri) vardır ki, bunlar kişidə yetkinlik çağında çıxar: üzün sağ və sol yanlarında iki saqqal tükləri, iki yanağın iki tərəfindəki (burun) tükləri, iki bığ və bir də alt dodaqdakı tükləri. Bunlar da hal və yer etibarilə on dörd edir. Ana və ata xəttlərinin cəmi iyirmi səkkiz olar ki, bu «Quran»ın yazıldığı iyirmi səkkiz hərfə təccəli edir.

Bu xəttlər hava, su, atəş və torpaq kimi dörd ünsürdən meydana gəlidiyi üçün hər biri dörd dərk edilərək yeddi ilə çarpılsa yenə iyirmi səkkiz əldə edilir. Əgər saçı ortadan ikiyə bölsək, bu yeddi xətt səkkiz olar. Dörd ünsür ilə hasili otuz iki edir. Bir başqa şəkildə söyləsək, ana və ata xəttləri yeddindən on dörd edir. Hal və yer etibarilə isə iyirmi səkkiz, buna farscadakı (p, ç, j, g) hərflərini əlavə etsək otuzukü əldə edilir. Aləmdə hər nə varsa otuzuküya tətbiq olunur. Bütün kainat doqquz fəlak, on iki hurç və yeddi səyyarədən ibarət olub, bunlara dörd ünsürü əlavə etsək otuz iki çıxar. Otuz ikinin xaricində başqa bir şey mövcud ola bilməz. Hürufi təriqətinin hərf və ədəd nəzəriyyəsinin əsasını bir sistem olaraq ortaya qoyan əsərlərin başında Fəzlullah Hürufinin «Cavidannamə» və yaxud «Cavidane-Kəbir» adlı əsəri gəlməkdədir. Bu, Hürufiliyin əsas qaynaq kitabıdır. Bundan başqa Fəzlin «Məhəbbətnamə», «Ərşnamə», «Növmnamə» ilə bir divanı və «Vəsiyyətnamə» adlı əsərləri var.

X

Xristianlıq: Xristian sözü Yunanca «khristianos» sözünün kökündən gəlir. İsanın Yunancada Xhristos olaraq keçər. Xristian; İsayə bağlanan, onun yolundan gedən, İsa Məsihi Rəb və qurtarıcı olaraq qəbul edən, İsa peyğəmbərin təlimlərini izləyən, Təvrat, Zəbur və İncilin Tanrı sözü olduğuna iman edən xüsusilə qərbi ölkələrində yaşayan kəslər «Xristian» olaraq adlandırılmaqdadır. Xristianlıq; Hz. İsanın təbliğ etdiyi dindir.

Xristianlığın müqəddəs kitabları «İncil»lərdir. Yunanca «evangelion» sözündən gələn «İncil», «müjdə, yaxşı xəbər» mənalarnı ifadə edir. «İncil» sözünün bu şərhinə söykənərək ilk dövr Xristianları, isanın gəlişini, insanları pislük və günahdan qurtararaq salamatlığa çatdırmaq mənasında şərh etmişlər.

Xristian dini ədəbiyyatında kilsənin səhih qəbul etdiyi «İncil» mətnlərinə «kanonik», səhih qəbul edilməyən «İncil» mətnlərinə də «apokrif» deyilir. «İncil»lər arasında bir sıra ayrılıqlar olmaqla birlikdə ilk üç «İncil» - Matda, Markos, Lukada bəzi bənzərliklər təsbit etmək

mümkündür. Aralarındakı şəkil və mövzu bənzərliyindən ötrə bunlara «Sinoptik İncil»lər deyilir. Necə ki, möcüzələr və isanın həyatına dair hadisələrin izahatına Sinoptik «İncil»lər olduqca açıq bənzərliklər sərgiləməkdə, hər üçü də ortaq şifahi qaynağa söykənəməkdədir. Bu «İncil»lər ədəbi istiqamətdən bir-birlərinə bağlıdır. Yuhanna «İncil»i isə izah etdiyi hadisələrin təfsirinə daha çox əhəmiyyət verdiyi üçün «simvolik» bir mənə daşıyar.

Xristian məzhəbləri üçə ayrılırlar; Katolik, Provaslav və Protestant. Xristianlığın bu üç məzhəbi arasında kəskin fərqlər vardır.

i

İdealizm: fəlsəfədə, ən geniş mənasıyla, dini güclərin kainatdakı bütün müddətləri ya da olub bitənləri təyin etdiyini müdafiə edən bütün fəlsəfə təlimlərini ehtiva edəcək şəkildə istifadə edilən termin. Var olan hər şeyi düşüncəyə bağlayıb ondan törədən, düşüncə xaricində obyektiv bir həqiqətin var olmadığını, başqa bir sözlə düşüncədən müstəqil bir varlığın ya da maddi həqiqətin olmadığını dilə gətirən fəlsəfə axınına xarakterizə edir.

İdealizm, varlığın düşüncədən müstəqil olaraq var olduğunu qəbul edən realizm, materializm və təbiiçilik fəlsəfə anlayışlarının tam qarşı qütbündə iştirak etməkdədir.

Fəlsəfədə İdealizm, dünyanın təməlləndirilməsində ən əhəmiyyətli vəzifənin, şüura ya da maddi olmayan zehinə istiqamətli bir həqiqət qaydası inkişaf etdirmək olduğu düşüncəsi üstünə qurulmuşdur. İdealizm anlayışının təməlləri əvvəl Platonun ideyalar dünyası nəzəriyyəsi yla atılmış olmaqla birlikdə, daha sonra müxtəlif filosoflar tərəfindən təqdim edilən izahlarla gücləndirilmişdir.

İdealizm fəlsəfədə dünyanı və var olması, şüur və düşüncəni əhəmiyyət verərək açıqlayan təlim... idealistlər, varlıqlar arasındakı mücərrəd əlaqələrin, duyğularla qəbul edilən obyektlərdən daha gerçək olduğunu və insanların var olan hər şeyə fikri məzmununda, ideyalar vasitəsilə və ideyalar olaraq bildiyini müdafiə edirlər. İdealizmin bir çox növü olmaqla birlikdə hamısının paylaşıdığı ortaq qanunlardan söz edilə bilər. Ümumilərin varlığı, burada və indi var olanın əhatə olunması, varlıqlar arasındakı əlaqələrin o varlıqların çevriləcəyi fərziyyəsi, dolaşq komponentləri inteqrasiya yaradan sistemlər qərargaha istiqamətli dialektika yanaşma, zehinin, xüsusilə Ruhun maddədən əvvəl sayılması.

Metafizik və ya epistemologiya yanaşması əsas alması baxımından idealizmin iki əsas forması vardır: metafizik idealizm həqiqətin ideyalara söykəndiyini, Epistemoloji idealizm isə məlumat müddətində zehinin yalnız mənəvi olanı qavraya biləcəyini ya da obyektlərin həqiqətindən qaynaqlandığını müdafiə edir. İlk forması ilə idealizm dünyadakı əsas substansiyanın maddə olduğunu, bunun da maddi formalar və müddətlərlə bilinəcəyini irəli sürən materializmin, ikinci forması ilə insan elminin, zehinin xaricində və bundan müstəqil olaraq var olan obyektləri gerçəkdə olduqları kimi görüb qavradığını qarşıya qoyan həqiqətin əksidir. Müşahidə edilə bilən gerçəkləri və əlaqələri vurğulayaraq metafizik görüşlərə qarşı çıxan pozitivizm ilə ateizm və skeptisizm kimi formalarda idealizmə qarşı çıxır.

Fəlsəfi idealizmin tarixi inkişafında, başlıca üç problemi cavablama səyi təyin edici olmuşdur.

1) İnsan deyiminin sonlu həqiqəti nədir? Bu suala verilən cavablar müxtəlifdir. Empirik filosoflardan David Yuma görə insan təcrübəsində izahatını tapan sonlu həqiqət, hadisələrin hər fərdin şüurunda ardıcılığıdır. Bu düşüncə, bütün həqiqətin tək bir mənliyin anlıq duyğu təcrübəsinə sadələşdirilməsi nəticəsinə çatar. O biri uca rasionalist filosoflardan Spinozani izləyənlər üçün sonlu substansiya öz başına var ola bilən və yalnız özü tərəfindən qavrana biləndir.

2) məlumatın məzmununda verilən nədir? Məlumatların məntiqi şərh və şərhilə nə əldə edilə bilər? İdealistlərə görə məlumat müddətinin sonu, fərdi təcrübənin xaricində qalmaqla birlikdə yenə də konkret bir ümumi ya da bir sistemdir. Verilən məntiqi şərh və izahı, gerçəkdə, yer üzünü üzərində yaşayanlar tərəfindən tamamilə yeni bir formaya çevrilməsi deməkdir.

3) Bir filosof zaman içindəki meydana gəlmə və dəyişmə faktı ya da dəyişik məqsədlər və dəyərlər qarşısında necə bir tutum alınmalıdır? İdealistlərə görə ağıl yalnız təbiətdəki uyğun nizamı ortaya çıxarmaqla qalmaz, eyni zamanda mədəni bir cəmiyyətin mədəni həyatının parçası olan dövləti və o biri təşkilatları da yaradar, bu təşkilatların dəyərlərini qorumaq və inkişaf etdirmək, hər mədəni insanın əxlaqi əsas vəzifəsidir. Beynəlxalq etik nəzəriyyələrinə də qatqısı olan idealistlər, heç bir xalqın təsirli güclərini bir başqa xalq üzərində hökm sürmək üçün istifadə edə bilməyəcəyini irəli sürürlər. Bu güc, yalnız bir başqa xalqın yaradıcı güclərini irəlilətmək, onların mədəni səviyyəsini inkişaf etdirmək üçün istifadə edilir. İdealizmin də

tarix fəlsəfəsi, dəyər fəlsəfəsiylə yaxından əlaqəlidir. Benedetto Kroye bu tarix fəlsəfəsini hər gerçək tarix, müasir tarixdir deyimiylə yekunlaşdırır.

İdealistlərin başlıca dörd tezisindən biri Berklinin “esse est percipi” (var olmaq qəbul edilmiş olmaqdır) qanunudur. Obyektlərə istinad edən bütün xüsusiyyətlər duyğu xüsusiyyətləridir. Bunlar ancaq duyğu orqanları olan bir mübtədə tərəfindən qəbul edildiklərində var olurlar. Maddənin varlığını və duyğu hissələrinin maddədən qaynaqlandığını fikirini inkar edən bu sadə fikir, geniş müzakirələrə gətirib çıxarmışdır.

Mübtədayla obyektin qarşılıqlı bir-birinə asılı olduğu tezisi, birinci tezisə yaxından əlaqəlidir. Obyekti olmayan bir mübtədanı düşünmək qeyri-mümkündür, çünki, mübtədə olmaq bir obyektin ayrışçılığında olmaqdır. Buna qarşılıq hər obyekt də ancaq bir mübtədanın qarşısında obyektidir. Bu əlaqə mütləq və universal bir şəkildə qarşılıqlıdır. Bu səbəbdən hər tam həqiqət, bir obyektə bir mübtədanın birliyi, yəni konkret bir ümumdür.

İdealizmin üçüncü tezisinə görə insanın ən bilavasitə təcrübəsində, yəni öz subyektiv şüurunda hissi mən, mənəvi xüsusiyyət daşdığı var sayılan sonlu həqiqəti doğrudan qavraya bilər. Məsələn Platona görə, yaxşı ideaya sığırma mistik bir xüsusiyyət daşıyır.

İdealizmin dördüncü tezisi xüsusilə Allahın varlığını sübut etmək üçün inkişaf etdirilmişdir. XI əsrdə Kanterburlu Anselmusun inkişaf etdirdiyi bu fikirə görə yetkin bir varlığın var olması zəruridir, çünki, var ola bilmək yetkinliyin əsas elementlərindən biridir. Allah yetkin olduğunu görə varlığı da zəruridir. Bəzi idealist filosoflar bu tezisi idealizmin o biri qanunlarına da yaymışlar.

Ruh maddəni yaradır. Bu, idealist fəlsəfənin ilk formasıdır və kainatın ruhu tərəfindən yaradıldığını qəbul edən bütün dinlərdə özünü göstərir. Kainat, düşüncəmizin xaricində var ola bilməz.

Xüsusiyyətlərin ancaq zehinimizdə var olduqlarını, və beləyənləri onları şeylərin özlərinə aid etməklə yanılmaya düşdüyümüzü qəbul edən idealistlərin isbat etməyə çalışdığı şey budur. İdealistlər üçün, bu masa və sıralar vardır əlbəttə, amma yalnız düşüncəmizdədir. Çünki, şeyləri yaradan fikirlərimizdir.

Başqa bir sözlə, şeylər düşüncəmizin əksidir. Həqiqətən də, madam ki zehinimiz tərəfindən yaradılmaqdadır bizdəki maddə fiksiyonu, madam ki maddə anlayışı zehinimiz tərəfindən bizə

verilməkdədir, və madam ki şeylərdən aldığımız duyğunun səbəbi düşüncəmizdir, elə isə bizi çevrələyən şeylərin heç birinin bizim zehnimizin xaricində bir varlığı yoxdur. Bunlar, düşüncəmizin əksi olmaqdan kənara keçə bilməzlər.

Demək olur ki, ruhumuzun yaradıcısı olan və bizə kainat haqqındakı bütün fikirləri təlqin edən daha üstün bir ruh vardır. Budursa, özbaşına da aydın ola biləcəyi kimi Allahdır.

İxvan əs-Səfa: XI əsrin ikinci yarısında Basrada ortaya çıxan İsmailiyyə təriqətinə bağlı gizli bir cəmiyyət və ya fəlsəfi məktəb. Bu məktəbə mənsub olan kəslər bir-birlərinə saf, təmiz qardaşlar mənasında «İxvan əs-Səfa» dedikləri üçün bu adla məşhur olmuşlar.

Kiçik bir birlik olaraq təşəkkül edən İxvan əs-Səfa, dini olduğu qədər, siyasi və fəlsəfi bir xüsusiyyətə də malikdir. Düşüncələrini piyada bilmək üçün dövrlərinin bütün elmlərini içinə alan, hamısı əlli iki risalədən ibarət olan bir ensiklopediya hazırladılar. Bunlar, «İslamiyyət cəhalətlə batmış, bir çox qorxulara qarışmış, İslamiyyəti bu qorxulardan yuyub təmizləmək ancaq fəlsəfə ilə mümkündür. Çünki, fəlsəfə iman və ictihadla əlaqədar məsləhətlərin hikmətlərini içinə alır. İslam dinini fəlsəfə vasitələriylə saf hala gətirməlidir.» dedilər.

Zahirdə fəlsəfi və elmi bir mahiyyətdə görünüb, gerçəkdə dini və siyasi məqsədlər güdən İxvan əs-Səfanın əsl məqsədi Peyğəmbər əfəndimizin və təmiz yoldaşlarının yolu olan Ehl-i Sünne etiqadının yayılmasını önləmək, Müsəlmanlar arasındakı birliyi pozub, Batini (İsmayılı) fikirlər istiqamətində siyasi üstünlük qurmaq idi. İxvan əs-Səfanın qabaqda gələn simaları arasında Məqdisi ləqəbiylə bilinən Əbu Süleyman Məhəmməd ibn Məşər əl-Busti, Əbul-Həsən Əli ibn Harun əz-Zəncani, Məhəmməd ibn Əhməd ən-Nəhrəcuri, əl-Avfi, Zeyd ibn Rifa kimi filosoflar iştirak etdi.

Fəlsəfə ilə dini birləşdirərək, fanatizm içində olduğunu iddia etdikləri müsəlmanları işıqlandırmaq, cəmiyyəti düzəldəcək bir yüksək zümrə əxlaqı meydana gətirmək istəyən İxvan əs-Səfa Cəmiyyəti, metafizik mövzularda Platonun, əxlaqda Sokratın, riyaziyyatda Pifaqorun, məntiqdə Aristotelin, fəlsəfi mövzularda Farabinin fikirlərindən təsirləndilər. Hind fəlsəfəsinin də təsirində qalan İxvan əs-Səfa mənsubları, yunan, hind və islam dünyasında yetişən fəlsəfəçilərin fikirlərini birləşdirdilər.

Allahu təalanın varlığını birliyini və yaradıcılığını qəbul edən İxvan əs-Səfanın fəlsəfi görüşlərinin əsasını, aləmin ilahi mənşəsi və ruhun Allaha dönüşü inancı təşkil edir. Onlar, işığın günəşdən, sözlərin danışan adamın ağızından çıxdığı kimi aləmin də Allahdan çıxdığını iddia edirlər. Bütün elmlərin yeganə məqsədinin öz fəlsəfi fikirlərini təsdiqləmək olduğunu söyləyən İxvan əs-Səfa mənsubları bir təkamül nəzəriyyəsi ortaya atdılar. Buna görə, bitkilərin ilk dərəcəsi mədənlərin son dərəcəsinə, bitkilərin son dərəcəsi heyvanların ilk dərəcəsinə, heyvanların son dərəcəsi də insanların ilk dərəcəsinə bağlıdır deyərək canlılar arasında bir təkamül olduğunu iddia etdilər. İnsandan sonra mələklərə, oradan da ilahi aləmə doğru davam etdirdikləri təkamül nəzəriyyəsi bu günkü Darvinin təkamül nəzəriyyəsi ilə fərqlidir.

İslam tarixində ilk ensiklopedistlər olaraq səciyyələndirilə biləcək olan İxvan əs-Səfa mənsublarının əlli iki risalədən ibarət olan ensiklopediyası dörd böyük hissəyə ayrılmışdır:

1. Riyaziyyat və fəlsəfi elmlər. Bu qisimdə on dörd risalə vardır.
2. Təbii və cismani elmlər. Bu qisimdə də on yeddi risalə vardır.
3. Psixoloji və metafizik elmlər. On risalədir.
4. Təsəvvüfdən, elmi nücumdan və sehdən bəhs edən bu hissə isə on bir risalədir.

Bu əlli iki risalə günümüzdə qədər gəlmişdir. Sonradan dörd böyük cild halında Misirdə çap olunmuşdur.

Günümüzdəki masonların təqib etdikləri yola bənzər bir üsul təqib edən İxvan əs-Səfa mənsubları hər hansı bir inana bağlanmamaq, bütün dinlərə, mədəniyyətlərə, ənənələrə, düşüncələrə hörmət və xoşgörü ilə yaxınlaşmaq prinsiplərini mənimsədilər. Peyğəmbərlərə olduğu qədər filosoflara da dəyər verdilər. Hind, İran, Yunan, Xristian, və Yəhudi ənənələri içində hikməti tutmağa çalışdılar.

İndeterminizm: İndeterminizmə görə insanlar əxlaqi hərəkətlərdə azaddır. Çünki insan hərəkətlərinə təsir edən, heç bir qüvvə yoxdur. İnsan özünün azad iradəsi ilə azad hərəkətlərini edər və bu səbəblə kişi davranışlarına görə cavabdehdir.

Determinizmi redd edərək kainatda meydana gələn hər şeyin dəyişməz yasalarla açıqlanmayacağını, səbəbiyyət yarasına bağlı olmadan gerçəkləşən olay, məkan və zamanın da ola biləcəyini, insan

iradəsinin her zaman səbəb-nəticə zəncirinə bağlı olaraq çalışmadığını iləri sürən görüşdür.

Azad olduğunu müdafiə edənlər (determinizm olmayanlar), indeterministlərə görə, insan əxlaqi hərəkətdə tamamilə azaddır. İnsan özünü azad hiss etdiyi üçün toplumdakı əxlaq yasalarına azad bir surətdə uyar. Bu görüşlərdən hər ikisi də insan gerçəkləri ilə uzlaşmadıqlarından üçüncü bir görüş ortaya çıxmışdır.

Kainattakı səbəb-nəticə əlaqəsinin məcburi olmadığını irəli sürən, ilahi və insani iradənin hürriyyətini mümkün görən fəlsəfi teoriya, determinizmin əksidir.

Hadisələrin səbəbsiz meydana gəlməyəcəyini, dünyada mütləq bir başlangıcı, azad bir iradənin yeri olamayacağını qəbul edən determinizmin əksi olan görüşdür.

İntuitivizm: Məlumatın, doğrudan və vasitəsisiz bir bilmə tərzinə qarşılıq gələn hiss yoluyla əldə edilə biləcəyini müdafiə edən görüşə İntuitivizm (hissçilik) deyilir. Hissə əhəmiyyət verən filosoflar, şüurlu məlumatın tətbiq və hərəkət üçün əhəmiyyət daşdığını qəbul edir. Ancaq ağıla söykənən məlumat, obyektlərlə qurulan doğrudan və vasitəsisiz təmasın nəticəsində ortaya çıxan hissi məlumatın tamlığından və qətilyindən məhrumdur.

Qəzaliyə (1058 - 1111) görə insan, məlumat yolunda duyğulardan da ağıldan da faydalana bilər ancaq bu bacarıqlar insana gerçək Varlığın məlumatını verə bilməz. Çünki, gerçək və qəti məlumat, hiss yoluyla əldə edilir. Bu məlumat növü, insan könülünə uca və mənəvi bir qəbul olaraq enir. Qəzali, iki göz ya da ağıl olduğunu müdafiə edir. Bunlardan birincisi, normal fiziki göz ya da ağıldır. İnsan bununla maddi dünyaya yönəlir və bəzi məlumatlara çatır.

İnsanda bir də ürək gözü vardır. Ürəyin özü mənəvi bir substansiya olduğu üçün insan onunla yəni hisslə gerçəkləri bütün açıqlığıyla qavrayar.

Berqsona (1859 - 1941) görə həqiqətən mövcud olan, sabit maddə deyil müddətdir. Başqa sözlə həqiqət həyatdır və bunu yalnız hiss qavraya bilər. Berqsona görə bilmənin bir-birlərindən tamamilə fərqli olan iki yolu vardır:

Elmlərdə etibarlı olan analitik yol ağıl ya da zəka yoluyla bilməyə qarşılıq gələn bu bilmə tərzində həqiqətin maddədən meydana

gəldiyi düşünülür. Elmlər varlıq sahəsini parçalara ayırır. Hər elmin araşdırdığı alan fərqlidir. Elmlər varlığın özünə nüfuz edə bilməz.

Varlığın özünə nüfuz edən hiss Berqsona görə hiss, həqiqətin təməlinə yaradıcı həyatı yaşayaraq anlar. Hiss, həqiqəti yəni müddəti, həyatı duyub yaşayaraq qavrayar.

İslam: İslam sözü təslim olmaq, boyun əymək və qurtuluş yoluna girmək; sağlamlığı, hüuru, etibarını təmin etmək mənalарını verir. Müsəlman, İslamı qəbul etmiş adam deməkdir. İslam dini, Hz. Adəmdən bəri gələn vəhyə söykənən ilahi dinlərin bir davamı və son halqasıdır.

İslamiyyətin doğuşu Hz. Məhəmmədin 610 ilindən Etibarən peyğəmbərliklə vəzifələndirilməsiylə başlar. Allahın tək, bərabəri və bənzəri olmadığı anlayışını vurğulayan İslam dini qısa bir müddət içində bütün Ərəbistana, oradan da bütün dünyaya yayılmışdır. İslamiyyətin yayılmasında Türklərin də böyük xidmətləri olmuşdur.

İslamiyyətin yayılmasında İslamın ədalətçi, sülhsevər, xoşgörüşlü olmasının rolu böyükdür. Allahın varlığını, birliyini və Hz. Məhəmmədin peyğəmbərliyini qəbul edən hər kəs İslam dininə girmiş olar.

İslam dinində Allah təkdir. O heç bir şeyə möhtac deyil, hər şey ona möhtacdır. Hər kəsin kömək diləyəcəyi varlıq odur. Allah doğurmamış və doğuldurulmamışdır. Heç bir şey onun tayı deyil. Kainatın yaradıcısı və sahibi odur. Həyatı da ölümü də yaradan odur. O təkdir, heç bir şeyə bənzəməz.

İslam dinin müqəddəs kitabı "Quran"dir. İslamda peyğəmbərlərə inanmaq mömin olmanın bir gərəyidir. Hz. Məhəmməd ən son peyğəmbərdir. İslamda ibadət yeri məsciddir. Ancaq İslamda, cümə və bayram namazlar xaric, insanlar namazlarını hər yerdə edə bilərlər.

İslamda müqəddəs ziyarət yeri Kəbənin olduğu Məkkə, peyğəmbərin xatirələriylə dolu Mədinə şəhərləridir. İslamda namaz, oruc, zəkat, həcc və bənzəri gündəlik, həftəlik, illik ibadətlər də vardır. Məsələn vaxt namazları gündəlik, cümə namazı həftəlik, bayram namazı illik ibadətlərdəndir. İslamda Ramazan və Qurban Bayramları olmaq üzrə iki bayramı vardır.

İslamda Öldükdən sonra dirilməyə və axirətə inanma vardır. Ölümlər torpağa basdırılır. İslam dini ən məşhur dinlərdən biridir. Müsəlmanlar ən çox Asiyada, Afrikada, Avropada və Amerikada var.

İşraqilik: söz mənası olaraq işığın parlaması ya da günəşin doğulması mənasındakı İşraq sözündən gəlməkdədir. Həqiqətin dirək olaraq ortaya çıxması, açılması mənasındadır. Həm fəlsəfi həm də mistik ölçüləri olan bir axın olaraq varlığını davam etdirmişdir.

XII əsrdə öldürülmüş olduğu və haqqında danışılan axın daha sonra ardıcılıları tərəfindən qurulduğu üçün məktəbin qabaqcılı Maktül Şahabeddin Sührəvərdi qəbul edilir. İşraqi fəlsəfə, İslam fəlsəfəsi içində böyük axınlardan biridir və məşhurluğu ya da qəbul edilirligi digərləri qədər olmasa da, ən xüsusi fəlsəfi axınlardan biri sayılır.

Özünü çəkkə bilməyən ətrafların jumallarıyla rəhbərlik tərəfindən təhlükə görüldüyü üçün edam edilərək öldürülən və bu səbəblə Sührəvərdilik təriqətinin qurucusu digər Sührəvərdidən ayırt edilmək üçün adına «Şeyx əl-Məqtul» ifadəsi əlavə edilən Şihabüddin Sührəvərdi çox gənc yaşda fəlsəfə ilə maraqlanmış, Aristotelin və Məşşailərin və Sufi böyüklərin əsərlərini tədqiq etmiş və ağıl yoluyla hiss yolunu bir araya gətirərək uyğun bir-birlik meydana gətirməyə çalışdığı gnostik İşraqilik axınının təməllərini atmışdır. Çox təəssüf ki bir çox əsəri günümüze gələ bilməmiş ancaq İran, Türkiyə və Hindistan kitabxanalarında bəzi əsərləri qala bilmişdir. Bu əsərlərin ən əhəmiyyətliələrindən və İşraqiliğin təməl kitabları? söz atmandan biri onun "Hikmət əl-İşraq" adlı əsəridir.

Bu axının tarixçəsi və fəlsəfi çərçivəsi haqqında təməl məlumat, əhəmiyyətli bir İşraqi mütəfəkkiri olan (hətta Sührəvərdinin şagirdi olaraq İşraqiliyi rəsmi mənada quran odur) Şəhrizuri tərəfindən yazılan əsərlərdən, xüsusilə "Nüzhət ül-Ərvah" adlı əsərindən gəlmişdir. Təlimləriylə ənənəvi və klassik İslam fəlsəfəsindən davamlı xaricləşmiş, xüsusilə kəlamçıların hücumlarına məruz qalmış və bir çox dəfə iqtidarın təqibatına uğramışdır.

Xüsusilə Sünniliyin güclü olduğu yerlərdə davamlı təzyiqlərə məruz qaldıqları üçün İşraqi filosoflar inkişaf göstərə bilmişlər. İranda varlığını davam etdirə bilmişdir, məşhur və təsirli olmasa da fəlsəfi istiqamətdən güclü yanlarıyla və mistisizmlə olan qarşılıqlı təsiriylə günümüze qədər gələn bir davamlılıqları vardır.

İşraq günəşin doğuşu, işıqlanma mənasını verən və məlumatın insanın hissi mənada kəşf etdiyi bir şey olduğunu eyham edən teosofik, gnostik bir termindir. İslam fəlsəfəsinin Məşşai məktəbi ilə əlaqəli də olsa İşraqilikdə Məşşai məktəbinin istifadə etdiyi müqayisə

metodunun yanında ondan fərqli və daha üst səviyyədə məlumatı çata bilməkdə istifadə etdiyi intellektual hiss və işıqlanma üzərində duruşuyla ayrılır. Kəşf, ilham və hiss bu fəlsəfi axının təməl ünsürləridir. Məntiq qanunları üzərinə qurulan məşşailiyə qarşı gəlmişdir, həm Platonçuluq, həm də təsəvvüf və məzdəizm İşraqiliyin qaynaqları arasında iştirak edir. Təsəvvüf fəlsəfəsinin bir çox hissəsi bu fəlsəfə axınına daxil edilmişdir, ancaq bu iki yönüm arasında tam bir üst-üstə düşmə olduğu deyilə bilməz.

İudaizm: Babil Sürgünündən sonra milli din halına gətirilən Yəhudilik, bir irqə təsis edilmək surətiylə ilahi dinlərdən ayrı bir mövqedə ələ alınmışdır. Onu milli dinlərdən ayıran bir başqa xüsusiyyət də, tək Allah, vəhy, müqəddəs kitab və peyğəmbərlərə inam sistemi içində dəyişik mövqələrdə də olsa iştirak etmiş olmasıdır. Gerçəkdə din tarixçiləri yəhudiliyin bir millət, bir irq və ya bir din olub olmadığı mövzusunda görüş birliyinə varmış deyildirlər. «Tövrat»a söykənərək özlərini dünya millətləri arasından seçilmiş qövmlər olaraq gördən Yəhudilər, Allahın Sinada bu qövmü xitab etdiyini, «Tövratı» Musanın şəxsində onlara göndərdiyini iddia edirlər.

Korlanmadan əvvəl Əhd Sandığının da içində olduğu Qüdsdəki Məbəəd, Yəhudiliyin mərkəz nöqtəsini təşkil etməkdədir. Yəhudiliyin simvolları arasında ən əhəmiyyətli yeri Yeddi Qollu Şamdan ilə Altı Bucaqlı Ulduz işğal edər.

Sami olmayan dinlərdən fərqli olaraq Yəhudilik, vəhylə gəlmiş bir dindir. Yəhudilik, tək öz ailəsinin dinləri olan Xristianlıq və Müsəlmanlıqdan deyil, vəhyə söykənməyən şərq dinlərindən, yəni Ari və Moğol dinlərindən daha qədimdir. Təqribən İsadan səkkiz əsr əvvəl qurulmuşdur. Yəhudilər daha çox, bu günki İsraildən ayrı olaraq Avropa və Amerikaya dağılmışlar. Çox qədimdən bəri Fələstində yaşamış olan Yəhudilər, Babil, Asar, Fenike və Ərəblər kimi Sami irqdən gəlirlər. Yəhudilər köçəri ikən «Habiri» deyə xatırlanırdılar. İsrailoğulları ən parlaq dövrlərini Kralları Süleyman zamanında yaşamışlar.

Yəhudilikdə ən əhəmiyyətli iman əsasını, Allahın varlığına və birliyinə olan inam təşkil edər. Onun birliyi, yaradılmamışlığı, əvvəlinin və sonunun olmayışı, hər şeyi biləsi, bütün varlıqların Yaradanı olması vs. kimi Allah inamı vardır.

Daha çox gündəlik həyat və ibadətlərdə diqqətə cəmlənən Yəhudi inamını detallı olaraq «Tanax»da tapmaq mümkün deyil. Onlar

üçün əhəmiyyətli olan «Tövrət»də bildirilən şəriətin yaşamasıdır. İnanclarıma görə Allahın ən sevimli milləti Yəhudilərdir. Bunun ən böyük dəlili, Allahın İsrailoğulları ilə Musanın şəxsində Sinadakı əhdləşməsidir. İnanclarına görə Allah, insanlığı işıqlandırmaq və xoşbəxt etmək üçün İsrailoğullarını seçmiş, «nəbi»lərini vəzifələndirmişdir. Bu mövzuda Musanın əhəmiyyətli bir yeri vardır. Çünki, «Tövrət» ona verilmişdir. Allah, kainatı davamlı olaraq idarə etməkdədir. Onun gücünün çatmayacağı heç bir iş yoxdur. Məsihlə qurulacaq Allahın universal dövlətində bütün haqsızlıqlar və zümlər ortadan qalxacaq. Bu inam Yəhudilərin ümid qaynağı olmuşdur. Yəhudilikdə axirət inamı tarixi bir inkişaf izləmişdir. «Tövrət»in bəzi hökmlərində axirət inamına dair işarələr var. Bəzi Dinlər Tarixçilərinə görə, yenidən dirilmə ilə əlaqədar mətnlər günümüzdə qədər çatmadığı üçün Yəhudilər bu cür inanmaları İrandan götürmüşlər.

Qədim Yəhudilikdə yaxşı, pis, ölən bütün insanlar «Şoel» adı verilən bir yerə gedəcəklər, orada kədərli bir şəkildə varlıqlarını davam etdirəcəklər, ruhları da məzarda qalacaq. Yəhudilikdə axirət inamı mövzusunda, daha sonrakı dövrlərdə bəzi inkişaf olmuş, yenidən dirilmə, əbədi həyat, mühakimə olunma, cənnət, cəhənnəm vs. inanclar ortaya çıxmışdır. Yəhudilikdəki cənnət, cəhənnəm, hökm günü və s. əlaqədar əmrləri «Talmud» açıqlamışdır. Yəhudilərin, Müsəlmanlıq və Xristianlıqda olduğu kimi müəyyən iman əsaslarına qovuşmaları filosof Maymonidlə (1135-1204) mümkün ola bilmişdir. Onun meydana gətirdiyi günümüzdə çatan inam sistemi budur,

- 1-Allah var olan hər şeyi yaratmışdır.
- 2-Allah birdir.
- 3- Allahın bədəni yoxdur, təsvir edilə bilməz.
- 4- Allahın başlanğıcı və sonu yoxdur
- 5- Tək Allaha dua etməliyik.
- 6- Peyğəmbərlərin bütün sözləri doğrudur.
- 7- Musa, bütün peyğəmbərlərin ən böyüyüdür.
- 8- Əlimizdəki Tora, Allah tərəfindən Musaya verilən və günümüzdə qədər dəyişdirilmədən gələn kitabın eynidir.
- 9- Dinimiz ilahi bir dindir.
- 10- Allah, insanların bütün hərəkət və düşüncələrini bilər.
- 11- Allah, əmrlərinə uyanları mükafatlandırır, uyğun gəlməyənləri cəzalandırır.
- 12- Allah Məsihi göndərəcək.

13- Ruhu ölümsüzdür. Allah dilədiyində ölümləri dirildəcək.

Yəhudilər ibadətlerini «sinaqoqlarda» (Bet ha Kneset) edirlər. Sinaqoqlarda rulo halında əl yazması «Tövrət» tomlarının saxlandığı, Aron ha-Kodes deyilən, Qüdsə istiqamətli müqəddəs bir bölmə vardır. Sinaqoqlarda Yeddi Qollu Şamdan (Menora) da olar. Bundan ayrı olaraq Kral Davudun möhürü qəbul edilən iki üçbucaqdan meydana gəlmiş Magen David deyilən altı bucaqlı bir ulduz da vardır.

Yəhudilər sinaqoqlarda «Tövrət»dan bəzi parçaları səli bir şəkildə oxuyurlar. «Tövrət»i boxçalardan çıxarıaraq xaxam tərəfindən oxunması, ibadətə ən əhəmiyyətli anıdır. Yəhudilər sinaqoq xaricində evlərdə də ibadət edirlər. Necə ki evlərdə giriş qapısının arxasında «Mezuza» deyilən, rulo halına gətirilmiş Tövrətçilərinin yazılı olduğu seyfələr asılıdır. Evə giriş çıxışda Yəhudilər bu seyfə toxunaraq barmaqlarını öpürlər. İbadət, Qüdsə yönələrək edilir. Başa takke, kürəyə cübbə alınır. Qadınlar ibadətə qatıla bilməz, ancaq başları örtülü olaraq ibadətə seyr edə bilirlər.

Yəhudi dininin əsasını ilahilər təşkil edir. İbadət əsnasında oxuduqları bəzi klişelənmiş dua və ilahilər vardır. Dua, dindar Yəhudinin həyatında əhəmiyyətli bir yer işğal edir. Yəhudilikdə ibadət gündəlik və həftəlik olmaq üzrə ikiye ayrılır. Gündəlik ibadət səhər, günorta və axşam edilir. Həftəlik ibadət isə Şənbə günü sinaqoqda icra edilir.

Yəhudilər səhər ayinində bir dua şalı (Tallit) götürürlər. Səhər ayinində, sol bazu ilə alına bir dua qayıışı bağlanar. Dualar ayaqda, oturaraq bədəni yelləyərək və səcdəyə bağlanmaq surətiylə oxunur. Ənənələrinə bağlı Yəhudilər bu əsnada xüsusi bir paltar da geyirlər. Toplu dualar 13 yaşına girmiş ən az 10 adamın iştirakıyla edilir.

Şənbə ibadəti, cümə axşamı günəşin batmasıyla başlar, şənbə axşamı sona çatır. Bu ibadət sinaqoqda edilir. Bu məqsədlə şənbə günü atəş yandırmaq, çalışmaq, nəqliyyat vasitəsi istifadə etmək və s. qadağandır.

Yəhudilikdə Yahve və Elohim adında iki Allahın varlığından danışılmaqla birlikdə üstünlük Yahvedədir. Bu baxımdan mənşəsində İsrail dini, tək Allaha inanmağa deyil, tək Allaha ibadət etməyə söykənirdi. Yehova Yəhudilərinin milli və hakim bir Allahıdır. İnsan da Onun qulu vəziyyətindədir. İnanclarına görə Yehova yalnız İsrailoğullarına şəfaət edən, qısqanc bir Allahdır. İsrailoğulları xarici

bir ölkədə də Onun tərəfindən qorunacaq. O, İbrahim, İshak və Yaqubun Allahıdır.

Yazılı müqəddəs mətnlər, dilimizdə “Qədim Əhd” olaraq bilinən «Tanax» adıyla xatırlanmaqdadır. «Tanax», “Tora” (Tövrat), “Nəviim” (Peyğəmbərlər) və “Ketuvim” (Kitablar) hissələrindən meydana gəlməkdədir. Bunlardan “Tora”nın Hz. Musaya verildiyinə inanmaqdadır. Tora, aləmin yaradılışından Hz. Musanın ölümünə qədər olan hadisələri və Allahın Hz. Musaya göndərdiyi dini qanunları ehtiva etməkdədir. «Tanax»ın digər iki hissəsi olan “Nəviim” və “Ketuvim”də isə İsrailoğullarının Hz. Musadan sonrakı tarixləri ilə digər İsrail peyğəmbərlərinə göndərilən vəhylər iştirak etməkdədir. Davuda aid edilən “Məzmurlar” (Zəbur) “Ketuvim” hissəsindədir. Yəhudilər bütün bu kitabların Allah tərəfindən vəhy edildiyinə inanmaqdadırlar.

K

Kantçılıq: Kantın təlimi. XVIII əsrin sonlarından günümüze qədər bir çox filosof, öz fəlsəfələrini Kantın təlimlərini nəzərdə tutaraq qurdular. Kantçılıq, Kant fəlsəfəsindən qaynaqlanan fəlsəfə meyli kim XIX əsr fəlsəfəsində və XIX əsr fəlsəfəsində geniş yayılmış və Kantın müxtəlif kateqoriyalarını yenidən qiymətləndirmək şəklində ortaya çıxmışlar. Xüsusilə XIX əsr ortalarından etibarən yayılan yeni-Kantçılıq axını, Kant sonrası Kantçılığın əhəmiyyətli nümunələrindəndir.

Bir tərəfdə Kantın idealizmini mənimsəyənlər və digər yandan Kantın tənqidi fəlsəfəsinə söykənənlər olaraq ifadə etmək mümkündür. 1786-cı ildən sonra Kantın fəlsəfəsini mənimsəyənlər və şərhçilər bunlardır: Reynhold, Yakobi, Mendelsson, Herbart, Soloman Maymon, Fixte, Şelling, Hegel, Şopenhauer, Friz, Helmholtz, Kohen, Natorp, Vindelband, Rikkert, Ril, Fayhinger, Kassirer, Husserl, Haydegger, Pirs, Vitgenşteyn, Apel, Stroson, Kuayn və s. bunlar arasında iştirak edər. Bu filosoflar klassik Kantçılıq çərçivəsində qəbul edilərlər.

Kanta qarşı çıxma, onun tənqidçi fəlsəfəsini aşma meyli, xüsusilə obyektin apriori olaraq qurulmasına yönəlmə, Kant sonrası Fixte, Şelling və Hegelin böyük və köklü metafizikalarının kurulmasını hazırlamışdır. Şellingin «təbiət fəlsəfəsinin Alman romantizmini

təsirləndirməməsi bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Romantizm, əhatə edici və təyin olunması çox asan olmayan, lakin, təməldə mexanikçi görüşlərə qarşı şiddətlə qarşı çıxan, həyat və ruhu ucaldan bir axın idi. Kant bu axınların çatacaqları hədəfləri ağıl yolu ilə ortadan qaldırmağa girişirsə də, yenə də geriye başqa bir vasitə, yəni ağıldan vaz keçməyə qalırdı. Şübhəsiz ağıldan vaz keçən kəslər, yəni dünyanın elmi yöndən təsvirinin qurulduğundan sıxılmış olanlar, ağıla söykənən elmə qarşı duyğunu, həyatı dini təməl alan həqiqətə çatmada elmin üsulundan başqa yolların da bulunduğunu irəli sürən şairlər, sənətçilər və yazıçılardır.

Katoliklik: Başqa adı Roma Katolik Kilsəsi olan Katolik Məzhəbi, Xristian dünyasının ən böyük və ən köklü məzhəbidir. inamlarına görə bu məzhəbi, həvarilərin ilki olan Petrus qurmuşdur.

Katolik məzhəbində Papa dini başçıdır, İsanın vəkili, Pyotrun xələfidir. Papa böyük bir nüfuza malikdir. Roma digər kilsələrin hamısından üstündür. Müqəddəs ruh tərəfindən idarə edilən Roma Kilsəsi universaldır. Müqəddəs ruh, Ata və Oğuldan yaranmışdır. İsa həm ilahi, həm insani təbiətə malikdir. İsa da, Məryəm də günahsızdır, günahdan uzaqdır. Məryəm, Tanrı yanında şəfaətdədir. O, göyə yüksəlmişdir.

Son hökm gününü, cənnəti, cəhənnəmi və Ərafı qəbul edərlər. Ənənələrə bağlı qalmaq lazımdır. Ayin dili latincadır. 1965-ci ildə dəyişik dillərdə də ayin edilməsinə icazə verilmişdir.

Kəlamçılar: İslam ilahiyyatının mütəfəkkirləridir. İlk İslam kəlamçıları, eyni zamanda azad düşüncəli İslam filosofları (Bu ikisi arasındakı fərq çox əhəmiyyətlidir, İslam fəlsəfəsi azad düşüncənin, İslam kəlamçılığının dini məhsuludur. Buna görə Ərəb fəlsəfəçilərinə filosof, kəlamçılarına mütəkəllim deyilir) olan Vasıl ibn Ata, Cahiz, Muammər ibn Abbad və s. kimi mötəziləlidir. Kəlam müzakirəsini onlar başlatdıqlarından təbii olaraq ağıla uyğun bir allah elmi meydana gətirmişlər. Kəlamçılığın əsl qurucusudursa mürtəcə və doqmaçı bir İmam olan Əbul Həsən Əşəridir. İmam Matüridi də eyni mürtəcə və doqmaçı yolu izləmişdir. Sırrçı quruluşuna baxmayaraq İmam Qəzali də bu mürtəcə və doqmaçı düşürgədə iştirak edir. Bu mürtəcə və doqmaçı kəlamçılığın ayırıcı xüsusiyyəti İman təməlinə söykənməsidir.

Bunlar ənənə zidd düşən hər cür obyektiv həqiqəti və insan məlumatını yadırgayırlar.

Kinizm: Təmali yalnız fəzilətə söykənən fəlsəfə axınıdır. Bu məktəbi quran Antisfendir. Təməl düşüncə, insanın, öz-özünə çatmasıdır. Bu həyat üçün də, belədir və təbiətə uyğun, sadə bir həyat fəzilətli olmanın bir şərtidir. Təbiətdə olan hər şey, azad və özünü yenidən yaranan vəziyyətdədir.

Sokratın ölümündən sonra qurulmuş olan və az çox onun üsulunu izlədiyi üçün Sokratçı məktəblər deyə bilinən məktəblərdən Kiniklər məktəbinin təlimi. Kiniklər məktəbinin qurucusu Antisfen, Afinanın Kinosarq adlı məktəbini qurmuş, bu məktəbdə köklü düşüncədən uzaq və elmi düşüncəyə ziddiyyət bir təlim inkişaf etdirmişdir. Ona görə ilk varlığın tərifini edib bilməz amma ona ad verib bilər. Obyektlər bu ilk varlığın parçalarından başqa bir şey deyil. Ümumi fikir yoxdur və elmi məlumat qeyri-mümkündür. Antisfenə görə insan, ehtiraslarını məğlub etdiyi ölçüdə insandır. Həyatın aldacağı ehtiyac duymalarından xilas olub xoşbəxtliyə çatmaq müdrik adamın başlıca səyi olacaq. Kiniklər məktəbinin ikinci böyük adı Sinoplu Diogen, müdrik tərəfindən fikirlərindən çox, dünyadan əl ətək çəkməyə söykənən yaşayışla məşhur olmuşdur. Kinik ya da köpək kimi (Yunanca kinos, it) sifətinə yaşayışıyla ən çox yaxınlaşmış olan filosof odur.

Kiniklər, mədəniyyətin qaydalar qoyduğunu və bu vəziyyətin müdriklik üçün tərs olduğunu müdafiə edirlər. Çünki, mədəni qəbul edilən mühakimə edir, insanların düşünmə strukturlarını mane olar və təbiətə qarşıdır. Kinizmi, bütün həyatına tətbiq edərək ümumi qovuşduran filosof Diogenidir.

Kreasionizm: Kreasionizm (lat. creare — yaratmaq) Bitki, heyvan və insan olmaq üzrə bütün varlıqların ayrı-ayrı və bir anda yaradıldığını müdafiə edən təlim. Kainatın və bütün varlıqların Allah tərəfindən yoxluqdan və bir anda yaradıldığını irəli sürən dini təlim.

Kreasionizm, metafizik bir təlimdir. Kainatdakı bütün varlıqların ayrı-ayrı yaradıldığını müdafiə edir ancaq bu ayrılıq spesifik və xüsusi bir ayrılıqdır, daha açıq bir sözlə insan insan olaraq, at at olaraq, cökə ağacı cökə ağacı olaraq, bu günkü formalarıyla və bir anda yaradılmışlar. Heç dəyişməmişlər və dəyişməyəcəklər. Bu təlim

xüsusilə, təkamülçülüyə qarşı olaraq, təbiət alimləri İsveçli Karl fon Linneylə (1707-1778), Fransız Jorj Kuvye (1769-1832) tərəfindən müdafiə olunmuşdur.

Kreasionizm sabitlik, dəyişməzlik, təkamülsüzlük kimi metafizik düşüncənin bütün xüsusiyyətlərini daşımaqdadır. Bu təlimə görə yalnız varlıqlar deyil, şəxsən kainat da yoxluqdan var edilmişdir.

Kritisizm: İnsan zehininin güclərinə və insanın nəyi bilib bilməyəcəyinə bağlı bir araşdırmadan meydana gələn fəlsəfi yanaşmadır. Qurucusu Kantdır.

İmmanuel Kant (1724 - 1804) Fəlsəfədə rasionizm və Empirizm axınlarının bir sintezini etmişdir. Kanta görə, məlumat təcrübəyə başlar, lakin, təcrübəyə sona çatmaz. Kant, insan zehində apriori bir məlumat olduğunu müdafiə edir. Bir qisim məlumat da aposteriori olaraq sonradan əldə edilir.

İnsan, məlumat müddətində, passiv olmayıb aktiv bir şəkildə duyğular yoluyla gələn təəssüatları təsnif edir, qalıblara yerləşdirər və şərh edir. Kanta görə insan məlumatı məhduddur. İnsan zehini, obyektləri və hadisələri gerçəkdə olduqları şəkliylə bilib bilməz. Obyektlər, zehinin imkanlarına, quruluşuna və formalarına görə bilinə bilər. İnsan zehini fenomenləri (təzahür) belə bilər.

Konfutsiçilik: Çin klassiklərinə istinad edən və Çinin böyük məlumatın və filosoflarından olan Konfutsinin adına izafə edilən dini, əxlaqi, ictimai, siyasi və iqtisadi mövzularla əlaqədar inam və tətbiqlərin adıdır. Çinin yerli və milli dinlərindən biridir. Adını Konfutsidən almış olan Konfutsiçilik, daha əvvəlki dövrlərdən bəri Çində var olan təbii dinin üzərinə pərçimlənmiş olan bir əxlaq sistemi olaraq da təyin olunmuşdur.

Konfutsiçilik Çində Ju Çao (Alimlərin Təlimi) və Kunq Çao (Konfutsinin Təlimi) deyə adlandırılmışdır. Konfutsiçiliyin kökləri Konfutsidən daha əvvəlində, Ju deyə bilinən bir məlumatın sinifinin təlimlərinə qədər gedir. Bu sinif qədim Çində, Göyə və Yerə qurban və duaların təqdim edildiyi, yəni təbiət Allahlarına və ata ruhlarına ziyafətlərin verildiyi rəsmi bir dini ayin və mərasimlərində vəzifə alan mütəxəssis kəslər idi. Konfutsiçilikdə müqəddəs mətnlər, Allah inamı, ibadət, əxlaqi prinsiplər və fəlsəfi sistem kimi xüsurlara keçmədən

əvvəl, Konfutsinin həyatı haqqında məlumat vermək uyğun olacaq. Konfutsi, görüş və təkliflərini dinləyəcək idarəçilər tapa bilməyincə özünü, şagirdləri ilə birlikdə, daha əvvəlki Çin filosof və alimlərinin yazılarını bir araya gətirməyə, onları yığmağa və nəzərdən keçirməyə vermişdir. Ayrıca şagirdləri, daha sonra Konfutsinin danışmalarını da bir araya gətirmişlər. Onun məqsədi, keçmişin fəzilətli idarəçilərinin Çində sülh və hüzuru necə təmin etdiklərini göstərmək idi. Bunu reallaşdırmaq üçün də rəhbərliklə əlaqədar məlumatları yığmış, ictimai həyat və mərasimlərlə əlaqədar xüsusiyyətləri bir araya gətirmişdir. Beləcə yaşayan əxlaq və ənənələrin davamını təmin etməyə çalışmışdır. Konfutsi və şagirdlərinin bu söyləri nəticəsində, Beş Klassik (Vu Kinq) və Dörd Kitab (Si Çou) adı verilən və Konfutsiçiliyin müqəddəs mətnlərini meydana gətirən iki kolleksiya ortaya çıxmış olub mövcud şəklini Çju Si (1130-1200) rəhbərliyindəki Sun xanədanlığı zamanında almışdır.

Konfutsiçilik də ayrı bir rahiblər sinifi olmadığı üçün ayinlər ümumiyyətlə dövlətin səlahiyyətli məmurların tərəfindən idarə olunur. Dünyanın üstün idarəçisi Göy allah üçün edilən mərasimləri dərhal əksəriyyətlə imperator idarə edir. Hər il 22 dekabr gecə yarısından sonra başlayan bu mərasimlər əhdlər, içkilər, yeməklər və musiqili alaylar şəklində icra edilir. Pekinin cənubundakı dünyanın ən böyük məhrabı sayılan üç terraslı ağ məhrabın ətrafında edilir.

İnanclarına görə yer üzünə ibadət daha aşağı dərəcədə bir təbiət qüvvətinə tapınma şəklidir. Yuxarıda işarə edilən yuxarıda işarə edilənin xaricində, hər il edilən günəş və ay ibadəti ilə əlaqədar ayinlər də yenə dövlət vəzifəliyə icra edilir. (Son illərdə bu anlayış yavaş-yavaş tərk edilməkdədir)

Xalq ibadətində ən məşhur olan anlayış atalara ibadətdir. Konfutsi bədən əvvəl də çox məşhur olan bu ibadət, Ondan sonra da davam etməkdədir, çünki, bu dinin ölmüş ata ruhlarının ev və ya məzarın ətrafında gözdiklərinə inanırlar. Bu baxımdan evin sakinləri müəyyən zamanlarda, ölümləri üçün müqəddəs birliyi təmin etmək üzrə yemək hazırlamağı bir vəzifə bilər. Konfutsiçilik də əhəmiyyətli bir yer tutduğu üçün ruhları narahat etmədən son dərəcə çəkinilər

Dinin qurucusu Konfutsi (E. Ə. 551- 479) adındakı bir filosofdur. Şantung əyalətində doğulmuş və orada ölmüşdür. O zamandan bəri əyalət Çinlilər müqəddəs sayılır. Konfutsinin həyatında müvəffəqiyyətli bir müəllimlik dövrü vardır. Onun ən əhəmiyyətli

xüsusiyyətlərindən biri özünə həddindən artıq etibarındır. Bütün həyatı boyunca insanları, yaxşıya, doğruya və Şərəfli bir yaşamağa yönəldən, inandığı prinsipləri yaymaq üçün kitab yazan Konfutsi, daha çox ağıla xitab metodunu istifadə etmiş, mistik bir rəftar geyinərək metafizikanın hər növünü rədd etmişdir. Konfutsi heç bir zaman Lao-Tsı kimi (Daoizm qurucusu), ilahi bir qüvvətin elçisi olduğunu iddia etməmişdir. Dini mövzular üzərində çox danışmamasına baxmayaraq çox vaxt O, müqəddəsləşdirilmişdir.

Konfutsiçilik də insanın evlənmədən və ya bir kişi övlad buraxmadan ölməsi böyük günah sayılır. Çünki, kişi övladın, ata ruhlarına ibadəti davam etdirəcəyinə inanılır. Ata ruhları hər ailə üçün xüsusi qoruyuculuq vəzifəsini yerinə yetirər.

Konfutsiçilik Vu-Ti (E. Ə. 140-87) zamanından 1912-ci ilə qədər dövlətin rəsmi dini qəbul edilmişdir. Konfutsiçiliyin ən müqəddəs kitabları, Konfutsinin şagirdləri tərəfindən böyük bir diqqətlə toplanmışdır. Bu mətnlər Konfutsiyə isnad olunan iki kitabdan meydana gəlmişdir.

Konfutsi bütün qədim Çin mətnlərini (ictimai, dini, əxlaqi ənənə, adət) nəzərdən keçirmək surətiylə atalar mədəniyyətinə söykənən Çin mədəniyyətini ortaya qoymaq istəmişdir. Konfutsiçilik ən əhəmiyyətli dini mətnləri olan beş klassik kitablardan meydana gəlməkdədir:

1. Dəyişikliklər Kitabı,
2. Tarix Kitabı,
3. Şeirlər Kitabı,
4. Mərasimlər Kitabı,
5. Yaz və Payız salnamələri.

Konfutsiçilik, bir dindən çox əxlaqi sistem hesab edilmişdir. O, əxlaqi prinsiplərində cəmiyyət və millətin islahı ilə xoşbəxtliyi təmin etməyi hədəf almışdır. O bir tərəfdən cəmiyyəti səadətə çatdıracaq prinsiplər qoymuş, digər tərəfdən də Çinin qədim dini təsəvvürlərini canlandırmaqdan geri qalmamışdır. Heç bir zaman o biri dünyanın Varlığını inkar etməmişdir.

Konfutsi, cəmiyyətə daimi olaraq səhv etməkdən uzaq qalmalarını xatırlatmış, işlənen bir günahın cəzasının mütləq bu dünyada görüləcəyinə onları inandırmağa çalışmışdır. O hər fürsətdə ətrafındakılara bir-birlərindən üzr istəmələrini təlqin etmiş, insanın hər vaxt səhvədən azad ola bilməyəcəyinə diqqət çəkmişdir.

İndiki vaxtda Konfutsiçilik Çin, Hind-Çin (Tayland, Tayvan, Vyetnam), Koreya, Yaponiya, Hindistan da tərəfdar kütləsinə sahib olmaqla birlikdə Avropa və Amerika da da Konfutsi Dini mənsubları olar. Şərq dinlərinin bir-birləriylə iç içə keçməsi tərəfdar sayı haqqında dəqiq məlumat almağı çətinləşdirməklə birlikdə, bəzi din araşdırmaçıların tərəfindən bu ədədin 350 milyonun üzərində olduğu ifadə edilməkdədir. Konfutsiçilik xüsusiyyət olaraq din -əxlaq təlimi xüsusiyyətlərindən ötrü fərqli bir dinə inanan biri tərəfindən də qəbul edilə bilər olduğundan xüsusilə qərbi ölkələrində yayılmağa davam etməkdədir.

Konseptualizm: bizdə mücərrəd və adını aldığı ümumi anlayışların var olduğunu qəbul edir, lakin, bu zehni obyektlərin zəhinlərimizin xaricində bir qaynağı olub olmadığını bilmədiyimizi ya da təbiətdə fərdi obyektlərin ayrı-ayrı və hər biri öz başına, onların hər birində reallaşmış olduğunu düşündüyümüz həqiqətlərə sahib olub olmadıqlarını bilmədiyimizi müdafiə edir. Anlayışlar fikri bir dəyərə malikdir, onların gerçək bir dəyəri yoxdur, ya da heç olmasa biz onların gerçək bir dəyərə sahib olub olmadıqlarını bilmirik.

Konstruktivizm: Bu termin məlumatın şagird tərəfindən qurulmasını ifadə edir. Hər şagird öyrənərkən, mənası, fərdi və ictimai olaraq quruluşlandırır. Əsasən öyrənmə dediyimiz şey, bu mənalandırma ya da məna quruluşlandırma müddətidir.

Öyrənmə fəlsəfəsi olaraq Konstruktivlik XVIII əsrdə insanların öz özlərinə nə quruluşlandırsalar onu anlama bildiklərini söyləyən fəlsəfəçi Cambatista Vikonun işlərinə qədər uzanır. Cambatista Viko 1710-cu ildə «bir şeyi bilən onu açıqlaya bilər» ifadəsini istifadə etmişdir. Immanuel Kant daha sonraları bu fikri inkişaf etdirərək, məlumatı almada insan oğlunun passiv olmadığını ifadə etmişdir. Şagird məlumatı aktiv olaraq alır, bunu daha əvvəlki məlumatlarla əlaqələndirir və onu öz şərhilə quraraq özünün edir.

Məlumat və bilmənin təbiətinə bağlı bildiklərimiz, təhsil vəziyyətlərini tənzimləməmiş üçün bir təməl sağalar. Əgər şagirdlərin passiv olaraq məlumatı aldıqlarına inansaq təhsildə prioritet, məlumat axtarışında olacaq. Əgər şagirdlərin məlumatı alarkən öz məlumatını da çıxardığını düşünsək anlama və məna inkişaf etdirmə üzərinə fokuslanırıq.

Konstruktiv öyrənmə yanaşması, ənənəvi təhsil anlayışından radikal bir şəkildə ayrılmaqdadır. Bu yanaşmada məqsəd, adamın məlumatı dərk etməsində aktiv rol alaraq onu öz zehni sxemlərində yerli yerinə oturma bilməsidir.

Şagirdin məktəbdən aldığı məlumatları gerçək həyata uyğunlaşdırma bilməsi, bir sıra məlumat parçalarını əzbərləməsindən daha qiymətlidir. Konstruktiv yanaşma, müəllimlərin təhsil proqramlarını sabit, dəyişməyən strukturlar, özlərini də məlumatın yeganə qaynağı görmələri yerinə həm təhsil proqramlarını həm dərs işləmə üsullarını davamlı analiz etmələri lazımdır.

Təhsildə konstruktivizm uşağın mövzu haqqındakı öz anlayışını meydana gətirməsinə icazə veriləcək şəkildə öyrədilməsini söyləyən bir təhsil metodudur. Müəllimin məqsədi materialı örtmək deyil uşağın mövzuyla əlaqədar gerçəkləri ortaya çıxarmasına köməkçi olmaqdır.

M

Maxizm: Alman mütəfəkkiri Ernst Maxın pozitivizm təlimidir. Alman fizikçi və mütəfəkkiri Ernst Maxın (1838-1916), təlimi elmilik görünüşü içində elmdən xariciliyin ən müəyyən nümunələrindən biridir. Empiriokritisizm adıyla xatırlanan təlimində varlığın duyğulardan meydana gəldiyini, bütün təbiətin insan düşüncəsində nizama qoyulan bu işçi silsilələrinin cəmi olduğunu, obyektiv sandığımız hər şeyin gerçəkdə bizim subyektiv duyğularımızdan ibarət olduğunu irəli sürmüşdür. Ona görə varlıq bir duyğular qarışığıdır.

Maxı izləyənlər elmilik iddiası içində bu qədər irəli getmənin mümkün olmadığını anlayaraq, bu duyğuların heç kimə aid olmayıb bitərəf olduqlarını irəli sürmüşlər və onun subyektiv idealizmini gizləməyə çalışmışlar.

Maxizmlərə görə insandan əvvəl təbiət yoxdur çünki, təbiəti fərdi insan duyğusu var etmişdir. İnsan beyniləmi düşünür? Maxizmlərə görə insan beynilə düşünmür, çünki, beyin deyilən orqanı fərdi insan düşüncəsi var etmişdir. Ətrafımızda özünüzdən başqa insanlar varmı? Maxizmlərə görə yoxdur, çünki, o başqa insanlar da fərdi duyğu və düşüncənin məhsuludur. Maxizm, çox açıq bir solipsizmdir və axmaqlılığın ən açıq dəlili də budur.

Manilik: III əsrin son yarısında Mani (216 - 276) tərəfindən qurulmuş bir dindir. O günə qədər bilinən bütün dini sistemlərin gerçək sintezi olduğu irəli sürülmüşdür. Manilik əslində Zərdüş t DUALİZMİ, Babil folkloru, Buddist əxlaq qanunları və Xristian ünsürlərin bir qarışığından meydana gəlməkdədir. Bu bələşimdə qabaqda gələn anlayış iki əzəli qanunun, yaxşı ilə pisin, qarşıdurmasıdır. Bu baxımdan din tarixi araşdırmaları, Maniçiliyi bir növ dini Dualizm (ikiçilik) olaraq təsnif etmişlər. Bu din həm Şərqa, həm də Qərbdə doğru fəvqəladə bir sürətlə yayılmış, Şimali Afrika, İspaniya, Fransa, Şimal İtaliya və Balkanlarda min il davam edən dağınıq və davamsız şəkildə varlığını davam etdirmişdir. Halbuki, əsl inkişafını doğulduğu torpaqlar olan Mesopotamiya, Babilonya və İranda reallaşdırmış və Şərqdə təsirini X əsrdən sonralara qədər davam etdirdiyi Türkiistan, Şimali Hindistan, Qərbi Çin və Tibetə qədər yayılmağı bacarmışdır.

Maniçilər iki sinifə ayrılmışlar: sirtə çatmış olanlar ilə sırası inananlar ya da Maninin adlandırdığı kimi seçilmişlər (ya da yetkinlər) və dinləyənlər. Manilikdə qadınlar da seçilmişlərin arasına qəbul edilərdi. Bir növ ruhanilər sinifi olan seçilmişlər, çox çətinli hazırlıq dövrlərindən və çətin inisiyasyon mərasimlərindən keçirilərdilər. Təsəlli adı verilən inisiyasyon mərasiminə çox əhəmiyyət verilərdi.

Marksizm: Elmi sosializmin qurucusu Karl Marksın fikirlərini təməl alan siyasi, iqtisadi və fəlsəfi sistemin adıdır. Marksizmin təməl nəzəriyyəsi siniflərin mübarizəsi nəzəriyyəsidir. İstifadə etdiyi üsul dialektik materializm olaraq adlandırılır. Marks Hegeldən aldığı ancaq öz deyimilə Hegeldə başlaşağı dayanan dialektika üsulu ayaqları üstünə oturdaraq idealist deyil materialist fəlsəfə üçün istifadə etmişdir. Dialektika üsul ilə cəmiyyəti və təbiəti araşdıran Marks, induksiya üsuluyla araşdırdığı tarixi həqiqəti tarixi materializm nəzəriyyəsilə ortaya qoyar. Tarixi inkişafı dörd əsas başlıq altında yekunlaşdıran Marks cəmiyyətin ilk mərhələsini primitiv komünal olaraq təyin etmişdir. Primitiv komünal cəmiyyətdə dövlət hələ var olmamışdır. Marks istehsalın inkişafı ilə birlikdə istehsalçı güclərin, məhsul çoxu ortaya qoyduğunu və ictimai olaraq çıxarılan bu məhsula gücə söykənən bir əl qoymanın başlaması ilə cəmiyyətdə dövlətin ilk şəklinin meydana çıxdığını ifadə edir.

Marksizmə görə dövlət hakim sinifin təzyiq vasitəsidir. Marksizm ümumiyyətlə primitiv komünal cəmiyyətdən sonra köləçi

cəmiyyətin ortaya çıxdığını köləçi cəmiyyətin yıxılmasından feodal cəmiyyətin doğulduğunu feodal cəmiyyətdən sonrakı mərhələsinin də kapitalist cəmiyyət mərhələsi olduğunu ifadə edir. Kapitalist cəmiyyət ilə birlikdə ortaya çıxan işçi sinifi artıq cəmiyyətin inqilabçı dinamiyidir və zəncirlərindən başqa itirəcək şeyləri olmaması səbəbilə kapitalist nizamı ortadan qaldıraraq kommunizmə yəni sinifsiz cəmiyyətə gedən yolu açacaq olan vahid sinifdir. Marks kapitalizmin son sinifli toplu olduğu və burjuaziya ilə işçi sinifi arasındakı uzlaşmaz ziddiyyət nəticəsi yığılacığı uzaqgörənliyində olar. Marksizmdə əhəmiyyətli bir ayrı-seçkilik olaraq infrastruktur iqtisadi əlaqələri, üstüya işə din, sənət və s. kimi kateqoriyalı təmsil edir. Üstqurum nə qədər komplekslə görünə də infrastrukturun bir təzahürüdür. Marksizmin fikri, ictimai və siyasi təsirləri çox böyük olmuşdur. Marksın Feyerbax üzərinə tezislərinin on birincisi olan indiyə qədər filosoflar dünyanı dəyişik formalarda şərh etməklə kifayətləndilər, halbuki əsas onu dəyişdirməkdir tezisi xeyli çox şəkildə həqiqət qazandı.

Materializm: Yalnız maddənin gerçək olduğunu, maddə və maddənin dəyişmələri xaricində heç bir şeyin var olmadığını, Varlığın maddə cinsindən olduğunu qarşıya qoyan görüş, yer örtən, girilməz, yaradılmamış və yox edilə bilməz, özündən qaim olan, hərəkətə bacarıqlı maddənin, kainatın vahid ya da təməl komponenti olduğunu müdafiə edən varlıq anlayışı.

Kainatdakı tək substansiyanın maddə olduğunu, Varlığın fiziki bir xüsusiyyət daşdığını və kainatda mənəvi bir substansiyanın olmadığını qarşıya qoyan görüş, və indirgemeci bir təlim olaraq materyalizm yalnız maddəyə varlıq yüklər, zəhin ya da rüba asılı bir həqiqət ya da ikinci dərəcədən bir varlıq verər və ya ruhun heç bir şəkildə var olmadığını qarşıya qoyar. Gerçək dünyanın, halları və əlaqələri etibarilə dəyişən maddi şeylərdən meydana gəldiyini müdafiə edən materializm, maddi bir şey ya da obyektə işə, yalnız məkan və zaman içində olma, şəkil, böyüklük, kütlə, qatılıq, istilik növündən fiziki xüsusiyyətlər sərgiləyən bir şey olaraq tərifləyir.

Materializm, buna görə, fiziki elmlərin müəyyən fenomenlərin yalnız fiziki qaydalara yönələrək şərh sayında olan materialist metodologiyasından da yararlanaraq, realist bir dünyagörüşüylə, İnsan varlıqlarına duyğu təcrübəsində təqdim edilən dünyanın, rəasional bir

biliş tərzinin özlərinə çata bilmədiyi şeyləri gizləyən fenomenal bir fantaziya olmayıb, təməl həqiqət olduğunu müdafiə edən, təbiətdən ayrı bir özündə şeylər dünyasının, təbiətin kənarında, dinin duyğularımıza müraciət edən, amma ağıldan dəstək tapmayan ənənəvi batil inanlara müraciət etmək surətiylə varlığını bildirdiyi fəvqəltəbii bir dünyanın var olmadığını qarşıya qoyan görüşə uyğun gəlir.

Vəhyə söykənən dinə, ənənəvi olaraq müqəddəs hesab edilən batil inanlara, ciddi araşdırma və arqumentlərdən çox arzuların nəticəsi olan qənaətlərə qarşı mənfi bir rəftar geyinən və mənəvi bir həqiqət olaraq Allahın heç bir şəkildə var olmadığını müdafiə edən dünyagörüşünü ifadə edən materializm, daha xüsusi olaraq da, dəyərlər sahəsində maddi zənginlik və rifahın, fiziki təminatların və duyğusal həzlərin insanın olda etməsi ya da çatması lazım olan ən fundamental dəyərlər olduğunu müdafiə edir. Materializm insan varlığında, özünü həzzçi bir fərdi çıxar və maddə duyğusuyla hərəkətə keçirən doğuşdan bir psixoloji mexanizmanın olduğunu ifadə edir.

Materializm, zehin-bədən əlaqəsi mövzusunda isə, ümumiyyətlə zehni ya da mənəvi olan hər şeyin, etibarlı bir fəlsəfi analizlə maddəyə sadələşdirilə biləcəyi fikrinə qarşılıq gəlir. Bu çərçivə içində, üç növ materyalizmdən söz edilə bilər: Bunlardan birincisi zehni maddənin bir sifəti, xüsusiyyəti edən sıfatsal materializm, ikincisi, zehni olanı maddənin və maddi olanın bir etkisi ya da nəticəsi, olaraq şərh edən səbəbdən materializm və üçüncüsü də, zehni müddətlərlə hadisələri, özü etibarilə maddi müddət və hadisələr olaraq görən bir materializmdir.

Mədəni sahədə isə materializm, kultürün tarix içindəki istehsal qaydalarından ayrılmaz olduğunu, siyasi anlamı olmayan heç bir mədəni praktik olmadığını və dolayısıyla mədəniyyətin bütünlüyü ilə siyasi olduğunu müdafiə edən fikri tanımlar.

Fəlsəfə tarixindəki fərqli materialist fəlsəfələrə əvvəlcə atomizim nümunə verilə bilər. Buna görə İlkçağ fəlsəfəsində sırasıyla Levkipp, Demokrit, Epikür və Lukretsi tərəfindən müdafiə olunmuş olan Atomizim, kainatın mürəkkəb cisimlərdən, bu mürəkkəb cisimlərin isə, maddənin ən kiçik bölünə bilməz parçasına qarşılıq gələn atomlardan meydana gəldiyini, hər şeyin atomların boşluq içindəki hərəketləri nəticəsində ortaya çıxdığını qarşıya qoyan, kainatda mütləq bir səbəbdənliyin hökm sürdüyünü qəbul edən, İnsan ruhunun incə atomlardan meydana gəldiyini, Allahların belə cismani olduqlarını

söyləyən materialist bir görüşdür. Atomçuluğu XVII əsrdə yenidən canlandıran və elmi bir nəzəriyyə olaraq qarşıya qoyan Qassendi, atomların, Demokrit kimi, böyüklük və şəkilləri, Epikür kimi də, ağırlıqları olduqlarını müdafiə etmiş və buna əlavə olaraq atomların qatılıq xüsusiyyətinə sahib bulduklarını söyləmişdir. Həqiqətin maddi bir quruluşda olduğunu qarşıya qoyan Qassendi, bir tərəfdən də, atomların əzəli olmayıb, Allah tərəfindən yaradılmış olduqlarını iddia etmişdir. Atomlar bir dəfə yaradıldıqdan sonra, dünyanı meydana gətirəcək şəkildə hərəkət içində olmuşlardır.

Yalnız mexaniki deyil, lakin, eyni zamanda determinist bir materializmin müdafiəçisi olan İngilis filosofu Hobbsun materializminin təməl kateqoriyaları zaman, məkan, hərəkət, səbəbiyyət, cisim, hal, güc və hərəkətdir. Maddənin atomlardan meydana gəldiyini qarşıya qoyan Hobbs,

1- Yer üzü və ulduzlar növündən gözlə görülə bilər cisimlər,

2- Yer üzü ilə ulduzlar arasındakı bütün məkana yayılan kiçik atomlar növündən gözlə görülə bilməz cisimlər və

3- Kainatın geri qalanını dolduran və heç boş məkan bırakmayan axıcı efir növündən cisim olmaq üzrə, üç növ cisim olduğunu ifadə etmişdir.

İngilis materializminə qarşı Fransız materializminin ən əhəmiyyətli nümayəndəsi olan P. B. Henri Holbaxın materialist sisteminin təməl kateqoriyaları isə maddə, hərəkət və səbəbiyyətdir. Mövcud olan hər şeyin hərəkət halındakı maddədən meydana gəldiyini ifadə edən Holbax, maddənin özünün hərəkət və hərəkət olduğunu qarşıya qoymuşdur. Maddənin davamlı hərəkətini açıqlayabilmək üçün də, filosof, Yunanlıların qədim dörd element fikrini canlandırmışdır. Cismani olmayan bir varlıq düşüncəsi Holbaxa görə mənasız olduğundan, ruhun və Allahın yaranmasından söz edilə bilməz.

Alman materialistlərinə gəlincə isə diyalektik materializmi çox sıx bir şəkildə təsir etmiş və Epistomoloji idealizmə mütləq bir şəkildə qarşı çıxaraq materialist bir həqiqət anlayışı mənimsəmiş olan L. A. Feyerbaxın mexaniki materializminin təməl tezisləri bunlardır:

Məlumatın obyektləri, bilən İnsan varlığından müstəqil bir varoluşa malikdir.

Həqiqətdən mövcud olan, buna görə, yalnız hərəkət halındakı maddədir.

Məlumat duyğularla başlar və duyğuların nəticəsidir.

Mənəvi varlıqların ya da maddi olmayan varlıqların yaranmasından söz edilə bilməz.

İdeya da ideyaların yaranmasından söz edilə bilməyəcəyi kimi, bunların İnsanlıq tarixində təyin edici bir rolları da yoxdur.

Digər bir materialist Alman filosofu olan L. Buxner, maddəsiz güc, və gücdən məhrum maddə ola bilməyəcəyini iddia etmişdir. Enerjinin maddənin ayrılmaz, bir xüsusiyyəti olduğunu qarşıya qoyan və beləliklə elektromaqnetik maddə nəzəriyyəsinin doğuşuna qatqı edən Buxner, maddənin yaratılmaz və yox edilə bilməz olduğunu müdafiə etmişdir. Maddə, keçirdiyi bütün dəyişmələrə qarşı, Buxnerə görə, eyni qalar. Maddə, zamanı və məkan baxımından sərhədsizdir, onun başı və sonu yoxdur. Digər yandan, bir biyolog filosof olan E. Hekkelin təbii materializminin təməl kateqoriyaları da substansiya, maddə və güc ya da enerjidir. Bunlardan substansiya ilk, maddə də ikinci kateqoriyadır. Buna görə, yer örtən maddə ilə hərəkət etdirici güc olan enerji, bir və eyni substansiyanın iki ayrı sifətidir.

Maturidilik: - Əbu Mənsur Maturidi (ö. 944) tərəfindən quruldu. Orta Asiyadakı Türk birlikləri tərəfindən qəbul edilənə qədər azlıq təşkil edən bir etiqadı məzhəbidir. Şafi, Maliki və Hənbəli fiqh məktəbləri Əşəri etiqadı məzhəbinə bağlıkən Hənəfi fiqh məktəbinin davamçıları Maturidi etiqadı məzhəbinə bağlıdirlər. Maturidilik Allahın var olduğu məlumatına ağıl icra etməklə çatıla biləcəyini müdafiə edir.

Dünyadakı ən məşhur islam məzhəb Sünnilikdir və müsəlman birliyin əksəriyyəti Sünnidir. Sünnilər Şiədən fərqli olaraq peyğəmbərin ölümündən sonra xəlifə olan ilk dörd xəlifənin (Rəşidi) hamısını tanıyar və dörd xəlifəni düzgünlük üzrə olan xəlifələr olaraq hörmət və sevgiyə anırlar. Sünnilikdə fərqli alimlər fərqli imamət, xilafət tərifləri etsələr də ortaq nöqtə hər hansı bir kimsənin soyunun imaməti layiq olduğu fikri olmaz və bu da ümumiyyətlə Şiə ilə arasındakı ən böyük ayrılıqlardandır.

Necə ki imamət, xəlifə mövqeyi Sünnilikdə əhəmiyyətli olsa da Şiənin çoxu məzhəbində olduğu kimi etiqadda bir yerə sahib deyil. Eyni şəkildə peyğəmbərin nəvəsi Hüseynin Kərbəlada öldürülməsi hadisəsi ümumiyyətlə kədrli bir hadisə olaraq qəbul edilib, Yezid Sünni camaat içərisində tez-tez tənqid edilsə və Sünnilikdə ad olaraq az istifadə edilsə də, Şiədəkinə bənzər bir şəkildə Kərbəla hadisəsi hər il mərasimlərlə xatırlanmaz. Şiədəki müxtəlif məzhəblərdə olana bənzər

bir Mehdi inamı olmadığı kimi, imamət anlayışının fərqliliyi səbəbiylə hər hansı bir imamət silsiləsi də yoxdur. Əlavə olaraq Şiədə bir çox məzhəbin qəbul etdiyi imamların üstün ağılı qabiliyyəti, məlumat və hikməti olduğu, günahsız və səhvsiz olduqları kimi fikirlər Sünnilikdə bulunmaz. Ayrıca Şiədə əksəriyyət imamların sözlərini də hədis külliyyatından sayarkən Sünnilikdə hədis külliyyatı yalnız Məhəmmədin sözlərini və hərəkətlərini kapsar.

Sünnilərin izlədikləri əqidə (inam) məzhəbləri üç dənədir: Matüridilik, Əşərilik və Sələfiyyə. Matüridilik və Əşərilik aralarında nəzəri fiqhə iyirmi qədər nöqtədə fərqlilik varsa da bir-birlərinə çox bənzərlər. Bu iki məzhəbin xaricində Sünnilərin izlədiyi və hər nə qədər hər daim bir etiqad məzhəbi olaraq xatırlanmasa da, inam ilə əlaqədar qərarlar verən bir başqa məzhəb də Sələfilikdir. həm Matüridilik həm də Əşərilik etiqadı məsələləri şərhlərkən ağıla müraciət etsə də Sələfilik bunu doğru tapmaz, bunun yerinə ayələri və hədisləri olduğu kimi alırlar. Ayrıca iman tərif, Matüridilik və Əşərilikdə böyük nisbətə bənzərəkən Sələfilikdə daha fərqlidir. Məsələn Matüridilikdə imanda artma və ya azalma mümkün deyilkən və ibadət fərz olsa da imanın bir parçası sayılmazkən Sələfiyyə görə imanda artma və azalma mövcud olduğu kimi ibadət də imanın bir parçasıdır. Səhabələri xeyrlə xatırlayrlar. Əhli Sünnədə məşhur olan dörd böyük fiqh məzhəbi olar. Bunlar: Hənəfilik, Şafilik, Malikiçilik və Hənbəlilikdir. Bu məzhəblərin arasında Hənəfilik və Şafilik məzhəbləri Matüridilik və Əşərilik əsaslı etiqadı görüşlərə isti baxarkən, Hənbəlilik isə Əşərilik və Sələfilik əsaslı görüşlərə isti baxmışdır və Hənbəliliyin qurucusu olan Əhməd ibn Hənbəl ümumiyyətlə bir Sələf alimi sayılır. Sünni fiqh tətbiqlərində təməl qaynaqlar iki dənədir, ««Quran»» və Sünnət. Bu təməl fikir dörd böyük fiqh məzhəbi tərəfindən də qəbul edilmişdir.

Sünni məzhəbinə mənsubları təyin etmək üçün Əhli Sünnə ləfzi də tez-tez istifadə edilir. Əhli Sünnəyə Matüridi, Əşəri və Sələfilər daxil edilir. Bunun xaricindəkilərin Əhli Sünnədən sayılıb sayılmadığı fərqli alimlər tərəfindən fərqli şərh olunmuşdur. Məsələn Abdulqadir el-Bağdadiyə görə şəriətə bağlı Sufilər və Əhli bidətə meyli etməyən sərf, nahv, lügət və ədəbiyyat alimləri də Əhli Sünnəyə daxildir. həm Əhli Sünnədə məşhur olan dörd böyük fiqh məzhəbinin qurucusu sayılan alimlər gərəksə məşhur etiqadı məzhəblərin qurucuları qabaqda gələn Əhli Sünnə alimlərindəndirlər.

Metafizika: Yunanca mənşəli sonrası mənasını verən əmtə və təbiət elmi mənasını verən fizikadan gəlir, və metafizik mənasında istifadə edilir.

Metafizikanın Antik dövrdəki ilk müdafiəçilərindən Ksenofan Varlığın təməli saydığı Allahı dəyişməz olaraq təyin etdi. Ksenofan, dəyişməzlik düşüncəsini ilk formalandıranlardandır. Parmenid isə, gerçəyə təcrübə üsulunu istifadə etmədən, tam düşüncə yoluyla çatılacağını müdafiə etdi. Digər metafizikaçılar, Platon və Aristotel də metafizikanın bu təməl xüsusiyyətlərini dəyişdirmədən qorudular.

Metafizik üsul, xüsusilə orta əsrlərdə dinin inkişafının da köməyiylə, cəmiyyət içində təsirli vəziyyətə gəldi. Lakin, intibahda təbiət elmlərinin inkişafıyla, metafizikanın bu fəaliyyəti qırıldı.

Metafizik üsula görə, gerçək məlumata çatmanın yolu, düşünmək, gerçəyin özü də düşüncədir. Metafizikaçı hər şey allahdan gəlir deyir, lakin, bunu maddi məlumatlarla sübut etmə ehtiyacı duymaz. O, düşüncənin adamı allah fikrinə apardığını söyləməklə kifayətlənər. İnkişafı, hadisələri fizika sonrası güclərlə açıqlayar. Bu güclərin varlığının bir dəlili yoxdur, metafizikaçının təxəyyülün məhsuludur, amma buna inanılmasını istər.

Metafizik üsulu istifadə edənlər tam allah inamı daşıyanlar deyil. Gerçək məlumata çatmaq üçün maddi dayaqalara ehtiyac duymayan bütün seqmentlərin üsulu metafizikadır.

Metafizik üsula görə, dəyişmə də yoxdur. Təbiət necə yaradılsa elə gedən bir sabitlik içindədir.

Bu səhv düşüncə üsulu, kütlələrdə, istismar nizanlarının dəyişməyəcəyi və dolayısıyla istizmarsız bir nizamın da mümkün olmayacağı fikrini meydana gətirər. Metafizik düşüncəyə görə, ədalətsizlik, pislilik, istismar, zülm dünyanın yaradılışında vardır və sonsuza qədər də bunlar var olmağa davam edəcək, belə gəlmiş belə gedəcək.

Kütlələri, istizmar nizamlarına, ədalətsizliklərə, pisliliklərə qarşı mübarizədən saxlayan bu düşüncə təzi, istismar nizamlarının da maraqlarına uyğun gəlir. Bu səbəblə də, kütlələrdə qədərçi metafizik düşüncəni yayırlar.

Lakin, gerçək, metafizikaçının iddia etdiyi kimi deyil. Elmi üsul, istismar və ədalətsizliklərin yaradılış xüsusiyyəti olmadığını, ictimai inkişafın müəyyən bir mərhələsində, maddi səbəblərə bağlı

olaraq ortaya çıxdığını və yenə ictimai inkişafın bir mərhələsində ortadan qalxacağını göstərir.

Metafizik üsula görə, ziddiyyətlər bir yerdə ola bilməzlər. Bir şey ya elədir, ya da belədir. Eyni zamanda həm elə, həm də belə ola bilməz. Məsələn, bir insan ya yaxşıdır, ya pisdır. Metafizikaçı, bir insanın həm yaxşı xüsusiyyətlərinin, həm də pis xüsusiyyətlərinin bir yerdə olduğunu qəbul etməz.

Yenə məsələn metafizikaçı, bir dövlət ya demokratiya, ya diktatorluqdur deyir. Lakin, gerçəkdə bir dövlət həm demokratiya həm də diktatorluq ola bilər. Məsələn, burjua dövlət, burjuaziya üçün demokratiya ikən, xalqa qarşı diktatorluqdur. Sosialist dövlət də, tərsindən burjuaziya üçün diktatorluqkən, xalq üçün demokratiyadır.

Bu səbəblə də, metafizik düşüncənin müdafiəçisi, bir dövləti təyin etmək üçün, Kimin üçün demokratiya? Kimin üçün diktatorluq? suallarını soruşmaz və davamlı yanılar. Məsələn, burjua demokratiyalarının, xalqa qarşı təzyiçli tətbiqlərinə, müstəmləkə ölkələrdə zərbələr təşkilatlandırmaqlarına, faşist diktatorluqları təşkilatlandırma və dəstəkləmələrinə tutarlı bir şərh gətirə bilməz.

Metafizik üsul, faktları bir-birindən qopararaq ələ alar. Bir hadisənin onu çevrəleyen şərtlərlə bağını qurmaz, öz başına qiymətləndirər. Məsələn, metafizikaçı, insanın şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin içində yaşadığı ictimai həyatda şəkilləndiyini qəbul etməz. İnsanların, oğru, qatil, fırıldaqçı, yalançı ya da tərsinə dürüst, ədalətli və bənzəri xüsusiyyətləriylə birlikdə doğulduqlarını irəli sürər.

Məşşaiyyə: Aristotelin düşüncə və fikirlərini mənimsəyən kimsəni ifadə edən peripatios terminini qarşılamaq üçün istifadə edilməkdə, bu doktrinaya da Məşşaiyyə deyilməkdədir. Məşşai ənənəsi, İslam düşüncə tarixində fəlsəfə sahəsindəki ilk axındır. Tərifdən də hərəkətlə axın Aristotel düşüncələrinin davamlılığı ya da fikirlərindən ilhamlanaraq meydana gəlməkdədir. Məşşai məktəbi Aristotel fəlsəfi sistemi tərəfindən təyin olunur və istiqamətləndirilir. Digər bir ifadəylə fəlsəfi mənada onların dünya görüşünü meydana gətirən təməl qaynaq Aristotel fəlsəfəsidir.

Ənənənin dayaq nöqtəsində dayanan Aristotel düşüncələri, İslam fəlsəfə anlayışında qarşılıq taparkən əvvəlcə təbiətinə uyğun olaraq tətbiq olunmuşdur. Çünki, məntiq və riyaziyyat işlərinin əvvəlcə

qəbul edildiyi görülməkdədir. Aristotel məntiqinin düşüncələri dilə gətirmə nöqtəsində nə dərəcə əhəmiyyətli olduğu bilinməsi aşkardır.

Məntiq və riyaziyyatın ön planda olması, Məşşai ənənənin şüurlu (rasionalist) xarakterini göstərməkdədir.

Ancaq başda bu iki sahədəki işlərə paralel olaraq, Aristotelin psixologiya, astronomiya, siyasət, əxlaq... kimi bir çox sahədəki işləri də İslam düşüncə dünyasında qəbul edilmiş və istifadə edilmişdir. Aristotelçi bu təsiri az qala bütün İslam filosof və elm adamında görülməkdədir.

Məşşailikdən danışarkən, İslam dünyasına girişini Aristotelin təsirin varlığını görməmiş lazımdır. Çünki, tərcümə hərəkatlarının başladığı dövrdə, bir çox sahədə Aristotel düşüncələrinin nüfuzu görülməkdədir. Bu məzmununda tərcümələr də Aristotel əsərlərindən olmuşdur.

IX əsrə qədər hakim düşüncə olan kəlam, fiqh, təfsirçi anlayış, yerini Aristotelçi düşüncələrin əks olunması olan Məşşailiyə buraxmışdır. İlk filosof olan əl-Kindi deyil başlayaraq Farabi, İbn Sina, İbn Bəcə, İbn Tüfeyl və İbn Rüşdə qədər bu düşüncənin böyük təsiri görülməkdədir. Ancaq bu təsir böyük İslam alimi Qəzzalidə sona çatmaqdadır.

Qısa bir Məşşai ənənə tarixindən sonra, ümumi çərçivədə ənənənin İslam düşüncə dünyasındakı yeri, əks olunması, təsirinə də toxunmaq əsasdır. Ənənənin doğuşundakı Aristotel təsirinə və niyə onun fikirlərinin qəbul edildiyinə toxunmaq lazımdır.

Ən əhəmiyyətli səbəb Aristotelin zamanına qədər olan bütün məlumat təcrübəsini tutarlı və sistemli bir quruluş içərisində təsnif etməsidir. Beləcə insanlığın bütün ağılı mirası Aristotel fəlsəfəsiylə qismən təmsil edilməkdə idi. Onlar üçün Aristotelin kitabları elmi bir dilin qurucu və açıqlayıcı anlayış və nəzəriyyələrini təqdim etməkdədir. Digər bir ifadəylə bu məktəbin filosofları Aristotelin kitabları ilə ortaya təqdim etmiş olduğu fəlsəfi quruluşu həqiqətin nəzəri və fəlsəfi ifadəsi olaraq görməkdədir. Eyni zamanda həqiqətin həqiqətlə ziddiyyət təşkil etməyəcəyi qanununa söykənirək, bu quruluşun müəyyən dəyişiklik və işlərlə birlikdə İslam diniylə uyğun olduğunu düşünürdülər.

Məşşailikdə Aristotel fəlsəfəsinin təsiri inkar edilmir. Əksinə onun bir çox sahəyə dair sistemlik bir mahiyyəti görülməkdədir. Bu sayədə İslam düşüncə dünyası da tərcümələrlə birlikdə, bu düşüncələr ətrafında doğulmuş və təsirinə bir neçə əsr yaşamışdır.

Ənənənin təsirinə gəlindiyində isə, bir çox sahədəki düşüncələrin varlığından hərəkatla toxunula bilər. Amma bunlar içərisində toxunacağımız mövzu, daha çox zamanın problemi olan din və fəlsəfə əlaqəsi olacaq.

Məşşailərə görə, din və fəlsəfə arasında mövzu və məqsəd birliyi söz mövzudur. Hər ikisi də insanların xoşbəxtliyə aparacaq gerçək məlumatı insana öyrətmək məqsədindədir.

Mimansa: Hindistanda olan altı fəlsəfə məktəbindən biridir. Mimansa Məktəbi Brahmanlardakı ibadət ənənəsinin şərhilə maraqlanarlar. Mimansa sanskritcə- düşüncə, tədqiqat deməkdir. mimansa adətən ənənəvi Vedanda deməkdir altında Uttara və ya ikinci Mimansa fərqli olaraq, Purva Mimansa və ya ilk mimansa çağırır. Mənəvi inkişafı iki ardıcıl mərhələləri kimi səciyyələndirilməsidir.

Purva Mimansa Darşana tanrı anlayışını araşdırmaqdadır. Mərasimlərin niyə və necə edilmədiyini açıqlamaqdadır. Universal Qarışıq (təsir reaksiya) qanununu izah etməkdədir. Tanrıya çatmaq üçün edilən mərasim və fəaliyyətlərin əhəmiyyətini vurğulamaqdadır.

Uttara Mimansa Darşana tanrı anlayışını araşdırmaqda və Tanrıya törensəl deyil zehni göndər yaxınlaşmanın daha əhəmiyyətli olduğunu vurğulamaqdadır. Cnana yəni «məlumat» necə və haradan alınmalıdır? İnsanoğlunun inkişafında mərasimdən daha çox məlumata əhəmiyyət verməkdədir.

Mistisizm: İnsanın məntiq və ağıl icra etmə yoluyla çata bilmədiyini ilahi və fəvqəltəbii deyilən həqiqətləri dərin bir hiss ilə arama yoludur. Termin, kimilərə görə yunanca gözlərini bağlamaq mənasını verən myein sözündən törədilmişdir.

Mistisizm, fəlsəfi qaynağını dindən alır. Lakin, mistisizmə din yerinə, dinin iç qisimi demək daha doğru olar. İslami cəmiyyətlərdəki sufilik ya da təsəvvüf, mistisizm daxilində ələ alınmaqdadırsa da, sufilik, bir çox mövzuda, həm Qərb, həm də Hind mistisizmindən fərqlilik göstərir.

Qaynağını dindən alan, təcrid olmağa və vəcdə söykənən bir sistem olan mistisizmə görə, insanoğlu ağıl yolu ilə qavraya bilməyəcəyi Allahı ancaq metafizik bir hisslə qavraya bilər. Bilinməyə, sonsuzluğa, mükəmməlliyə, fəvqəltəbii varlığa hiss

yoluyla çatmasında ən əhəmiyyətli vasitələri təcrid olma (xarici dünya ilə əlaqələrini minimum səviyyəyə endirmə), vəcd və transdır.

Mistik, xarici aləmlə bütün əlaqəsini kəsər və həqiqət i vəcd halındakı təcrübələrində axtarar. Mistikin çatmaq istədiyi hədəf, İntibah ya da oyanma deyilən yüksək bir şüur halıdır. Mistisizm görə bu, uzun zaman tələb edən təcrübələrlə mərhələ mərhələ yaxınlaşılan, lakin, çatılıb çatıla bilməyəcəyi bilinməyən bir hədəfdir.

Hər nə qədər mistiklərdə medyum (kahinlə əlaqədar) qabiliyyətlərə, ruhi fenomenlərə rast gəlinmişsə də və hər nə qədər böyük mistiklərin bir çoxu, ruhun təkrar bədənəlməsini (reinkarnasiya) qəbul edən görüşlərə sahib olmuşlarsa da, ruhçu sistem ilə mistik sistem, həm nəzəri həm də praktik baxımdan bir çox nöqtədə bir-birlərindən ayrılırlar.

İnsan tək başına çıxdığı həyat səfərində müxtəlif dayanacaqlardan aldığı enerjilərlə bəslənərək macərasına davam edir. Bu enerjilər onu formalandıran, istinad nöqtəsi olaraq qəbul edilən və bütün istiqamətini təyin edən təcrübələrdir. Bu iç səfərdə adam daşların yerinə oturduğu və görünüş və bir şəxsiyyət qazanan müddət nəticəsi insan tamamilə cəmiyyətin bir parçası, onun kiçik bir nümunəsi mövqeyinə gəlir. Bu, ictimai oyunun hər kəsi bir etdiyi bir ictimai həyatın əsas xarakteridir. Hər kəs fərqli həyatlara sahib olsa da insanlar ictimai həyat sahələrində bir-birlərinə eyni ictimai rəftar və adətləri geyinər. Bu cəmiyyətin yonduğu ya da kollektiv şüuraltının diktə etdiyi mədəni vəziyyət insanlara eyni havanı tənəffüs edir.

Mistisizm və şizofreniyalı bu bütünlüyün gerçək insani dəyərlərə bağlı, yalnız hiss edilən şeyin doqmatikliyə və zədəyə yol açan bilən saxta xülyalı, həssaslığı istehlak edən ya da bir döyüş yumşaltma vasitəsi qədər rolunu alan əxlaqi normaların idarə mexanizmi olduğunu və hakim məxrəcin güc oxlu bir həyat mədəniyyəti söykədiyini bilər. Şizofreniya Allahın parçalara ayırdığı gerçəyi tək-tək parçalarda görüb tükənərkən mistik parçalardakı bütündən doğular. Eşqlərini eyni xəttin iki istiqamətində tapar: Allah və insan. Mistik Allahın adını insana söyləyir, şizofreniyalı insanın adını Allaha söyləyir. Mistiklər insandan qopmadan Allaha, şizofreniyalıları Allahdan qopmadan insana eşq əldə etmişlər.

Modernizm: (fr.modernizme, moderne-yeni, müasir)- Ədəbiyyatda və incəsənətdə cərəyan. Modernizmin nəzəriyyəçisi ispan

filosofu Orteqa-i Qasetin fikrincə modernizm qədim ədəbiyyatın və incəsənətin bütünlükdə inkarından ibarətdir. Bu cərəyanın başlanğıcının fransız dekadentliyi dövrünə, yaxud kubizm (1907-14) dövrünə aid edilməsi məsələsi indiyədək mübahisəlidir. Araşdırmalara görə modernizm Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində meydana gəlmiş və sonralar sosial fəallığını daha da artırmışdır. Müxtəlif tarixi mərhələlərdə ekspressionizm, kubizm, futurizm, abstraksionizm, atonal musiqi və s. realizmə zidd cərəyanlara ayrılmışdır. Modernizm P.Elüar, B.Brext, P.Neruda, N.Hikmət, E.Hemenquey, U.Folkner və Q.Qrinin yaradıcılığına ciddi təsir göstərmişdir. Onların əsərləri forma və mündəricə etibarilə modernist cərəyanın tələblərinə uyğun gəlir. Hazırda Qərb ədəbiyyatşünasları C.Coys, M.Prust və F.Kafkanın (yaradıcılıqlarındakı kəskin ziddiyətlərə baxmayaraq) da yaradıcılığına əsasən modernizm haqqındakı təsəvvürlərə yenidən baxır və onları dəqiqləşdirmək üçün tədqiqat aparırlar.

Monizm: Monizm, mütləq olaraq iki növ maddə (və ya zərurət, qanun) olduğunu irəli sürən dualizm deyil. Kainatı tək bir qanuna söykəyərək çalışan təlim. Xüsusilə ruhu maddəyə, maddəni də ruha irca edən, digər bir ifadəylə, ruh ilə maddəni eyni sayan təlimlərdir. Digər bir sözlə istər cəvhər baxımından, istər qanunlar və qanunlar (fizika və ya məntiq), istəsə əxlaqi və estetik dəyərlər bütünü cəhətdən olsun bütün varlığı tək bir qanuna bağlayan bütün fəlsəfi sistemlərə bu ad verilir. Bu səbəblə Spinoza və bütün panteistlər, idealistlər, qərb mistikləri və bəzi şərq sufiləri monistdir.

Monizm, Alman mütəfəkkiri Volf tərəfindən, Yunanca monos sözündən törədilmişdir. Volf, aləmi cəvhər baxımından tək bir qanuna, ünsürə sadələşdirən görüşlərə bu adı vermişdir. Əgər bu ünsürlər maddi olsa, (Ostvald, Hekkel, və s. də olduğu kimi) Materialist Monizm, ruh, zehin kimi mənəvi faktlar olsa (Hegeldə olduğu kimi) İdealist Monizm adını alar.

Hər sahədəki çoxluqları ruhi birliyə aid edən və maddəni ruhun məhsulu sayanlar idealist monist, ruhi varlıqları maddi qanuna sadələşdirən və ruhun beynin bir funksiyası və maddi dünyanın bir əksi olduğunu iləri sürənlər isə materialist monistdir. Hansı növdən olursa olsun, Monizm, varlığı Dekartda olduğu kimi, ruh və maddəyə aid edən (Dualizm), yaxud da Herbartda olduğu kimi, aləmdəki varlıqları bir-birinə aid edən bir çox qanuna, əsasən söykəyən Plüralizmə qarşı, zidd

bir rəftar olaraq ortaya çıxmışdır. Əvvəllər dini sahədə görülən ikiçilik (Şumerlərdə Yer və Göy allahları, Qədim Məsirdə Yaxşılıq və Pislilik allahları, Çində İn və Yan, İranda Əhrimən və Hörmüz) həmişə ziddiyyət iki qanunu meydana gətirər. Fəlsəfi ikiçilik isə ilk olaraq ruh (Naus) ilə maddəni (spermeta) ayırmaq istəyən Anaksaqorda görülür, ancaq bu iki qanunu qəti olaraq Dekart ayırır. Plüralizm isə Alman filosofu Volf və Kant tərəfindən Solipsizmə qarşı olaraq istifadə edilmişdir. Məsələn Almanyada Şelling və Hegel doktrinalarına qarşı olaraq Herbart və Fransız Renuvyenin doktrinaları plüralistdir. Plüralizm bir növ materialist monizmə qarşı irəli sürülmüş bir anlayışdır. Bu Plüralizmin məqsədi də, kainatın obyektiv birliyini və qanunlarını inkar etmək və bütün bunları tarixi təsadüflər yığımına sadələşdirərək dialektika və tarixi materializmi yıxmağa çalışmaqdır.

Monoteizm: Bu qısaca Teizm ilə ifadə edilməkdədir. Tək bir Allahın Varlığına imandır. Allah öz-özünə var olan və hər şeyi yaradan ən uca və qədr Olandır. Bütün hər şeyi heç yoxdan var etmişdir. Allahın dünyadan ayrı və tək olduğuna inanma. Ən böyük təkallahlı sistemlər yəhudilik, Xristianlıq və İslam olmaqla birlikdə bir çox dində təkallahlı elementlərə rast gəlinir.

Təkallahlığa söykənən bu üç dində Allah, birlik və sadəlik (əzəli varlıq olaraq Allah) xüsusiyyətlərini daşıyır. Ayrıca sədaqətin və etibarlılığın ifadəsidir.

Panteizmdəki Allah anlayışından fərqli olaraq təkallahlıqdakı Allahın öz fərdiliyi vardır. Öz iradəsiylə həm təbii həm də mənəvi dünyalar yaratmışdır. Allah eyni zamanda ən yüksək yaxşılığın qaynağıdır.

İbranca müqəddəs mətnlər, İsrailoğullarının o biri Allahların varlığını yadırgamadan bir Allaha tapınmış olduğunu göstərir. Xristianlıqda isə üçlük - ata, oğul, müqəddəs ruh üçlemesi vardır. Bunlar bu iki dini təkallahlıqdan uzaqlaşdırmaqdadır.

Təkallahlıq Xristianlıqda və Yəhudilikdə İslamda olduğu qədər vurğulanmaz. İslam inamına görə Allah birdir, Varlığının başlanğıcı və sonu yoxdur, yaradılmış şeylərin heç birinə bənzəməz. Təkallahlıq sözü, tək mənasını verən mono və Allaha inam mənasını verən teizm olmaq üzrə iki sözün birləşməsidir. Qəti bir şərh etmək lazım olsa, təkallahlıq, tək yaradıcı, həyatı davam etdirən və bütün yaradılışın mühakiməçi olan tək gerçək Allaha inamdır. Təkallahlıq, hamısının

üzərində bir tək ən üstün Allah olan bir çox Allahın Varlığına inam olan henoteizmdən fərqlidir. Ayrıca, birdən çox Allahın Varlığına inam olan politeizmə də qarşıdır.

Təkallahlığın, xüsusi vəhydən, təbii vəhydən (fəlsəfə) və tarixi antropologiyadan olanlar daxil bir çox müdafiə etməsi vardır. Bunlar aşağıda yalnız qısaca açıqlanacaq ancaq bu siyahının qətiliklə bütün tezisiniləri ehtiva edən bir siyahı olmadığı ağılda tutulmalıdır.

Təkallahlıq mövzusunda tarixi müdafiə etmələr: Məşhurluğu təməl alan müzakirələrdən şübhə edildiyi bilinər ancaq təkallahlığın dünya dinlərini nə qədər təsir etdiyi maraqlıdır. Dinin inkişafı mövzusunda məşhur təkamüllü nəzəriyyə, ümumiyyətlə gerçəyə təkamüllü bir baxışdan qaynaqlanar və təkamülçü antropoloji primitiv mədəniyyətlərin dini inkişafın ilk mərhələlərini təmsil etdiyini fərz edir. Ancaq bu təkamül nəzəriyyəsinin bir neçə problemi vardır.

1) Təyin etdiyi inkişaf heç müşahidə edilməmişdir, hətta heç bir cəmiyyətdə təkallahlığa doğru bir irəliləyən irəliləmə yoxdur-əslində bunun tam tərsi doğrudur.

2) Antropoloji üsulun primitiv tərifı texnoloji inkişafı bərabərdir, ancaq hər mədəniyyətin bir çox elementi olduğundan bu heç təmin edici bir ölçüt deyil.

3) Var olduğu sayılan mərhələlər tez-tez əskikdir ya da fikir verilməmişdir.

4) Son olaraq, çoxallahlı mədəniyyətlərin çoxunun inkişaflarının ilk mərhələlərində təkallahlığın qalıqları görülməkdədir.

Gördüyümüz şey, fərdi, çatıl, göydə yaşayan, böyük məlumatı və gücü olan, dünyanı yaratmış olan tək bir Allahdır. Özünə qarşı məsul olduğumuz əxlaqı yaradan, özünə qarşı itaətsizlik edərək özündən uzaqlaşdığımız amma bizə bir barışma yolu təmin edən də odur. Az qala hər din, çoxallahlığın qarışmasına keçmədən əvvəl keçmişinin bir nöqtəsində bu Allahın bir növünə sahib olmuşdur. Beləcə dinlərin çoxunun təkallahlı olaraq başladığı və sonradan çoxallahlığa, animizmə və böyüyə keçdikləri görülməkdədir, bunun tərsi olmamışdır. (İslamiyyət tam bir dairə çəkərək yenidən təkallahlı bir inama dönməsiylə çox nadir bir vəziyyət meydana gətirməkdədir.) Bu hərəkətlə belə, çoxallahlıq tez-tez funksional olaraq təkallahlı ya da henoteistkdir. Allahlarından birini o birilərinə üstün görməyən çox az çoxallahlı din vardır. O zaman da, daha az əhəmiyyətli Allahlar yalnız vasitəçilər vəzifəsini görürlər.

Təkallahlıq mövzusunda fəlsəfi-teolojik müdafiə etmələr: Birdən çox Allahın var meydana gəlinin qeyri-mümkünlüyü mövzusunda bir çox fəlsəfi müdafiə etmə vardır. Bunların bir çoxu böyük ölçüdə adamın gerçəyin təbiəti mövzusunda metafizik fikirinə söykənəndir. Çox təəssüf ki, bu qədər qısa bir məqalədə bu təməl metafizik mövqeləri müdafiə etmək və sonra da bunların təkallahlıq haqqında nələrə işarə etdiyini göstərmək qeyri-mümkün olar. Ancaq bu gerçəklər mövzusunda min il gerisinə söykənən (və çoxu çox açıq olan) qüvvətli fəlsəfi və teolojik təməllər olduğuna əmin ola bilərsiniz. O zaman araşdırmanı seçə biləcəyimiz üç tezisi qısaca veririk:

1. Əgər birdən çox Allah olsaydı, kainat nizamsızlıq içində olardı çünki, çox sayda yaradıcı və nüfuz olardı, amma kainat nizamsızlıq içində deyil, buna görə yalnız bir tək Allah vardır.

2. Allah tamamilə qüsursuz bir varlıq olduğundan ikinci bir Allah ola bilməz çünki, bir-birlərindən bir şəkildə fərqlilik göstərmələri lazımdır və tam qüsursuzluqdan fərqlilik göstərmək də qüsursuzluqdan azad olmaq və Allah olmamaqdır.

3. Allah varlığında sonsuz olduğundan qisimləri ola bilməz (çünki, qisimlər sonsuzluğa çatmaq üçün əlavə oluna bilməz). Əgər Allahın varlığı onun yalnız bir qisimi deyilsə (ki elədir, çünki, hər şeyin ya var olması, ya da olmaması lazımdır), o zaman Allah sonsuz varlığa sahib olmalıdır. Buna görə iki dənə sonsuz varlıq ola bilməz çünki, birinin o birisindən fərqlilik göstərməsi lazımdır.

Biri bu fikirlərin bir çoxunun bir alt Allahlar sinifini ortadan qaldırmayacağını söyləyərək müzakirə etmək istəyə bilər və bunun bir qorxusu yoxdur. Ancaq bunun Müqəddəs Kitaba görə doğru olmadığını bildiyimiz halda nəzəriyyə olaraq səhv deyil. Yəni, Allah bir alt Allahlar sinifi yarada bilərdi amma elə etməmişdir. Əgər elə etmiş olsaydı, bu Allahlar böyük bir ehtimalla mələklərə çox bənzəyən yalnız məhdud, yaradılmış varlıqlar olardılar. Bu, başqa ruhi varlıqlar ola bilməyəcəyini deyil, birdən çox Allah ola bilməyəcəyini söyləyən təkallahlıq tezisininə zərər verməz.

Mütləq Monizm: Bu da yenə Panteizmin ya da Panenteizmin bir növlərə ayırmasıdır. Bu inama görə Allah mütləq birlik içindədir. Tək özünü tam mənası ilə gerçək olmayan bir dünyaya çoxluq bir görünüşdə özünü açıqlamaqdadır.

Bu tərz ilahi inam fikirləri və növləri yanında bir də hər hansı bir Allahı qəbul etməyi rədd edənlər vardır. Bunları da bu başlıqlarla yekunlaşdırmanın mümkündür:

N

Naturalizm: Sadəcə ateizmin müsbət ifadəsidir. Ateistlər təbiətin arxasında bir allah fikirini qəbul etməzlər və hər şeyin öz başına var olduğunu irəli sürürlər. Ateizm bir çox dinə əks olanlar tərəfindən qəbul edilən bir inam olduğu halda bəzən bəzi dindar kəslərdə bu inamı əldə etmişlər. Buddizmin bir növü olan Teravadanın ateizmdən təsirləndiyi görülməkdədir. Bəzi ateistlər humanist insan dininin heç bir allah ilə əlaqəsi olmadan ola biləcəyini də irəli sürməkdədirlər.

Neoplatonizm: Ellinizm Roma dövründə ortaya çıxan sonuncu əhəmiyyətli fəlsəfə axını. Fiziki olaraq qurucusu Ammonius Saccas olmaqla birlikdə sistematizə edilişi Plotinə aiddir. Bütün Yunan fəlsəfəsini mənəvi bir şəkildə qucaqlayan bir sistem qarargahı məqsəd qoymuşlar. Əsasən Platon təsirləri daşdığından bu adla xatırlanar. Pifaqor, və Orfeosdan gələn təsirlərin yanında Aristotel və Stoya fəlsəfəsi təsirlərini də görmək mümkündür. Allaha yüksəliş və Bir olanla birləşmə müddətində sistematik ifadəsini tapar. Ayrıca Plotin, Şərqlə və Hind müdrikliklərini gerçək yerində öyrənmə bilmək üçün də səfərlər etmişdir.

Allahın saf və sadə olduğunu, fərdin də bütün olduğunu lakin, özünə varlıq olmayan şeylər əlavə etmək surətiylə azaldığını söyləyir. Bütünlə heç bir şey əlavə oluna bilməz və ancaq dəyişməyən bir şey həqiqətən var ola bilər. Hər şeyi aşdığı xaricində Bir haqqında heç bir şey deyilə bilməyəcəyi dilə gətirilir. Plotin, bir növüm təlimi inkişaf etdirir lakin, Allahın yaratmış olmasının və hər hansı bir hərəkətin onu məhdudlaşdıracağını söyləyir və Platonun yaxşı ideyası ilə günəş arasında qurduğu bənzərlikdən də faydalanaraq işıq necə günəşdən çıxırsa varlıqlar elədir deyir. Monist bir görüş söz mövzusu və pis yalnız daha az yaxşı olmaq surətiylə digər şeylərdən fərqlidir.

Cisimlər ancaq, görünməyən mənəvi dünyadan üzərilərinə bir parıltı vursa dəyər qazanar və gözəl ola bilər. Plotinin xüsusi bir müvəffəqiyyəti olan estetikanın çıxış nöqtəsi budur. Maddəyə girən

mənəvi varlıq, - bu nöqtədə Platon və Aristotelin dəqiq bir sintezinə rast gəlik - başqa bir sözlə ona şəkil verən, forma qazandıran ideya, cisimi gözəl edir. Ruh da çirkin ola bilər. O, özünü maddəyə qapdırmış olan, özünü duyğulara sürükləyən ruhdur. Onu gözəl edən isə, ağıla və mənəvi olana yönəlməsidir, fəzilətlərdir. Yəni ancaq ruh, özünü təmiz tutmaqla, maddədən təmizlənməklə gözəl ola bilər. Gözəllikdən pay alması ancaq, özü təmiz tutması və öz bütünlüyünə sahib çıxmasıyla mümkün ola bilər.

Xüsusilə Xristian fəlsəfəsində və İslam fəlsəfəsində Yeni Platonçuluğun dərin təsirlərini görə bilərik. Sonrakı dövrlərdə Qərb və Şərq mistisizmlərinin başlıca qaynağı olmuşdur.

Plotinin sonrakı dövr şagirdləri arasında Porfir, Suriyada Yamblixin şagirdlərindən biri İmperator Yuliandır - Afina qolunda da Prokl iştirak edir.

Yunan düşüncəsi artıq gücünü itirmişdir. Necə ki, 529-cü ildə Bizans İmperatoru Yustiniani, Afinadakı Akademiyanı bağladı. Xristianlığa zidd olduğu üçün Yunan fəlsəfəsi oxunmasını qadağan etdi. Bu qaynaqlar ancaq İntibah ilə birlikdə yenidən üzə çıxma imkanı tapacaqlar.

Neopozitivizm: XX əsrdə Avstriyada M. Şlikin şagirdlərinin qurduğu «Vyana Məktəbi»ndə doğulmuş olan fəlsəfə axını. (Qısa müddətdə Avropa və Amerikaya yayılmış və inkişaf etmişdir.) Lojistiyin riyazi düşünmə üsullarıyla fəlsəfəyə gənilən yeni bir təməl möhkəmə sayındadır. Başlıca nümayəndələri: Şlik, Karnap, Vittgenşteyn, Reyxenbax. Bilimsel məlumatın, ancaq elmin məntiqi təhlil etmələriylə mümkün olduğunu irəli sürən yeni-pozitivizm görüşü. Neopozitivizmiyin xüsusi bir forması olan məntiqçi pozitivizm (Dilimizdə bu mənada məntiqçi pozitivizm ya da məntiqçi pozitivizm deyimləri də istifadə edilməkdədir). R. Karnap, H. Reyxenbax, Hans Han, A. J. Ayer, Bertran Rassel, Fridrix Veizmann, Moris Şlik, Lüdviq Vittgenşteyn və s. kimi neopozitivizmlərin elmi məlumatı məntiq təhlil etmələrinə sadələşdirmələriylə meydana gəlmişdir.

Vyana məktəbiylə Berlin məktəbi və Amerikan yeni-pozitivizmlərinin inkişaf etdirdikləri bu anlayış, gerçəkdə, Berkliylə Yumun başladıb Ernst Maxla Rixard Avenariusun davam etdirdikləri subyektiv düşüncəçiliyin pozitivizm bir mühitdə inkişafıdır. Ədəbiçiliyin subyektiv düşüncəçi şərhini məntiqi təhlil etməklə

birləşdirməyə çalışan məntiqçi pozitivistlərə görə, tək-tək elmlər anlayış və üsul baxımlarından bir-birlərindən fərqlidirlər. Elmləri birləşdirmək, ancaq məntiqi strukturlarını təhlil etmək və bütünü bir protokol dilinə bağlamaqla meydana gələr. Görüldüyü kimi məntiqçi pozitivizmlər üçün, ictimai əlaqələrin təyin etdiyi anlayışlar etibarlılığı olmayan saxta anlayışlardır.

Neorealizm: XIX əsrin sonuyla XX əsrin başında, elm təşkilatı həqiqiliyinin dəlilləriylə idealizmin tezislərini ziddiyyətləşdirən bəzi mütəfəkkirlərin ortaq yönümü.

Yeni realizmin az qala bütün nümayəndələri tərəfindən paylaşılan və çox fərqli düşüncələri mənimsəyən mütəfəkkirlərin birləşdiyi tək nöqtəni meydana gətirən anlayışa görə məlumatda obyekt, xarici əlaqə (obyektdə heç bir dəyişiklik meydana gətirməz) baxımından mübtədə ilə müqayisə edilə bilər. Buna görə, obyektlərin metafizik quruluşunda hər cür tərəf tutmadan müstəqil olaraq bilmək hərəkətinin varlıqlarını ortaya qoymaqla kifayətlənməsini təmin etmək lazımdır.

Almaniyada XIX əsrin sonuna doğru, V. Şuppe saf həqiqiliyi müdafiə etdi və elm nəzəriyyəsi idealizmi O. Qulpa tərəfindən tənqid olundu. Bundan sonra yeni realizm C. E. Mur ilə İngiltərədə, 1912-ci ildə nümayiş olunan yeni realizm adlı ortaq kitabı yığan qrupla və tənqidçi həqiqiliyin (Santayana) tamaşaçılarıyla Amerikada özünü qəbul etdirdi.

Neotomizm: Katolik kilsəsinin müasirləşdirilməyə çalışılan rəsmi təlimi. Yenixolastik də deyilir. Akvinalı çatmış Fomayn təlimini sözdə müasir elmi məlumatlarla uzlaşdırar. 1879-cu ildə Papa XIII, Leon tərəfindən Xristianlığa uyğun tək fəlsəfə olaraq elan edilən və J.Maritin (1882– 1973), E.Jilson, Q.Vetter və Y.Boxenski kimi mütəfəkkirləri də arxasına taxan Neotomizm, metafizik quruluşu içində, obyektiv həqiqəti müdafiə etmək iddiasındadır.

Neotomizmə görə obyektiv həqiqət vardır, çünki, insanın şüurunun xaricindəki bütün obyektlər də Allah tərəfindən yaradılmışdır. Allah, insana bu obyektiv həqiqəti bilsin və tanısın deyə bir ağıl vermişdir. İnsan əlbəttə, şüurunun xaricindəki bu obyektiv həqiqəti, ağılının köməyiylə biləcəkdir və tanıyacaqdır. Neotomizm, bu mövzuda,

ekzistensialistlərin irrasionalistliklərini günahlarlar və ekzistensialistlərə qarşı insan ağılını müdafiə edirlər.

Bu baxımdan, məsələn bir ateist ekzistensializmlə bir dini Neotomizmin müzakirəsi çox maraqlıdır. Halbuki Neotomizm bu rasionallıqları, metafizik mənada bir rasionallıqdır, çünki, dini doqmalara zidd olan elmi inkişafı irrasionalist tapmaqdadırlar. Neotomizmə görə təbiət, ilahi düşüncənin və tarix ilahi məqsədin reallaşdırılmasından ibarətdir.

Məsələn, Neotomist İngilis tarixçisi A. Toynbi tarixin, Allahın sirləri əliylə idarə olunmaqda olduğunu və «tək din təşkilatının gerçək qurtuluşu və xoşbəxtliyi təmin edə biləcəyini müdafiə etməkdədir. Toynbiyə görə, tarix, Allah tərəfindən əvvəldən təyin olunmuşdur və fəvqəltəbii bir xüsusiyyətdədir. Neotomizmə görə gerçəyə üç yoldan çatılır: Elm, fəlsəfə və din. Amma bunun bir şərti vardır: Elm, metafizik fəlsəfəyə, metafizik fəlsəfə də dinə zidd ola bilməz.

Neotomizmə görə elm, ancaq gündəlik gerçəkləri təhlil edə bilər, mütləq və uca gerçəyə tək inam yoluyla çatıla bilər. Elmin məqsədi, yalnız sübut edir tapmaq olmalıdır. Neotomizm, adətində də, quruluşu gərəyi və zəruri olaraq «hər cür ədalətsizliyə qarşı etirazın yerinə duanı qoyur». Neotomizmə görə insan bu dünyanı deyil, o biri dünyanı düşünməli, bu gəlib müvəqqəti qonaqlığında başına nə gəlsə boyun əyib sonsuz həyatı arzulamalıdır.

Sosiallığı olduğu qədər kapitalçılığı da tənqid edir görünərək dini bir cəmiyyət nümunəsi irəli sürür və əl altından kapitalçılığı dəstəklər. Fəlsəfəylə ilahiyyət cyniləşdirən Neotomizm, müxtəlif vəsilələrlə papalar tərəfindən nümayiş olunan dini-sosio-iqtisadi şərhələrlə davam etdirilməyə çalışmaqdadır. Kapitalçılığın və imperializmin dini müdafiəçiliyini edən Neotomizm, istehsal vasitələri üstündəki xüsusi mülkiyyəti bir təbii haqq sayar və Allahın buyurduğu bu haqqın toxunulmazlığını irəli sürür. Bununla birlikdə, tezisini gizlətmək üçün, cəmiyyət elmə də əl təyin edir və kapitalçılıqla sosializmdən çox daha hüquqi olduğunu söylədiyi kilsə üstünlüyünə söykənən üçüncü bir cəmiyyət nizamı utopiyası təklif edir, hərdənbir kapitalçılığa bəzi tənqidlər də yönəldir.

Məsələn iqtisadi və siyasi gücün tək əldə toplanmasının doğru olmadığını irəli sürür, pul qazanma ehtirasının adət elmi çöküntülərə yol açdığını söyləyir, yoxsullara qarşı daha şəfqətli və cömərd davranılmasını nəsihət edir. Nə var ki şəxsən İsanın irəli sürdüyü insan

qardaşlığı və bərabərliyinin sözünü etməz, yoxsulluğun fəziləti doqmasını görməzləkdən gəlir. Müasir elmi nəzəriyyələri təhrif etmək və özünə uyğunlaşdırmağa çalışmaq Neotomizmin əsas xüsusiyyətidir.

Nihilizm: metafizik və əxlaqi gücləri yox sayan, mövcud olan dəyərlərə və nizamə qarşı çıxan, heç bir iradəyə boyun əyməyən görüşlərin ümumi adıdır.

Nihilizm, məlumat fəlsəfəsi, əxlaq və siyasət sahəsində qəbul görmüşdür. Və yenə nihilizm, hər şeyi, hər gerçəyi və dəyərləri inkar şəklində ortaya çıxmışdır. Nihilizm, hər cür məlumat imkanını inkar edir və heç bir doğru, ümumi məlumatın ola bilməyəcəyini müdafiə edir. Varlığı hər şəklilə şübhə ilə qarşılıyar və hətta yox sayar.

Yoxçuluq yəni nihilizm XIX əsr ortalarında Rusiya da, xüsusilə gənə intellektual seqment arasında, tərəf tapmışdır. Latınca nihil (heç) sözündən törədilən nihilizm varlığı yox sayar və elmi məlumat xaricində heç bir gerçək məlumat olmadığını qəbul edir. Bu yanaşma, cəmiyyətdə məskun qaydaların, təşkilatların, əxlaq qaydalarının və dəyər mühakimələrinin yadırganılmasıdır. Və kökləri Antik dövr yunan fəlsəfəsinə, xüsusilə də Gorgiyə qədər gedir. Gorgi, varlıq və məlumat ilə əlaqədar nihilizmini üç mülahizədə ortaya qoyar.

Bu mülahizələr: Heç bir şey yoxdur, Bir şey olsaydı da bilə bilməzdik, bilsəydikdə başqalarına bildirə bilməzdik.

Bu fikirlərilə Gorgi, həm məlumat əldə etmə imkanını həm də varlığı inkar edir. Ayrıca skeptiklər və sofistlər, özündən şübhə edilə bilməyən və tənqid edilə bilməyən heç bir şeyin olmadığını irəli sürürlər. Bu şəkildə şübhəçi və tənqidçi bir nihilizmi ortaya qoymuşlar.

Siyasi sahədə nihilizm, xüsusilə XIX əsrdə Rusiya da tərəf tapmış bir axındır. Əvvəllər yeni bir cəmiyyət nizamı qurmaq üçün məskun nizamı tamamilə ortadan qaldırmağa istiqamətli bir hərəkət idi. Lakin, daha sonra hər cür nizamı rədd edən, cəmiyyətin və bütün ictimai təşkilatların fərd üzərində hər cür təzyiqini, nüfuzunu qəbul etməyən bir görüş halını almışdır. Bu şəkil nihilist anlayış, ən başda dövlət olmaq üzrə, bütün təzyiççi təşkilatların ortadan qalxması lazım olduğunu müdafiə edir. Nihilistlər dövlətin insanların əxlaqını pozduğunu, buna görə də dövlət təşkilatının ortadan qaldırılması lazım olduğunu müdafiə edir.

Nominalizm: Realizm düşüncə dünyasının xüsusiyyətlərinə tam qarşılıq gələn bir həqiqət dünyası icad edir. Nominalizm, bunun tərsinə, fərdi və xüsusi olaraq qiymətləndirdiyi xarici obyekt üçün bir anlayışdır. Nominalizm nəticədə mücərrəd və universal anlayışların mövcudluğunu qəbul etməz və zehinin onları meydana gətirmə gücünə sahib olduğunu qəbul etməyi rədd edir. Ümumi düşüncələr olaraq adlandırılan şeylər ya da xüsusi bir hadisələr silsilə birliyi üçün etiketlər olaraq xidmət edən sadə adlardır, tamamilə şifahi hazırlamalardır. Nominalizm termini buradan gəlir. Düşüncədəki şey və təbiətdə mövcud olan şey arasında bir qarşılıqlılıq qurmada nə şişirdilmiş Realizm nə də Nominalizm bir çətinlik görür, çünki, fərqli yollarla, onların ikisi də bu ikisi arasında mükəmməl uyğunlaşma yaradırlar. Əsl çətinlik təbiətdəki şeyə və düşüncədəki şeyə fərqli xüsusiyyətlər yüklədiyimizdə, birini fərdi və digərini universal qəbul etsək ortaya çıxar. Beləcə həqiqət dünyası və zehində xəyal edildiyi halıyla dünya arasında bir antinomi ortaya çıxar və biz beləcə zehin tərəfindən düşünlən ümumi çiçək anlayışının təbiətin xüsusi və müəyyən çiçəklərinə necə tətbiq oluna bilər olduğunu müzakirə edərək.

Nyaya (sanskrit. «qanun», «qayda») — hind fəlsəfəsinin altı əsas teist məktəbindən biridir. Bu məktəb e.ə. IV əsrdə Hotoma tərəfindən yaranmışdır. Bu fəlsəfi məktəbdə əsasən məntiq və idrak problemləri həll olunur. Nyaya fəlsəfi məktəbində idrakın qavrayış, nəticə-hökm, şahidlik və analogiya kimi formaları var.

Bu fəlsəfi məktəbin bəzən empirizmə də bənzədirlər, çünki, bu fəlsəfi sistem empirik ideyalar əsasında qurulub.

O

Okkamizm: İngilis ilahiyyatçı Okkam Uilyamın (1295-1349) təlimini dilə gətirər. Adçılığın qurucusu sayılan Uilyam Okkamın təlimi skeptik teologiya adıyla da xatırlanır. Fransiskan keşişi olan Uilyam, fəlsəfənin allah elm qarşısında müstəqilliyə qovuşmasında başlıca faktorlardan biridir.

O, bir ilahiyyatçı olmaqdan çox, bir Aristotelçi məntiqçi idi. Ümumi olan gerçək deyil (yəni: obyekt deyil, yalnız bir-birinə bənzəyən bir çox şeyləri dilə gətirən bir sözdür, bir addır) deməklə Aristotel məntiqinin ilkin Porfiri tərəfindən irəli sürülən və sonra İbni Sina və Avqustin tərəfindən mənimsənən və metafizik sahədə davam etdirilən səhv şərhini düzəltmək istəmişdi.

Porfiri, Aristotelin kateqoriyalarına yazmış olduğu şərhə, cinslərin və növlərin substansiya ya da cizmani olub olmadıqlarını müzakirə etmişdi. Ümumilər gerçəkdirlər deyən metafizik realizm, bu səhv şərhin və müzakirənin məhsulu idi. Buna qarşı, Aristotelin də məqsədinə uyğun olaraq, insan zehində olub bitənləri təşkil etmək istəyən məntiqi ümumilərin bir addan ibarət olduğunu ifadə etmək lazım idi. Okkamya görə, ümumilərin obyektlərdən əvvəl də var olduqları doğru idi, amma bu ilahiyyat şərhlər üçün, etibarlılığı bununla məhdud, bir mülahizə idi.

Yaradıcı bir Allaha fərz etmək üçün, yaradılanların daha əvvəl allahlıq zehində var olması lazım idi. Nə var ki bu, məntiqin sahəsi olan insan zehində də varbulunmalarını tələb etməzdi. Məlumat əldə etmək əməliyyatını reallaşdıran insan zehini üçün ümumilər əlbəttə obyektlərdən sonra meydana çıxmışlar idi. İnsan zehini, onları, tək-tək obyektlərdən mücərrədləyib bir ad olaraq ortaya qoymuşdu. Okkamlı Uilyam, beləliklə, elmlə metafizikası, fəlsəfəylə ilahiyyat bir-birlərindən ayırmış və bir-birlərinə keçə bilməyəcəkləri sərhədlərini çəkmiş olurdu.

İlkin Kompeyn keşişi Roskelin tərəfindən ortaya atılan (XI əsr) və sonra Okkamın liderliyində orta əsrlər Aristotelçilərin inkişaf etdirildiyi (XIV əsr) adçılıq təliminin böyük əhəmiyyəti, əldə etdiyi bu nəticədədir. Bu vaxt böyük sxolastikçi Akvinalı Foma (XIII. əsr)ın da Aristotel məntiqinin bu səhv şərhini sezməmiş və düzəltməyə çalışmış olduğunu xatırlamaq lazımdır. Duns Skottun həqiqiliyinin də (XIII əsr), məntiqi metafizikaya bağlayaraq Fomanın düzəltmə səyini maneə törətməklə birlikdə, adçılıq istiqamətindəki böyük meyliyə Okkamçılığın təməllərini gücləndirdiyi unudulmamalıdır. Okkamizminin məntiqini dilə gətirər. Bu məntiq, xüsusilə, mənalara üçə ayırmasıyla məşhurdur: Məntiqi, məlumat elmi, ilahiyyat.

Obyektləri təməl, düşüncələri də ikinci olaraq ələ alışı bu məntiqin güclü yanıdır. Nə var ki təkin ümumisi ehtiva etdiyini yadırgaması da böyük yanılmasıdır. Okkamlıya görə yalnız tək

obyektlər gerçəkdirlər, ümumi anlayışlar insanlar tərəfindən yaradılmışlar və obyektlərdən müstəqil olaraq heç bir həqiqət daşımadıqları kimi obyektlərin xüsusiyyətlərini də əks etdirməzlər. Bu irəli sürüş, metafizikaya metafizik anlayışla qarşı çıxmanın zəruri yanılmasıdır. Necə ki Okkamçılığın bu doğrunu səhv bir şəkildə görsü, Berklilyə müasir semantikada, materializmə qarşı istifadə ediləcək.

Təklə ümumisi bir-birindən ayırarkən, onların dialektika asılılığını görmədən metafizik bir anlayışla ziddiyyətləşdirmək bu yanılmanın başlıca səbəbidir. Okkamizmin ilahiyyat skeptisizmlə xarakterizə edilməsi, ilahiyyatın elmilik iddiasına qarşı yaratdığı şübhədən ötürüdür. Okkama görə insan yalnız inanmalıdır, ilahiyyat zəhnilə uyğun gəldirməyə işlənməməlidir. Allahlıq sahənin elmini etmək iddiasını daşıyan bütün şolastik, çürük və boş fərziyyələrin cəmindən başqa bir şey deyil. XIV və XV əsrlərin universitetlərini gerçək bir döyüş sahəsinə çevirən Okkamçılıq, gücsüz yanlarına baxmayaraq, orta əsrlərin ən qabaqçıl axınlarından biridir.

P

Pandeizm: Panteizmin deizm formasıdır. Spinozaya görə, Allah hər şeydir və hər şey Allahdır. Allah-kainat-insan ayrımı yoxdur, belə bir ayrı-seçkilik ağırlı yanılmasıdır. Allah elmi olaraq, Allah, kainat və insan, birdir, eynidir.

Panenteizm: Bu inama görə allah kainatla təyin oluna bilməz lakin, kainata daxil olaraq görülə bilər. Kainat bir mənada Allah sayılsa da Allah kainatdan daha çox böyüklükdədir.

Yuxarıda saydıqlarımızın dünyamızın müəyyən dinlərinin Allah fikirləridir. Bu əsas başlıqların əslində bir də alt başlıqları da vardır. Təbii bunların hər birini ayrı-ayrı təyin etməmiz mümkün deyil. Ancaq bəzi alt inamları da burada görməməz lazımdır:

Panenteizm panteizmdə olduğu kimi kainatın özünün Allah olduğunu, panteizmdən fərqli olaraq ilk təkanverici olan Allahın kainat və bütün varlıqları özündən yaratdığı və kainata aşan, kainatın şüurunda mütləq və dəyişməz bir varlıq olaraq üstün olduğu inamıdır.

Panteizm: Kainatın bütününi Allah olaraq qəbul edən fəlsəfi görüşdür. Panteizmdə, hər şey Allahın bir parçası olaraq qəbul edilir, Allah hər şeydir və hər şey Allahdır. Allah təbiətdə, obyektlərdə, insan dünyasında vardır. Panenteizmdən fərqli olaraq Allahın kainatdan ayrı və müstəqil bir varlığı yoxdur.

Panteizm Ümumiyyətlə Hinduizm və Şorq dinləri ilə əlaqəlidir. Qərbdə çox məşhur deyil. Allah bir adam deyil hər şeydə bütün kainatda öz varlığını təqdim etməkdədir.

Panürkcülük – ideologiyası da türk xalqlarının milli azadlıq hərəkatı ideyaları kimi yaranmışdır. Onun baniləri Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, Y.Ağçura oğlu, İ.B.Qaspiralı, Z.B.Göyalp idilər. Onlar əsasən Türkiyədə və Rusiyada fəaliyyət göstərirdilər.

Paniranizm – ariançılıq. İrənin ari tayfalara mənsubluğu. Arianların kökü Hindistandandır. Hind-Avropa irqinin kökü buradan götürülmüşdür. Onlar ari irqi müstəsna bir irq sayır, onu ərəblərə və türklərə qarşı qoyurlar. Onun elementləri Firdovəinin “Şahnaməsində” də var. Burada ərəblər vəhşi, Saranşin kimi təsvir olunurlar. “Türkə-xər” ideyası paniranizmi əsas prinsipdir.

“Sorx ayəndə” (elmi araşdırmışlar) jurnalı ətrafında toplaşaraq iran əhalisinin qeyri-fars hissəsini də iranlı, fars elan edirlər. Guya İrana axın edən Səlcuq türkləri və monqollar buradakı azərbaycanlıları türkləşdirmişlər halbuki Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması ona görə monqol işğalına təsadüf edir ki, monqollar burada özlərinə qohum tayfalarla rastlaşmış və onların dillərinin inkişafına şərait yaratmışdır. Paniranistlər içərisində azərbaycanlılar da var. Onlar da özlərini ütrk deyil, fars hesab edirlər. Guya biz azərbaycanlılar da farsıq və bizi türkləşdirmişlər. Bu kimi absurd ideyalar antropoloji prinsiplərlə pərdələnir və azərbaycanlıların da farslar kimi eyni antropoloji quruluşa malik olmaları əsas götürülür. Halbuki eyni coğrafi şəraitdə, eyni iqlimdə, landşaftda, flora və faunada yaşayan insanların eyni antropologiyaya yaxud irqə mənsub olmaları təbiidir.

Panslavyanizm – Slavyanofillərin irəli sürdükləri mürtəce ideyalardır. Onlar slavyanları vahid bir ölkədə yaxud Rusiya imperiyası kimi bir dövlətdə birləşməsini, Türklərə və almanlara qarşı mübarizə aparmalarını nəzərdə tutur. F.Engels yazırdı ki, Slavyanofillərin

arkasında Rusiya boyda bir həqiqət dayanırdı. Slavyanofillər türkləri Avropadan qovamq və Avropada üstünlük əldə etmək təbliğatını aparırdılar.

K.Marks və F.Engels almanların tabeliyində yaşayan kiçik slavyan xalqlarının “miskin milli hərəkətlərini” 1848-ci ildə Avropada yetişmiş sinfi hərəkətlərə qarşı, inqilaba qarşı bir xəyanət kimi qiymətləndirmişlər. Panslavyanizm bir termin kimi slovak yazıçısı Y.Hekkel tərəfindən işlədilmişdir. Sonradan Y.N.Danilevəki və N.N.Straxov tərəfindən geniş təbliğ olunmuşdur. N.Danilevəki “Rusiya və Avropa” əsərində, eləcə də Trubetskoy, Solovyov və b. Rusiyanın xüsusi, əlahiddə bir sivilizasiya məkanı olduğu haqqında “Avrasiyaçılıq” konsepsiyasını irəli sürmüşlər.

Panqermanizm – Alman üstünlüyünü, onların ari irqə mənsubluğunu əsaslandırırlar. Qermanistlər roman və slavyan qaydalarının Avropadan sıxışdırılıb çıxarılmasını, onların torpaqlarının işğalı və digər xalqların onlar üçün bir qul kimi işləmələrini planlaşdırırlar. Fridrix Ratsel, Nitsşe, Fixte, Hegel və b. alman millətinin digər millətlərdən şəksiz üstün olmalarını iddia edir, irqçi ideyalar irəli sürürlər. Onlar faşizmin ideya sələfi kimi çıxış etmiş və onun yaranması və inkişafını qidalandırmışlar. Hətta Rozenberq bu müstəsnalığı sübut etmək üçün “böyük elmi tədqiqatlara” rəhbərlik etmiş və almanların ari irq olmasını “sübut” etmişdir.

Panamerikanizm – Panatlanitizmlə həmahəng səslənir. Dünya siyasətində Anqlo-saks qaydalarının və ABŞ-in üstünlüyü əsaslandırılır. Amerikanın kəşfini onlar Kolumbun deyil, Eyriksonun xidməti olduğunu iddia edirlər. Pirineylilərlə anqlo-saksların barışdırılması üçün hətta Boston şəhərində onların ikisinə də heykəl qoyulmuşdu. Panamerkanisterin Monro doktorinası “Amerika amerikalılar üçündür” şüarı ilə çıxış edirdilər. Z.Bzejinski dünyanın qloballaşmasını ABŞ-in hökmranlığı nəticəsində əsaslandırır. Onların ultra irqçi və radikal hissəsi Ku-Kulusklançılarla birləşir. Panamerkanistlər ABŞ-da digər xalqları sıxışdırmaq, zənciləri və hinduları məhv etmək çağırışları ilə çıxış edirdilər.

Patristika: Xristian fəlsəfəsinin kilsə ataların tərəfindən yaradılan birinci dövrüdür. Bir kökdən törəmiş olaraq patroloji (Fr. Patrologie) deyiminin sinonimi patristik (Fr. Patristique) deyimi, kilsə atalarının düşüncə, həyatı və əsərlərinin bütününi dilə gətirir. Kilsə atası mənasını verən Yu. patros deyimindən törəmişdir. Xristian fəlsəfəsinin V əsrə qədər sürən ilk dövrü patristik fəlsəfə, bu tarixdən sonra orta əsrlərin sonuna qədər sürən ikinci dövrü sxolastik fəlsəfə deyimləriylə xarakterizə ediyər. Bu iki dövrdən birincisinə Platonçu Xristian ilahiyat mərhələsi, ikincisinə Aristotelçi Xristian ilahiyat mərhələsi də deyilir. Bununla birlikdə Platon təsiri XIII əsrə qədər ilk sxolastik mütəfəkkirlərdə də davam etmiş və ancaq bu əsrdə Akvinalı Fomala yerini Aristotel üstünlüyünə buraxmışdır. Patristik fəlsəfənin məşhur ataları Klemen (150-215), Tertulian (160-222), Origen (185-254) və Avqustindir (354-430). Patristik fəlsəfə, xristianlığa edilən təqiblərə etiraz etməyə çalışan bir müdafiə etmə fəlsəfəsi, bir apoloqiyaadır.

Personalizm: İnsan şəxsiyyətini universal quruluşda ən üstün və ən gerçək dəyər olan idealist və dini axın. Adamçılıq və fərdçilik deyimləriylə də dilə gətirilən və personalizm termini ilkin 1863-cü ildə Amerikalı filosof Brenson Alkot tərəfindən irəli sürülmüşdür. Daha sonra bu deyim 1901-ci ildə Fransız mütəfəkkiri Renuvyə tərəfindən istifadə edilmişdir. Fərdi insanı ən üstün universal dəyər olaraq ucalandıran dini və idealist bir anlayışı adlandıran bu termin, eyni zamanda fərdi bir Allaha inanma meylini, həyatı və tarixi inkişafı şəxsiyyətin meydana gəlməsiylə açıqlayan adət elm və tarix fəlsəfəsi anlayışlarını, insanı qarşılıqlı şəxsiyyət əlaqələrinin təyin etdiyini irəli sürən idealist təlimləri də adlandırmıqdadır. Termin, xüsusilə Alman mütəfəkkiri Teichmüller tərəfindən 1889-cu ildə Allahı fərdiləşdirən təlimləri dilə gətirmək üçün irəli sürülmüşdür. Adamı ən üstün dəyər olaraq ucalandıran və Allaha asılı edən anlayışın Amerikadakı qurucusu P. B. B.Boun (1847-1910) hesab olunur. R.Flüelling, E.Braytmen, E.Munye, J.Lakrua onu izləmişlər. İngilis personalizminin qurucusu isə H. V. Karr (1857-1931) olub. Alman personalizminin qurucusu da V. Stern (1871-1938) sayılmaqdadır. Rusiyada isə bu cərəyan N.A.Berdıyayev və L.Şestov tərəfindən yaradılmış, sonralar isə həmin ideyalar N.O.Losskinin, S.N.Bulqakovun, A.Belının kimi personalistlər davam etdirmişdir.

Bununla birlikdə insanı ictimai bağlılarından mücərrədləşdirən və dünyanın dəyişdirilməsi yerinə adamın dəyişdirilməsini təklif edən bu teoloji axınlar içində ən məşhur təlimlər Renuvye, Şeler və Mounierin təlimləridir. Fransız mütəfəkkiri Şarl Bernard Renuvye (1815-1903), Fransız mütəfəkkiri Emmanuel Munte (1905-1950), Alman mütəfəkkiri Max Şelerin (1874-1928) təlimləri personalizm adını daşıyılar. Renuvye 1902-ci ildə, Munte 1946 və 1950-ci ildə nümayiş etdikləri əsərlərinə bu adı vermişlər.

Hər üç təlim də insan şəxsiyyətini, universal yanı içində ən üstün dəyər olaraq görür və fərdi azadlığını tanıtlamaya çalışır. Renuvyeə görə insan şəxsiyyəti, bu şəxsiyyətin xaricindəki hər cür dəyərdən üstündür. Şəxsiyyətlər, bir-birlərinə sadələşdirilə bilməyən və bir-birlərindən kökdən ayrı olan fərdi dəyərlərdir. Şəxsiyyətlərin ortaq yanı yalnız qəbul və iştahlanma gücləridir. Budursa, Allahın varlığını tanıtlar, çünki, bir Allahın yaradılışı olmasaydılar ortaq yanları olmazdı. Fərd, Allah tərəfindən idarə olunan, amma bütün təbii və ictimai fenomenlərə üstün olan bir varlıqdır. Mounierə görə fərd, cəmiyyət üçün və cəmiyyət adam üçündür. İnsan şəxsiyyəti, hər cür dəyərdən üstündür və azaddır. İnsansal problemlər, metafizik problemlərdən əvvəl gəlir. İnsan, cəmiyyətə sadələşdirilə bilməz. Amma, ictimai yaşayış içində Xristianlıq dəyərlərinə bağlanmaq məcburiyyətindədir. Şələrə görə insan nə maddə nə də ruh olan bir varlıqdır. İnsanı insan edən qanun, geistdir (Almanca geist deyimi ruh mənasındadır və xüsusi bir mənada ruhu dilə gətirir). Geistin bir varlıqda meydana çıxmasını təmin edən edəm mərkəzi, şəxsiyyətdir. Geistin varlığı, özünə xas edəmlərin azadca reallaşmasına söykənir. Daha açıq bir sözlə, insansal edəmlər, nə ruh nə də maddə tərəfindən təsirlənərlər, Özbaşlarına və azadca meydana gəlirlər. İnsanı insan olmayandan ayıran xüsusiyyət budur.

Şəxsiyyət, öz özlərini reallaşdıran bir nizamlı sistemdir. Şəxsiyyət, kainatın bütün varlıq formalarından üstündür. Elə isə adam, kainatın bir parçası deyil. Adamın bu təkliyi, Allah düşüncəsini lazımlı edir. Geist, özünü bütün varlıqlardan üstün etmək surətiylə içinə düşdüyü təkliyə bir sığınacaq tapmaq məcburiyyətindədir. Elə isə Allah şüuru, şəxsiyyətin özünü reallaşdırmasıdır.

Görüldüyü kimi, hər üç şəxsiyyətçi təlim, səhv bir təməldən yola çıxdıqları üçün sonunda zəruri olaraq subyektiv idealizmə çatmaqdadırlar. Hər üç təlim də obyektiv gerçəyin insanı dəyəri yox

etdiyini sanır və obyektiv həqiqətdən xilas olmağa çalışır. Avropada və Amerikada bəzi idealist dərnekələrin qurulmasına gətirib çıxaran bu axın, cəmiyyəti, fərdi şəxsiyyətlərin bir cəmi sayar və dünyanın dəyişdirilməsi yerinə, adamın dəyişdirilməsini qoyar.

Pifaqorizm: Antik dövr Yunan mütəfəkkiri Pifaqorun dini - fəlsəfi təlimidir. Antik dövr Yunan mütəfəkkiri Pifaqor (E. Ə. 580-504) İoniyalıdır. Kroton şəhərində gizli bir din məktəbi quraraq şagirdlərinə din, adət və siyasət öyrətmişdir. Bu elmlərin hamısına matematikaçılar adını vermişdir ki ilk mənası insan məlumatının bütününi əhatə edən demək olan riyaziyyat sözü də buradan gəlməkdədir. Pifaqora görə kainat, bir ədəd uyğunlaşmasıdır (harmoniyaya). Dünyanın qurucu qanunları ziddiyyətlərdir. Ancaq təbiətdəki bütün ziddiyyətlərin kökü birlə çox arasındakı əkslikdir. Halbuki mütləq bir, nə tək nə cüddür, həm tək həm cüddür. İlk varlıq olan bir, nöqtədir. Nöqtə sonradan xətt, xətt, sonradan cisim olmuşdur.

Duyğu, dərrakə və zəka bu cisimdən çıxır (emanatizm). İnsanlar birlə sayar, birlə düşünürlər. Bir, insanla Allah arasında ortaq bir qanundur. Bir, bilənlə bilməyini, düşünənlə düşünüləni birləşdirən ortaq bir ölçüdür. Bir, kişi bir qanunla dişi bir qanunun birləşməsidir. Sonsuz aləmləri idrakınızla qeəcəlayın, orada tapacağınız şey bu olacaq. Yaradıcı düşüncə və o yaradıcı düşüncəylə ruh (İesprit), can (İama) və bədən olmuşdur. Kainatın hər istiqamətində rast gələ biləcəyiniz bu üçlüklə o üçlüyün qanunu olan təklikdən başqa tapa biləcəyiniz heç bir şey yoxdur. Universal üçlük, ilahi birlik üçündür. Təklik, üçlüyü xülasələşdirdiyi kimi üçlüklə birləşərək dördlük görünüşünə də keçə bilər. Ədədlər elminin əsas qanunları bu ilk dörd ədəddədir. O biri ədədlər, bu dörd ədədin bir-birləriylə çarpılması və toplanması sonunda əldə edilə bilərlər.

Məsələn yeddi, üçlə dördün toplanmasından meydana gəlir və insanın Allahla birliyini ifadə edir. On, ilk dörd sayının cəminə bərabərdir və Allahliyin davamlılığını izah edir. Kallifon, Demoked, Alkmeon əski Pifaqorçular adıyla xatırlanılar. Alkmeona görə ölümsüz varlıqlara bənzədiyindən ruh da ölümsüzdür. Ruhun ölümsüzlüyü, sonsuz olaraq devimsel olmasındadır. Çünki, bütün ilahi varlıqlar, ay, günəş, ulduzlar və bütün göy, aralıqsız və sonsuz portativdirlər. Görünməyən şeyləri ancaq Allahlar bilər, biz insanlar yalnız nəticə çıxara bilərik. İnsanların yox olub getmələrinin səbəbi,

başlanğıcı sona bağlayamamalıdır. İnsan, o biri varlıqlardan, vahid qavrayan varlıq ölümüylə ayrılır, o birilər də hissələrə amma qavraya bilməzlər. Pifaqorçuluq, İsadən əvvəl V və IV əsrlərdə daha da inkişaf etmişdir. Krotonlu Filolaos, Hipparx, Tarentli Arkhytas, Lokrisli Timaios bu dövrün məşhur mütəfəkkirləridir. Bu dövrdə Pifaqorçuluq bu istiqamətdə meydana gəlmişdir: Bilinə bilən formadır. Formasa ədədə və ölçüyə xasdır. Hər forma, bir ədəd nisbətiylə təyin olunur. Hər uyğunlaşma da ədəd tərəfindən təyin olunmuşdur. Ədəd bütün obyektləri uyğun və beləliklə də tanına bilər. Bilmək, ədəd tərəfindən bilmək deməkdir. Gerçək, ədədə görədir. Pifaqor məzhəbinin, Delfi müdriklik məbədi (Apollon və Dionis ortaq tapımı)la möhkəm əlaqəsi qətidir. Bundan başqa Pifaqorçuluq, eyni çağda doğulub inkişaf etmiş olan Orfik dinlə də ortaq yanları daşımaqdadır. Mifoloji şair Orfeyin adını bağlanan Orfik din də, Pifaqorçuluq kimi, kainat birliyi, kainatdakı bütün varlıqların bir-birlərinə yaxınlığı və bundan ötəri də həmrəyliklərin lazım olduğu, ruhun köçdüyü və buna görə bütün heyvan və insan bədənlərinin birindən o birisinə köçən ruhlarla dolu olduğu, buna görə ət yeməmək və ruhu irəlidə sürəcəyi səmavi həyata alışdırmaq üçün hər cür fiziki həzzlərdən uzaq yaşamaq lazım olduğu inanlarını yayır.

Bütün bu dini görüşlərin Dionis tapımından doğulduğunu, Orfeyin bu tapımı inkişaf etdirdiyini, Pifaqorun da Orfeyçiliyə yeni elementlər qatdığını irəli sürməkdədirlər. Pifaqorçuluq, yarı mistik və yarı dini bir təlimdir. Bu təlimə ədəd sirtçiliyi və riyaziyyat simvolçuluq da deyilir. İdealistdir, mücərrəd xüsusiyyətləri mütləqləşdirir. Bir çox boş inançlara gətirib çıxarmış və sonunda yeniplatonçuluğa qarışmışdır.

Platonçuluq: İntibah başlanğıcında, Aristotel fəlsəfəsindən qaynaqlanan skolastiklərə qarşı diqqətə cəsarət reaksiya görülür. Bu reaksiyanın ardından, Platonun inkişaf etdirdiyi varlıq anlayışını mənimsəmə, onun ideya nəzəriyyəsini yenidən şərh etmə meyli doğur. Əvvəl coşğulu bir əlaqə xüsusiyyəti daşıyan bu düşüncə axını, Kozimo Medicinin Floransiyada Platon Akademiyasını qurduğunuyla bağımsız bir fəlsəfə sistemə çevrildi. 1438-ci ildə, Ferrara və Floransiyada, şərq-Qərb kilsələrini birləşdirmə məqsədiylə təşkil edilən yığınaqlara qatılan, Bizanslı filosof G. G. Plifonun Platon fəlsəfəsini açıqlayan danışmaları geniş bir maraq oyandırdı. Bu əlaqə, bir müddət sonra,

Plotinin inkişaf etdirdiyi yeni-Platonçuluq təlimini də əhatə etdi. Beləcə, Qərbdə, Platonçuluq və yeni-Platonçuluq axınlarının inkişafına imkan verildi.

Platonçuluğun əsasını Platonun əsərlərini tanıma, məzmunlarını şərh və izahlar meydana gətirir. Bu işlər nəticəsi, Platonun, o dövrdə bilinən, bütün əsərləri Latınca və İtalyancaya çevrilmiş, Kilsənin mənimsədiyi Aristotelçiliyə qarşı yeni bir düşüncə axını olaraq Platonçuluq ortaya çıxmışdır. Platonun ideya nəzəriyyəsinə söykənən və bir varlıq problemi inkişaf etdirməyə çalışan bu axın etik, estetik, məlumat, kainat, dövlət, təhsil, Ruh, həqiqət, ölümsüzlük, fəzilət, yaxşı, gözəl, müdriklik kimi qoyulan ehtiva edir, bunlara Platonun düşüncə üsuluna uyğun bir şəkildə həll axtarar. Gemistos Platonun başladığı bu cığırını Vasili Bessarion, Marsilio Ficino, Covanni Pika Della Mirandola kimi filosoflar inkişaf etdirmişlər. Xüsusilə kainatın uyğun bir bütün olduğu problemi üzərində dayanan Platonçuluq, insanı bu varlıq bütünü içində görür, onu xüsusi bir kiçik kainat (mikrokosmos) olaraq anlar. Böyük makrokosmos qarşısında olan kiçik kainat düşüncə sahəsindəki yaradın qabiliyyətiylə Allahın bənzəridir. İnsana bu baxımdan baxantəlim dinlə fəlsəfəni uzlaşdırma meylini də ehtiva edir. Bu təlim, daha sonraları, Yeni Platonçuluqla uyğun gəldirilərək yeni bir din fəlsəfəsinin doğulmasına mühit təmin etmişdir.

Politeizm: Qədim mifologiyalarda olduqca məşhur olan və bir çox fərdi Allahın varlığını qəbul edən bir inam formasıdır. Birdən çox Allahın var olduğunu müdafiə edən görüşdür. Bir çox Allahın varlığı düşüncəsini mənimsəyən inama politeizm deyilməkdədir.

Çoxallahlıq ya da Politeizm, politeizm lüğət mənasıyla birdən çox allaha inanmaq, tapınmaq mənalılarına gəlməkdədir. Söz, etimoloji baxımdan, Yunanca poly (çox) və theoi (allah) sözlərindən törəmişdir.

Bir çox antik din, ənənəvi allahların toplandığı panteonlarla, politeistik bir quruluşa sahib idi. Bu panteonlar və fərqli allahlar uzun bir zaman hissəsi içərisində mədəni təcrübəylə yığılaraq inkişaf etmişdir. Qədim cəmiyyətlərin bir çoxu politeistti. Politeizmdəki əhəmiyyətli bir nöqtə, bir çox Allaha tapınmanın hər şeyi bilən və hər şeydən güclü bir ilahi varlığa inamı da ehtiva edə biləcək olmasıdır. Necə ki çoxu politeistik dində, panteonun başında, hər şeydən və digər allahlar da daxil hər kəsdən güclü və müdrik bir baş allah fiquru olar.

Politeistik inan sistemlərində, allahlar fərdi qabiliyyət, ehtiyac, hekayə, arzu və xüsusiyyətlərə sahib kompleks şəxsiyyətlər olaraq ortaya çıxar. Çox vaxt bu allahlar sərhədsiz güc və məlumata sahib deyil, bunun yerinə, insan bənzəri fərdi xüsusiyyətlərə sahib, əlavə olaraq bəzi fərdi (fövqəltəbii) güc, qabiliyyət və məlumata sahib olaraq təsvir edilirlər.

Politeistik bir panteonda, allahların birdən çox adı ola bilər və hər ad Allahın müəyyən bir roluna və ya hekayəsinə göndərmə edir ola bilər. Politeizmin ümumi prinsipləri arasında allahlarının sayının naməlum olması və hər Allahın özünə xas vəzifələrinin olması vardır. Qədim Anadolu sivilizasiyalarından olan Hitit və Friglerin dinləri, Antik Yunan və Roma dinləri, İslamiyyət əvvəli Ərəb cəmiyyətinin dini olan bütpərəstlik və günümüzdə çatmış olan dinlərdən Hinduizm çoxallahlı dinlərə nümunədir.

Politeizmə görə birdən çox allah vardır və allahların sayı naməlumdur. Ayrıca çoxallahlıq inamında allahların fərqli vəzifələri olar və hər Allahın müəyyən bir vəzifəsi vardır.

Bu inamı mənimsəyənlər Allahın yaratıcı və güclü olduğunu qəbul edirlər. Ancaq bunun yanında Allahdan başqalarına fəvqəladə güclər əta edərək, onlardan kömək gözləyərlər. Təbiət güclərini, ölümləri, bir sıra heyvanları, ay, günəş, ulduz kimi göy cisimlərini allahlaşdırırlar. Qədim Yunan mifologiyalarında olduqca məşhur olan inam formasıdır.

İnsanlar başlanğıcda uca bir yaratıcıya inanarkən, zamanla dəyişik ictimai və mədəni şərtlərin təsiriylə tək allah inamından uzaqlaşmışlar. Bu vəziyyət onların başqa bəzi varlıqlara uca yaratıcıya ortaq qəçmələrinə səbəb olmuş, beləcə çoxallahlıq və ya bütpərəstlik ortaya çıxmışdır.

Çoxallahlıq, qədim Yunan, Misir, Roma və İslamiyyətdən əvvəl Ərəb Yarımadasında çox yayılmışdı. Günümüz dünyada dinlərdən olan, Sintoizm və Hinduizmdə çoxallahlıq inamı vardır.

Postmodernizm: modernizmin sonrası və sonrası mənasında bir təyin etmə olaraq istifadə edilməkdədir və müasir düşüncəyə və mədəniyyətə aid təməl anlayış və perspektivlərin sorunsallaştırılmasıyla və hətta bunların yadığına gətirilməsiylə birlikdə icra edilməkdədir.

Postmodernizm – XX əsrin ikinci yarısında fəlsəfədə, incəsənətdə, ədəbiyyatda inkarı inkar nəticəsində yaranmış cərəyan. Bir

vaxtlar modernizm klassik, akademik dəyərləri inkar edib yeni bədii formalar yaratdığı kimi postmodernizm (almanca moderndən sonra gələn) də modernizmi inkar edərək ədəbiyyatda xaos, elementlər müxtəlifliyi yaradır. Postmodernist amerika yazıçısı Con Bartın fikrincə, postmodernizm – keçmişin mədəniyyətindən şirə çəkən bədii təcrübədir. Postmodernizm nəzəriyyəsi məşhur filosof J.Liotarın, Jak Derridanın və digərlərinin fəlsəfi konsepsiyası əsasında yaranıb. Onun fəlsəfəsinə görə dünya-məndir, mətn-reallığın yeganə mümkün modelidir. Postmodernizmin əsasında duran ideya mənbələrindən biri olan Poststrukturalizmin nəzəri əsaslarının hazırlanmasına filosof-kulturoloq Mişel Fukonun və başqalarının böyük rolu olmuşdur. C.Bart, T.Pinçon, C.P.Danlivi, D.Bartel, D.Delillo, U.Eko, U.Gibson, C.Barns, İ.Kalvino və başqaları postmodernizmin görkəmli nümayəndələri hesab olunurlar.

Fəlsəfənin, ədəbiyyatın, sənətin, arxitekturanın və bir çox başqa sahələrin öz postmodernizm anlayışları mövcuddur, və intellektual əməyin ən müxtəlif sahələrində postmodernizm barədə ciddiən tutmuş anekdot səviyyəsinə qədər söz-söhbətlər, mübahisələr aparılmaqdadır. Riyaziyyatda modernizm hərəkatı XX əsrin əvvəllərində başlayıb, bu hərəkatın nəticəsində çoxlu sayda çox böyük, uzun, o vaxt üçün vərdiş edilməmiş bir dərəcədə abstrakt nəzəriyyələr meydana gəldi, və deyək ki, günün bu günündə də bizim Bakı universitetlərində həmin bu qrandioz nəzəriyyələrin elementləri belə tədris olunmur (funksional analiz istisna olmaqla). Amma XX əsrin sonlarından başlayaraq riyaziyyatçılar uzun nəzəriyyələri yox, daha çox konkret nümunələri öyrənməyə meylləndilər.

Pozitivizm: fəlsəfi düşüncəyə verilən addır. Hər iki düşüncənin də teologiya və metafizik ehtiva etməyən, yalnız fiziki və ya maddi dünyanın gerçəklərinə söykənən elm anlayışı vardır.

Pozitivizm İnsan üçün məlumatda əhəmiyyətli olanın yalnız faktları araşdırmaq olduğunu müdafiə edən axına pozitivizm deyilir. Qurucusu O. Kontdur.

O. Kont (1798 – 1857 cəmiyyəti elm yoluyla yeni başdan tənzimləməni məqsəd qoymuşdur. Ona görə düşüncələrdəki anarxiyanın cəmiyyətdə qarışıqlığa gətirib çıxardığı bir çağda, cəmiyyətin qurtuluşunu təmin edəcək tək həll pozitivizmdir. Kont,

insan üçün müsbət və quruluşçu olanın, yalnız faktları müşahidə edərək təsvir etmək olduğunu qarşıya qoyar.

Sekulyarizm nədir? Cəmiyyət daxilində hakim olan allah və axirət ilə əlaqədar anlayışlar üzərində düşünülməməsi lazım olduğunu müdafiə edən sekulyarizm, bunun yerinə dünya həyatının özünə fokuslanılmasının daha faydalı olduğunu müdafiə edən bir axındır. Siyasi, fəlsəfi və sosioloji mənaları olan sekulyarizm sahib olduğu düşüncə quruluşu səbəbiylə dünyaçılıq olaraq da xatırlanmışdır. Ruhani mövzularla maraqlanmaq yerinə dünyəvi mövzuların araşdırılması lazım olduğunu müdafiə edən sekulyarizm, dünya həyatında bir çox fərqli və bir-biri ilə qarşılıqlı təsir halında olan elm sahəsi olduğundan olduqca geniş bir sahəsi əhatə etməkdədir. Dünyəvilik anlayışı ilə eyni olaraq da istifadə edilən sekulyarizm sözü, din ilə dövlət işlərinin bir-birindən ayrılmasıyla maraqlanar. Fəlsəfə elmindəki istifadəsi baxımından sekulyarizm anlayışı araşdırıldığında, dünyaçılığın elmi əsaslara söykənən yəni təcrübə və müşahidələr ilə tutarlı nəticələr əldə edilən konkret təməllərə söykəndiyi deyilə bilər. Siyasi mənada istifadə edilən sekulyarizm, teokrası rəhbərliyinin tamamilə əksinə olaraq dövlət rəhbərliyinin dindən uzaq bir şəkildə edilməsi lazım olduğunu müdafiə edir. Cəmiyyəti maraqlandıran ictimai mövzularda dinin qarışdırılmaması lazım olduğunu söyləyənlər düşüncə, din ilə inteqrasiya olunan ictimai təbiiqlərin hamısını rədd edir.

Avropanın qaranlıq yuxusundan oyanmasını təmin edən İntibah Hərəkatı əsnasında şəkillənməyə başlayan bir anlayış olan sekulyarizm, doqmatik inanları tanımaz. Səbəbiyyət və empirikliyin ön planda tutulduğu sekulyarizmdə fəvqəltəbii hadisələrin səbəblərinin din və allah ilə uyğun gəldirilməsinin dünya həyatına hər hansı bir qatqı təmin etməyəcəyi fikiri hakimdir. Gündəlik həyatın bir parçası olmayan din və dinin maraqlandığı fəvqəltəbii anlayışların insanoğluna hər hansı bir istiqamətdən qatqı təmin etməyəcəyini söyləyən sekulyarizm, həyatın mənası ya da işləyş mexanizimi üçün bu cür mövzuların təməl alınma bilməyəcəyini düşünür. Ümumiyyətlə bir fəlsəfi axın olmasa da ictimai bir ideologiya olaraq təyin oluna bilən sekulyarizm, dünyanı anlamaq üçün dini məlumatların heç bir işə yaramayacağını müdafiə edir. Hüquqi mövzularda, cəmiyyəti maraqlandıran ictimai qərarlarda və siyasət elminin işləyşində din mərkəzli bir görüşlərin hamısı rədd edən sekulyarizm, adı verilən öz terminologiyasını yaratmağa da çalışmışdır. Fəlsəfi, siyasi ya da sosioloji maraqlandıran bir çox mövzunu

tündülər forma olaraq təyin edən bir düşüncə sistemi, bir çox insan üçün ateizm ilə eyni şey deməkdir. Ümumiyyətlə tündülər insanların olduqca böyük bir hissəsi ateist olmadığını iddia edir və özlərinə görə ya da digər insanlar kimi müəyyən bir dini inamı olduğunu söyləyir. Tündülər insanların böyük hissəsi, Allahın Varlığını sorğulamadığını yalnız dini nüfuzun gündəlik həyatı maraqlandıran mövzularda əsas alınacaq bir iradə olmadığını ifadə edir. Ancaq fəlsəfənin təməlləri arasında iştirak edən şüurlu düşüncə içində bu fikir araşdırılsa, bu tərz bir mülahizənin əsassız olduğu da görülür. Çünki, dini nüfuzun şəxsən Yaradıcı tərəfindən yaradıldığı düşünülə, Allahı qəbul edən bir fərdin Onun qoyduğu hökmlərin dünya həyatına fayda təmin etməyəcəyini düşünməsi tamamilə irrasional bir düşüncədir.

Praqmatizm: Həqiqəti və həqiqəti yalnız hərəkətlərin nəticələri və müvəffəqiyyətləri ilə qiymətləndirən fəlsəfə təlimi. Düşüncələrin, siyasətlərin və təkliflərin dəyərlərinin faydalılıqları, ilə təyin olunması qanununa söykənən görüşdür.

Praqmatizm Doğrunu və həqiqəti hərəkətlərin nəticələri qiymətləndirən və onlara fayda baxımından yaxınlaşan fəlsəfi axındır. Bu axına görə bir düşüncənin dəyəri, o düşüncənin praktik məqsədlərinə bağlıdır. Müdafiəçiləri Ceyms və Dyudir.

Uilyam Ceyms (1842 - 1910) bütün anlayışlar, məlumatlar insan həyatına, insan məqsədinə köməkçi olduqları zaman doğrudur. Ceymsə görə bir düşüncə faydalıdır, çünki, doğrudur, bir düşüncə doğrudur çünki, faydalıdır. Doğru məlumatın ölçüsü faydalı olmasıdır.

Con Dyuya (1859 - 1952) görə adama faydalı olan və ona xoşbəxtlik verən düşüncələr doğrudur. Ona görə düşüncə ətrafa uyğun gəlməyi, təbiətdən faydalanmağı və xoşbəxt olmağı təmin edən bir alətdir. Elmi qanunlar və nəzəriyyələr müvəffəqiyyətli olsa, yəni tətbiqdə bir işə yarasa yaxşı və doğrudur, əksinə olsa səhvdir.

Pravoslav: Yunanca «Doğru görüş, inam və doğru etiraf» mənasını verir. Pravoslav kilsəsinin Katolik kilsəsindən 1054-cü ildə qəti olaraq ayrılmasında dini və siyasi bəzi səbəblərin böyük rolu olmuşdur.

Pravoslav kilsəsinin dörd böyük patriarxlığı (İstanbul, İskəndəriyyə, Antakya, Qüds) vardır. Digər, bölgələrdəki milli kilsələr administrativ quruluş etibarilə bu dörd patriarxlığa bağlıdır. Pravoslav

məzhəbinə Patriarx ruhani başçıdır. Papa yanıla bilər. O İsanın vəkili deyil.

Müqəddəs ruh, Oğul yoluyla Atadan çıxmışdır. Hər ölkə ibadətini öz diliylə etməkdə sərbəstdir. Günahkarlar, işlədikləri günah ölçüsündə Ərafda gözlədilər. Keşislər, yepiskoplar və patriarxlar evləyə bilməz; keşislər evləyə bilər. Boşanma ancaq bəzi şərtlərlə mümkündür. Xaç sağdan sola çıxarılır və Xaçın qolları bir-birinə bərabərdir.

Protestantlıq: almanca «protestieren» sözündən alınmış olan Protestant «etiraz, etiraz, baş qaldıran» mənalarını verir. Protestant məzhəbinin doğuşu XVI əsrdə Martin Lüterin (1489-1546) Roma Katolik Kilsəsinə qarşı çıxmasıyla yarandı. Martin Lüter etirazlarına qısa zamanda tərəfdar tapınca hərəkət sürətlə böyüyərək yayılmışdır.

Etiraz hərəkatı reformasiyanın başlaması və müxtəlif kilsələrin doğulmasıyla nəticələnmişdir. Protestantlığa görə Allaha çata bilmək üçün heç bir kilsə vəzifəlisinin vasitəçiliyinə ehtiyac yoxdur. Protestantlığın ilk ifadəsi Lüteryanizmdir. Bu məktəb, qulun həyatı və kilsə ibadətini üzərində xüsusilə dayanmışdır.

Protestant məzhəbində Papa da bir insandır, yanıla bilər. Müqəddəs kitabı hər kəs şərh edə bilər. Xaç çəkmə ənənələrinə inanmırlar, ibadət və ayinləri hər kəs öz diliylə edə bilər. Əraf və əbədi cəza yoxdur. Məryəm adı bir insandır; ilahi bir xüsusiyyəti yoxdur. Günah çıxartma əməliyyatı məntiqsizdir.

R

Radikalizm: Radikalizm Siyasi qanunların kökdən dəyişdirilməsini təklif edən təlimdir. İngilis mütəfəkkirləri Bentam, Ceyms Mill və Con Stuart Mill üçlüsünün, tamamilə təməl siyasi qanunların dəyişikliyinə nəzərdə tutan, fikri həyatın müxtəlif sahələrində irəli sürdükleri kökdən dəyişiklik təliminə fəlsəfi radikalizm deyilir.

Bu təlimin təməli düşüncəsi fərdçilikdir. İqtisadi, ədəbi, siyasi bütün sahələrdə fərdə tam və şərtsiz bir azadlıq tanınmasını Nəzərdə tuturlar. Bu üçlü mütəfəkkirlərin başçısı Bentamdır. Hər üçü də,

sonunda pragmatizmi doğuran, pragmatizm təlimini müdafiə etmişlər. Buna adət elmi pragmatizm deyirdilər. Psixologiyalarında çağırışımı idilər. Siyasətdə seçkilə iş başına gələn hökumətin və millət vəkiliyərinin tam səlahiyyətli və dövlətdə ən böyük güc qılınmasını istəyirdilər.

Ən üstün yaxşılığı və xoşbəxtliyi faydalı olanda tapırdılar. İnsan ağıllının gerçək və tək ölçüt qılınmasını müdafiə etdilər. Tünd liberal olmalarına baxmayaraq bərabərçi idilər, bu baxımdan bilməyərək sosiallığa yol hazırladıqları kimi yazıçılar tərəfindən - məsələn Bertran Rassel irəli sürülər. Bu mütəfəkkirlərin dağınıq və metafizik quruluşlu düşüncələrinin elmi sosializmlə ən kiçik bir marağı olmamaqla birlikdə radikalizm yenə də ən yaxşı dilağelişini Marksda tapmışdır.

Siyasi baxımdan XIX əsrin başlarında İngilis liberal partiyasının demokratik islahatlar istəyən üzvləriylə 1876-cı il konstitusiyasının elanından sonra Respublikaçı partiyasının oportunistlər adıyla xatırlanan mülayim üzvlərinə qarşı olan və köklü dəyişikliklər istəyən üzvlərinə radikalılar adı verilmişdir.

Daha sonra dərhal bütün dünyada nizam dəyişikliyi istəyində birləşən qruplar və partiyalar, bir-birlərinə ziddiyyət vəziyyətdə olmalarına baxmayaraq, bu adla xatırlanmışlar və solda düşmən olmaz şüarını mənimsəmişlər. Bunun yanında sağ radikalizm də meydana gəlmiş və Alman irqçiliyində çox müasir olmayan və mürtəce axınlar radikal adıyla xatırlanmışlar.

Rasionalizm: Rasionalizm, məlumatın ağıl və onun bir funksiyası olan düşünmə gücü ilə meydana gəldiyini mənimsəyən, doğru məlumatın əsasını da duyğular deyil, ağılda tapan bir təlimdir. Rasionalizmə görə insan ağılı bəzi qanunlar ya da bacarıqlarla təchiz edilmişdir. Kainatı meydana gətirən bütün obyektlər haqqında qəti məlumat əldə etməmiş üçün yalnız bu qanunlara uyğun bir şəkildə məntiqimizi istifadə etməmiş kifayətdir.

Sokrat (e. ə. 469 - 399) əxlaqi doğruların və fəzilətlərin məlumatının insanın əxlaqlı ola bilməsinin zəruri şərti olaraq görürdü. Sokrata görə bu məlumat doğuşdandır yəni insan dünyaya bu məlumatla gəlir. Lakin, insan bu dünyaya gəldiyində bunları unutmuşdur. Buna görə bu məlumatların xatırlanması və şüur səviyyəsinə çıxarılması lazımdır. Bu zaman Sokrat mayavetika (mamaçılıq) üsulu istifadə edir.

Platonun (E. Ə. 427 - 347) məlumat fəlsəfəsi varlıq fikrinə söykənir. Platona görə varlıq görünüşlər dünyası və ideyalar dünyası olmaqla iki dünya vardır. Gerçək məlumat, ideyaların məlumatıdır. İdeyalar dəyişməz, gözlə görülməz, duyğularla qəbul edilə bilməz olan varlıqlardır. İdeyalar ancaq ağıl yoluyla bilinə bilər. Bunu da filosoflar edə bilər.

Aristotelə (E. Ə. 384 - 322) görə var olan bir şeylə əlaqədar olaraq gerçək bir məlumata sahib ola bilmək üçün onun varlığa gəlişini təmin edən dörd səbəbin bilinməsi lazımdır. Bunlar, maddi səbəb, formal səbəb, fail səbəb, amaçsal səbəbdir. Aristotelə görə, elmin əsl məqsədi və ümumi mənası, tək bilməkdir. Bunun üçün edilməsi lazım olan tək və ümumi arasında bağ qurmaq, tək ümumidən çıxarmaqdır. Aristotelə görə, ağılda məlumat çıxarma bacarığı vardır. Varlığı varlığa gətirən ümumi xüsusiyyətlər o Varlığın özündədir, içindədir. Masa masadır.

Farabi (870 - 950) ağılda bir hiss gücü olduğunu, insan zehinində doğuşdan gətirilən düşüncələr olduğunu qəbul edir. Farabi məlumatın üç qaynağı olduğunu söyləyir. Bunlar duyğu, ağıl və nəzərdir. Farabinin nəzər dediyi doğuşdan fikirlərdir. Farabiyə görə ayrıca insan zehinində hiss adı verilən bir güc vardır. Hiss, açıq-aşkar və qəti məlumata çatma vasitəsidir.

Dekart (1596 - 1650) məlumatın qaynağında yalnız ağılın olduğunu və insan zehinində doğuşdan düşüncələr olduğunu müdafiə edir. Dekarta görə insan zehininin iki təməl gücü vardır. Bunlar hiss və deduktivdir. Hiss, zehində heç bir şübhəyə yer buraxmayan və ən yüksək dərəcədə açıq olan bir qavrayış fəaliyyətidir. İnsan hiss yoluyla bəzi şeyləri açıq olaraq bilər. Deduktiv isə hiss yoluyla aydın olaraq bilinən doğrulardan və tam bir qətiliklə bilinən faktlardan nəticə çıxarmalıdır.

Hegelə (1770 - 1831) görə insan, varlıq haqqında duyğuları heç istifadə etmədən yalnız ağıl yoluyla gerçək və qəti bir məlumata çata bilər. Çünki, ağılın qanunlarıyla varlığın qanunları bir eynidir. Bunu da Ağıla uyğun olan gerçək, gerçək olan da ağıla uyğundur şəklində açıqlanmışdır. Hegel ağılın və Varlığın qanunları mövzusunda ənənəvi məntiq qanunlarını rədd edərək dialektika qanunları adını verdiyi qanunlar ortaya qoymuşdur. Bu qanunlara görə varlığın özünü tezis-antitez-sentez şəklində açdığını müdafiə edir. (Varlıq-yoxluq-meydana

gəlmə). Bu mərhələnin sonunda Mütləq Ruh vardır. Mütləq ruh inkişaf mərhələsini tamamlamış və varlıq dünyasını qavramışdır.

Realizm: realizm əsas düşüncəsini, obyektlərinin var oluşları və nəyə bənzədiklərinin, bizdən və bizlərin onlara çatmasından müstəqil olmasını təmin edir. Məsələn günəş sistemində neçə dəne planetin olduğu, bizim orada neçə dəne olacağını düşünməmişə, olmasını istəməmişə və ya araşdırınamıza bağlı olaraq dəyişməz. Yəni elektronların və ya güc sahələrinin var oluşları və ya söykəndiyi təməllər, bizim inandığımız nəzəriyyə olmadan da vardırlar. Digər izahatla Realizm, kainatda müşahidəçinin şüurundan müstəqil bir həqiqət olduğu fikridir.

Realizm, gerçəklə olan uyğunluğu ələ alar və gerçək haqqındakı məlumatlarımızı insan oğlunun bilməyə və qavramağa aid qabiliyyətlərinin mümkün olan ən yaxşı tətbiqlərindən sonra inandığı kimi ayrı bir mövzu olaraq təriflər. Bu vəziyyət, özün dəyişməsindən çox görüş bucağının dəyişməsidir. Bəzi obyektlərin bizdən müstəqil olaraq var olduğunu düşünürüksə doğru mühakimənin, qərarlarımızın obyektin yoluyla uyğunlaşması lazım olduğu fikriylə üst-üstə düşməsinə düşünməmiş normaldır. Əgər obyekt, bizim bilməyə və ya qavramağa aid qabiliyyətlərimizlə təyin olunursa, gerçək mühakimə etmə yalnız xüsusiyyətlərin bizə mühakimə etmək üçün öndərlik etməsi mənasını verir.

Realizmdə iki ziddiyyətli görüş vardır:

1. Realist kimsənin, düşünülməz gerçək obyektlərin və ya xüsusiyyətlərin bizim təcrübələrimizə necə bir qatqısı olduğunu hesaba qatmadığıdır.

2. Realistin inandığı obyektlərin və ya xüsusiyyətlərin inanılmaz olduğudur. Realizmə qarşı olanların strategiyalarını iki maddə altında ələ ala bilərik :

a. Həqiqi və ya potensial, var olmayan fikirlərin düşünülməz oxşarlığına qarşı çıxır. Beləcə, əxlaqi və estetik qərarların fərqi hiss edirik, məsələn, qərarların şərtlərin görünüşünə və müşahidəçinin vəziyyətinə bağlı olması anlayışı.

b. Oxşarlığı qəbul edir. Lakin, bunu, obyektlərin müstəqil quruluşundan çox, bizim bənzərliyimizdən ortaya çıxmış olaraq açıqlayar. Bundan ötrü, əxlaqi tərəfsizliyin əslində bir subyektivlik olduğu müzakirə edilməkdədir. Bu vəziyyət, dünyada, müstəqil əxlaqi

xüsusiyyətlərdən çox insanın psixoloji reaksiyalarının bir nəticəsidir ya da təsnif etmənin dəyişik dillərdəki nizamları arasındakı bənzərlik, gerçək universallığın bizim üzərimizə tətbiq etdiyi zəruriliyin deyil insanın təməl maraqlarının bir nəticəsidir. Kant, zamana və məkana bağlı olaraq dəyişən ətrafımızın təcrübəsinin belə öz içində dünyəvi təbiəti olmayan və ya digər varlıqların qanuni olaraq reaksiya verdikləri şeylərə bir insan reaksiyası olduğunu müdafiə etdi. Buna görə, oxşarlıq müzakirəsinin çox mücərrəd bir realizm qurmaq üçün istifadə edildiyi düşünülə bilər.

S

Sankhya: Sanskritcə «Sankhya»nın tərcüməsi - ədəd, hesablaşma, hesab - mənasını daşıyır. Vedaların qabaqcıl rolunu tanıyan altı Ortodoks (Brahmanizm) fəlsəfə məktəblərindən biridir. Bununla birlikdə «Sankhya» doğrudan «Veda» mətnlərinə deyil, bu mətnlər ilə əlaqədar müstəqil təcrübələrin və düşüncələrin analizləri nəticəsinə söykənməkdədir. «Sankhya»nın qurucusu olaraq Qabila (yeni əsrdən əvvəl VII əsrdə) qəbul edilir, ancaq onun və şagirdlərinin əsərləri günümüzdə qədər çatmamışdır. «Sankhya»dan qalan və mühafizə edilən qaynaqlar yeni çağın ilk min ilinə aiddir və bunların ən köhnəsi İşvarkrişnanın «Sankhya-karika» adlı əsəridir.

«Sankhya» fəlsəfəsi bir bütün olaraq dualistik xarakteri daşıyır. «Sankhya» iki ilk dərəcə əhəmiyyətə sahib olan iki gerçək tanıyır: Bunlar prakriti (maddi ilk səbəb) və puruşa yəni ruhumdur. Prakriti əbədi, müstəqil və aktivdir ancaq şüurdan məhrumdur.

Puruşa passivdir ancaq şüuru vardır. Puruşa və prakritiyə toxunulduqdan sonra gunaların tarazlığı pozular. Prakritinin içindəki dərinliklərdə dalğalanma başlar. Guna, müxtəlif kombinasiyaların və nisbətlərin birləşməsi nəticəsi, bütün obyektlərin meydana gəlməsi şəklində xarakterizə edilir. Mahat - təkamülünün ilk məhsulu «böyük birlik», bütün maddiyyətin təməlini təşkil etməkdədir. O bir buddhidir - obyektin subyektivliyindən fərqli olduğunu anlayan düşüncə müddətlərinin bir incə fikiridir. Mahat təkamülünün ortaya çıxan ikinci məhsulu- ahankara (öz özü), öz-özünü anlama qanunudur. Bir və ya bir neçə günə əksəriyyətinə bağlı olaraq, ahankara nəticəsində meydana gələnələr: 5 qəbul etmə orqanı; 5 hərəkət orqanı; 5 incə element və

onların sayəsində meydana gələn (səs duyma, görmə, rəng seçmə, dad və qoxu hiss etmə) qabiliyyət; 5 maddi element - akşa (fəza), hava, atəş, su, torpaq. Sankhya digər Hind düşüncə sisteminin üzərində yaratdığı təsir ilə Yoqa fəlsəfəsinin təməli olmuşdur. Ayürvedin nəzəriyyə və fəlsəfə əsasları «Sankhya» dini-fəlsəfə sistemi ilə orqanik olaraq bağlıdır və onların xaricində baxılmaları mümkün deyil. Bu deyilənlərin məzmununda, insan ilahi bir varlıqdır və onun ruhu vardır mənası gizlidir. Ruh bədən ilə bağlıdır, insanın sağlamlığı baxımından mənfəi olduğu kimi, müsbət olaraq da onlar qarşılıqlı olaraq bir-birlərinə təsirliyərlər. Ruhunu müalicə etmədən, bir xəstəni müalicə edə bilməzsən. Ayurveda dərin bir dini müalicə sistemidir və bir xəstənin müalicə müddəti əsnasında yalnız bədəni deyil, eyni zamanda ruhu da müalicə edilir. Bu Ayurvedanın təməl prinsipidir. Ayurveda haqqında bir neçə yazılı qaynaq mövcuddur, ancaq onlardan üçü çox əhəmiyyətlidir. Müalicə prinsipləri Ayurveda içində istifadə edilən təməl döşəmə olub, bu qaynaqlardan çıxmaqdadırlar.

Semantizm: Semantizm fəlsəfi ya da məntiqi və linqvistik olmaq üzrə iki fərqli baxımdan ələ alınə bilər. Fəlsəfi ya da məntiqi yanaşma, göstəricilər ya da sözlər ilə bunların arasındakı əlaqəyə ağırlıq verir və adlandırma, düz məna, yan məna, düzgünlük kimi xüsusiyyətləri araşdırır. Linqvistik yanaşma isə, zaman içində məna dəyişiklikləri ilə dilin quruluşu, düşüncə və məna arasındakı qarşılıqlı əlaqə kimi mövzular üstündə dayanar.

Fəlsəfə və dilçilik sahələrində semantizm, bir dilin göstəriciləri ilə bunların mənalari arasındakı əlaqənin araşdırılmasıdır. Semantizmə fərqli üsul və məqsədlərlə yaxınlaşılsa da, hər iki sahə də insanların dilçilik izahatlardan necə məna çıxardıqlarını şərhə çalışmışdır.

Fəlsəfə problemləri bir dil içində ifadə edilmək məcburiyyətində olduqlarından, sonunda dilin özü ilə əlaqədar istintaqlar halına çevrilərlər. 1920-1930-cu illərdə pozitiv məktəbin məntiqçiləri, dilə riyaziyyat və məntiqdə olan qətiliyi və açıqlığı gətirməyə çalışmışlar. Onlara görə «təbii dillər» açıqlıqdan və qətilikdən uzaqdır. Bu səbəblərdən naməlumluq və çox anlamlılıqdan təmizlənməmiş «ideal» bir dil üzərinə qurulan bir semantizm qaydası inkişaf etdirməyə çalışmışlar.

Sensualizm: Məlumatın duyğudan gəldiyini müdafiə edən təlimdir. Bu təlim, zehinin bir tabula rasa (boş bir kağız) olaraq görülməsinin nəticəsidir. Duyğuçuluq məlumatlarımızın ağılın məhsulu olduğunu müdafiə edən rasionalist təlimlərə zidd bir təlimdir. Məlumatın təcrübədən gəldiyini, müdafiə edən empirizm, duyğuçu bir təməl üzərindən yüksəlmişdir.

Sensualizm antik çağ Yunan düşüncəsinin məlumatçılıq axınıyla başlar. Protaqora görə məlumatımızın tək qaynağı duyğudur. Duyğularımızın xaricində başqa heç bir məlumat yoxdur. Bunun üçündür ki ilk səbəbi araşdırmaq boşunadır.

«İnsan hər şeyin ölçüsüdür.» Demokrit, Epikur kimi mütəfəkkirlər də bu qənaətdədirlər. Sensualizm obyektiv bir həqiqətə söykənir. Çünki, duyğular, xarici dünyanın obyektiv həqiqətin obrazlarıdır. Məlumat qaydasının ilk və möhkəm dəlili, məlumatlarımızın biricik qaynağının duyğular olduğudur. İkincisi; duyğu insana obyektiv gerçəyi bildirir. Üçüncüsü; möhkəm və şübhələnilməz dəlil də, çox açıq olaraq belə dilə gəlir.

Sentimentalizm – bir termin kimi ilk dəfə Lessinqin təsiriylə J.J. Bode tərəfindən 1868-də istifadə edilib. Romantiklik axını olan sentimentalizm gerçəkləri məntiq xaricində mənəvi dəyərlərlə şərh etməkdir. XVIII sonu XIX əsrin əvvəllərində Avropada, XVIII əsrin 80-ci illərində Rusiyada yarandı.

Fəlsəfə və ədəbiyyatda istifadə edilir. Xüsusiylə rasionalizmə əks olaran bu cərəyanın nümayəndələri həssaslığa və romantikliyə böyük önəm verirlər. Əsas xüsusiyyəti «insan təbiəti», hissələrin təkmilləşdirilməsidir.

Sentimentalizm ən görkəmli nümayəndələri – İngiltərədə Ceyms Tomson, Eduard Yunq, Tomas Boz, Laurens Sterne, Fransada Jan-Jak Russo, Rusiyada isə Nikolay Karamzindir

Sxolastika: Orta əsrlər Xristian fəlsəfəsidir. Xristian fəlsəfəsi, müəyyən xarakterlərlə birləşmələrindən ayrılan iki mərhələ göstərir: Patristik və sxolastik kilsə atalarının fəlsəfəsi olan patristik fəlsəfə, Orta əsrlər sxolastikanın ilk hazırlıqlarıdır Sxolastik, bütün Orta əsrləri əhatə edir. Sxolastikanın fərqləndirici xüsusiyyəti doqmatik oluşudur. Müəyyən bir mövzunu incələmək demək, o mövzuda Aristotelin nə yazdığını oxumaq deməkdir. Daha dərin bir araşdırma, Akvinalı

Fomannın, Aristotelin bu yazısı üstünə nə yazdığını oxumaq deməkdir. Elmi bir araşdırmaqsə Aristotelin və Akvinalı Fomanın bu yazılarını təkrarlayan üçüncü bir kitabı oxumaq deməkdir. Heç bir fərdi görüş, müzakirə, şübhə və qurdalamağa icazə yoxdur. Ən kiçik fərdi bir çıxışa cəsarət edən, ölüm ya da bir növ diri diri ölüm demək olan afaroz cəzasıyla cəzalandırılır. Bu möhkəm intizama baxmayaraq sxolastik, əhəmiyyətli mütəfəkkirlər yetişdirmişdir. Bunların başında sxolastikin qurucusu Skott Eriugena (833-880) gəlir. Anselmus (1033-1109), Pyer Abelyar (1079 -1142), Akvinalı Foma (1224-1274), Duns Skott (1270-1308) və başqaları onu izlərlər. Xristian fəlsəfəsinin sxolastik dönəmi, təxminən olaraq IX əsrdən XVI əsra qədər sürmüşdür. İlahi nizam içində insanı çox kiçik hesab edən və tamamilə təzyiq altına alan sxolastik dönəm, dialektika gerçəyi əksinə dönərək, çöküşünü də özü hazırlamışdır. İfrat realizmə bir reaksiya olaraq ortaya çıxan adçılıq, bu çöküşün ilk əlamətidir. Ümumilər gerçək sayılmayınca ümumilərə söykənən Xristianlıq da təməldən sarsılmış olurdu. Bundan başqa özlərini çox gücsüz və kiçik görən insanlar, zəruri olaraq mistizmə yönəlmişlər və içlərinə qapanmışlardı.

Siqhizm: Şimal Hindistan da, XVI və XVII əsrlərdə on Qurunun (müəllim və ya ustad) Brahmanlara və Hind kasta sisteminə reaksiyası olaraq ortaya çıxmış monoteist bir dindir. İlk başda Nanak adlı bir Quru tərəfindən ortaya atılan Siqhizmin ilk məqsədi Müsəlman və Hindi qrupları uzlaşdırmaqdır. Nanak, ölmədən əvvəl oğlu yerinə, inananlarından Lehnayı yerinə keçirmişdir. İlk və son insan formasındaki Qurular belədir,

Siqhizm də, Allahın birliyinə inanılır. Bütələrə tapınmağı qadağan edir, Allahın şəklini bilinə bilməyəcəyinə, ölümsüzlüyünə inanırlar. Allahın təsvir edilməsini qadağan edirlər. Nanak Allaha Hari demişdir

Hindilərə uyğun gələrək inək ətini haram edib, inəyi də müqəddəs sayırlar. Bunun yanında spirtli içki və donuz əti halaldır.

Reinkarnasiyaya yəni, ruhun bir bədəndən digərinə keçməsinə inanırlar. Onlara görə hər varlığın ruhu azadlığa qovuşana qədər başqa bir aləmdə başqa bir bədənə keçər. Siqhizm qurtuluşa çatmanın tək yolu olaraq görülməz. Onlara görə digər dindərdən də qurtuluşa çatıla bilər.

Siqhizmə görə hər insanın məğlub edilməsi lazım olan beş pislik vardır, eqoizm (ankhar), hirs (krodh), moh (maddi bağlılıq)

ehtiras (lobh), şəhvət (kam). beş şər, beş fəzilətlə məğlub olar,, məmmuniyyə, xeyriyyəçilik, təvazö, müsbət davranış, şəfqət.

Batıl inanclar, mənasız ayinlər, məntiqsiz davranışlar qadağandır. Siqhlər bu davranışlara nümunə olaraq qurban, həcc, sünnə, oruc, bütə tapınmaq, çaylarda təmizlənmək kimi ibadətlər edirlər.

Maddi təcrübə qadağandır. İnsan ölərkən yanında heç bir şey apara bilməyəcək. Buna görə maddi təcrübə mənasızdır. Məxluqatın qurban edilməsi qadağandır. Kiçik və böyük baş heyvanların yanında, dulların da özlərini ölənlərlə yandırması qadağandır.

Keşif və ya yoqa kimi ailəvi həyatdan uzaq həyat davam etdirmək qadağandır. Öyünmək, dedi-qodu, yalan, böhtan kimi mövzular qatiliklə qadağandır. Ayrıca gərəksiz danışmaqda qadağandır. Sərxoşluğa səbəb olan gər müxtəlif maddə qadağandır. Dini öhdəçiliklər üçün din adamlarına ehtiyac yoxdur. Buna görə ruhanilər sinifinin varlığı qadağandır.

Hər cür ayrı-seçkilikçilik qadağandır. İnsanları din, dil, irq, cinsi seçmələrinə görə ayrı-seçkiçilik günahdır. Siqhlər ibadətləri üçün xüsusi bir günə ehtiyac duymazlar. Səhərlər meditasyon edirlər və dua edirlər. Avropa da yaşayan din mənsubları toplu ibadət üçün Bazar gününü seçmişlər. Siqh dininə mənsub olan kəslər özlərini yalvarırlar. Ölü əvvəl yuyunur, daha sonra kəfənlənər və yandırılır. Qalan küllər isə axar suya buraxılır. Nadir olaraq özlərini basdırdıqları da olar.

Simvolizm: Hər hansı bir şeyi, özündən başqa bir şeylə ifadə etmə əməliyyatı. Simvolizm müxtəlif sahələrdə istifadə edilən bir termdir. Amma bu sahələrin hamısında çox az ayrılıqlarla eyni mənası daşıyır. Məsələn məntiqdə müəyyən hərflər müəyyən mülahizələri işarələr, ədədçilikdə müəyyən ədədlər müəyyən düşüncələri dilə gətirirlər. Zabit, hakim, vəkil və sairələrinin vəzifə əsnasında geydikləri xüsusi geyimlər də bir simvoldur. Sırrçilik dərhal tamamilə simvolizmdir.

Simvolizm, bir ədəbiyyat axını olaraq da hissçi bir sırrçiliyi reallaşdırmağa çalışır. Sənətçi, ideyalarının yansımasını işarələrlə reallaşdırdığı iddiasındadır. Bu isə, obyektiv həqiqətdən qopuq bir sənət anlayışıdır, qaldı ki simvolçular gerçək dünyanı da yadırgamaqda və onu idealist olanın bir yansıması saymaqdadırlar. Bədii simvolizmin altında subyektiv idealizm yatar.

Sintoizm: Dünyanın ən qədim dinləri arasında iştirak edən Sintoizm e. ə. VII əsr qədər qədimyə söykənib bilinəcək Yaponların Milli Dini xarakterini sərğiləməkdədir. Sintoizmin Yaponcada qarşılığı Kami-Nomiçidir (Allahların Yolu) Sintoizmin hər hansı bir qurucusu yoxdur. Sintoizm keçirdiyi mərhələlər üç dövrdə araşdırılır. Bunlar,

1 - Mifoloji dövrlərdə başlayan və Budizmin Yaponiya ya girişinə qədər davam edən dövr (552-ci il)

2 - Budizm, Sintoizm mücadeşlesinin qızıxdığı X əsrə qədər sürən dövr.

3 – Sintoizmlə Budizmin bir-birindən ayrıldığı, 1192-ci il deyil 1868-ci il islahatına qədər davam edən dövr.

Sintoizmin bir başqa xüsusiyyəti milli, ibtidai rəsmi inanc sistemi olmayan, digər dinlərə qarşı olduqca xoşgörüşlü bir din olmasıdır. Sintoizmin 2 təməl xüsusiyyəti qısaca bunlardır:

-Milli bir dindir

-Təbiətə ibadətə önəm verir.

İlahlarla əlaqədar inanclarla görə bir-biriylə həm qardaş həm ərvad olan Göy (Ata Allah) ilə Yer (Ana Allah) bütün Yapon adalarını və digər Təbiət Allahlarını doğurmuşlar. Bu iki tanrı inamı ətrafında dönüb gəzən başqa Allah inanışları da vardır. Nəql edildiyinə görə Yaponiya da 8 milyon tanrı vardır. Dağ, çay, atəş, göy guruldması, fırtına, yağış, və s. tanrılar xaricində hər peşə sahibinin də ayrı bir tanrısı vardır. Ölülər yaşayanlara möhtacdır. Özlərinə ikram edildiyi, məzarın üzərinə yemək, içki, əşya və s.. qoyulduğu müddətcə məsud olurlar.

Ailənin, kəndin, klanın və imperatorun atalarının ruhları ən başda gələn ruhlardır. imperator Günəş ilahəsinin nəvəsidir. Ümumiyyətlə Yaponlar dünyanın yaxşı və pis ruhlarla dolu olduğuna inanırlar. Sintoizm də məbəd və evdə edilə bilər. Yaponiya da yüz minin üzərində məbəd olduğu deyilməkdədir. Məbədlərdə ümumiyyətlə qədimliyi baxımından qiymətli olan ayna, qılınc, ləl-cəvahiratlı daş və Amatarasunun heykəli olar.

Yaponların ibadət şəkilləri çox sadə və sadədir. ibadət etmək istəyən adam məbədə gedir, əlini, yüzünü və ayaqlarını Müsəlmanların dəstəmaz almaları kimi yuyurlar. Məbəddəki qiymətli əşya qarşısında diz çökər. ibadətini tamamlayar və çölə çıxar. Qədimdən ibadətdə qurban verilməsinə baxmayaraq, indiki vaxtda rast gəlinməməkdədir.

ibadət üçün təmizliyə çox əhəmiyyət verən Yaponlar bunu laqeyd yanaşmağı böyük günah sayırlar. Bəzi xüsusi vəziyyətlərdə islam inanındakı qüslə bənzər bir təmizlik edirlər. İbadəti rahiblər idarə edir. Xüsusi təhsillərlə yetişdirilirlər.

Evlənmə mərasimləri məbədlərin bitməsindəki evlənmə salonlarında rahiblər tərəfindən icra edilir. Cənazə mərasimlərini isə Buddist rahiblər idarə edir. Bu anlayış bir Yapon tərəfindən «Biz Sintoist doğular, Buddist ölərik» şəklində qəbul edilir. İnamlarına görə ölənlər hər kəs «Kami» olar. Onlara görə «Ailə bir dindir, ailə ocağı isə məbəddir.» Ölümlərə qarşı vəzifəsini edən insan, yaşayanlara qarşı olan vəzifələrini də yerinə yetirmiş olar. Çox qədim zamanlardan qalma duaları və sihrli düsturları əzbərdən oxumaq, tanrılara hədiyyələr təqdim etmək Yaponların bu gündə imtina edə bilmədikləri davranışlardır.

Yapon dilində ümumiyyətlə Allah və ya Onun yerini tutacaq anlayışlar üçün üst, yuxarı mənasını verən «Kami» sözü istifadə edilməkdədir.

Sintoizm də tanrılar həm kişi (izanaqi) həm də dişi (izanami)dir. Bu iki tanrı daha sonra gələcəklərin ataları olmuşdur. Sintoizmin də müqəddəs mətnlərin də bu tanrıların etdikləri yazılıdır. Onlarda eynilə insanlar kimi doğular, evlənər, xəstələnər, qısqanar, ağlar və ölər. Əxlaqi xarakterləri də insanlarınkına bənzər. Bütün tanrılar birbaşa təbiət gücləri və ya təbiətdə olan bəzi maddələrlə əlaqədar görülmüşdür. Təbiət tanrıları arasında ən əhəmiyyətlisi günəş allahı Amaterasudur.

Sintoizmin iki müqəddəs mətnində ulduz və fırtına tanrıları ilə sis tanrısının da adı keçər. Fudziyama dağı da müqəddəs dağlar silsiləsinin ən əhəmiyyətlidir.

Sintoizmin müqəddəs mətnləri də ikidir:

1- «Kojiki»

2- «Nihongi».

Çin yazısının qəbulundan əvvəl özlərinə xas bir yazıları tapılmadığı üçün «Kojiki» nin yazıya tökülməsi 712-ci ildə imperatorun əmri ilə olmuşdur. Allahların və dövlətin tanrısı qaynağı ilə insanlığın başlanğıcından «Kojiki» kitabında bəhs edilir. «Nihongi» isə, bir cür «Kojiki»nin şərhidir. «Nihongi» də dövlət xidmətlərində vəzifə sahələrin uyğun gəlməsi lazım olan bəzi tövsiyələr iştirak edir.

İndiki vaxtda Sintoizm Milli bir din olması səbəbiylə Yaponlar arasında məşhurdur. Başda Yaponiya olmaq üzrə Yaponların yaşadığı

digər ölkələrdə də yayılma imkanı tapmışdır. İndiki vaxtda Sintoistlərin sayının 4 milyondan çox olduğu təxmin edilməkdədir.

Skeptisizm: (Ümumi keçər doğru məlumatın insan üçün qeyri-mümkün olduğunu dilə gətirən axına, skeptisizm adı verilir. Bu axının qabaqda gələn nümayəndələri, İlk Çağ fəlsəfəsində Pirron (E. Ə. 365 - 275), Timon (E. Ə. 320-230), Arkesiley (E. Ə. 216-241) və Karneaddır (E. Ə. 214-129). Skeptisizm deyilincə məlumat, varlıq və dəyərin var olduğundan şübhə edən və bunların məlumatına çatıla biləcəyinə şübhəylə baxan fəlsəfə aydın olar. Bu anlayışa görə, duyğularımızın bizə təmin etdiyi məlumat kompleksdir, sövsürucudur, dəyişəndir. Halbuki doğru məlumatın mütləq, açıq və ümumi keçər bir məlumat olması lazımdır.

Şübhəni bir sistem olaraq ortaya qoyan ilk filosof Pirrondur. Buna görə skeptisizmə Pirronizm də deyilir. Ona görə varlıqların şəxsən özlərini heç bir zaman bilinə bilməz. Biz, varlıqları yalnız bizə göründükləri şəkliylə bilirik və bu görünüşlərin kənarına keçə bilmərik. Varlıqların, obyektlərin nə olduqları insan üçün naməlum bir mövzudur. Pirrona görə, məlumatımızın qaynağı duyğudur. Duyğular isə subyektiv olub, adamdan adama fərqlilik göstərir. Bu səbəbdən subyektiv duyğulardan hərəkətlə, obyektiv bir həqiqətin məlumatına əldə olunmaz.

Pirronun bu fikirləri, daha sonra şagirdi Timon və Enesidem (I əsr) genişləndirilərk daha sanballı hala gətirilmişdir. Bu dəlillərdən bəziləri bunlardır:

1. İnsanlarda bəzi strukturca fərqliliklər vardır.
2. Duyğu orqanları, insandan insana fərqlilik göstərir.
3. Fərqli şərtlər mübtədanı fərqli şəkildə təsir edir.
4. Obyektlərin yeri və uzaqlığı, duyğusu mənfə bir şəkildə təsir edir.
5. Qanunların, ənənə və adətlərin insanların üzərində fərqli təsirləri olar.

Sıralanan bu səbəblərdən öləri, eyni şeylər fərqli insanlara, fərqli şəkillərdə görünə biləcəyi üçün doğru məlumata çatmaq mümkün deyil.

Arkesilay, duyğular və ağıl yoluyla əldə edilən məlumatın ümumi keçər məlumat olduğuna inanmamız üçün dəlilin olmadığını müdafiə edir. Ona görə, doğru dediyimiz məlumatlar həqiqətdən doğru deyil, doğruya bənzər məlumatlardır. Karneada görə də doğru üçün

əlimizdə etibarlı bir ölçü yoxdur, bütün məlumatlarımız yalnız ehtimal dəyərindədir, qəti məlumat deyil.

Görüldüyü kimi skeptisizm, insan zehininin qəti məlumata çata bilməyəcəyini, gerçəyin özünü bilməyəcəyini, bunun üçün hər hansı bir mövzuda xüsusilə əsas maddə, Allah, ruh kimi mövzularda müsbət ya da mənfi mühakimədə olmanın yersiz olduğunu irəli sürən bir təlimdir.

Skeptisizm haqqında səhv başa düşülmələri aradan qaldırmaq üçün bir neçə nöqtənin açıqlanmasında fayda vardır. Skeptisizm gerçəyi tamamilə inkar etmək deyil. İnkara etmək bir mühakimədə olmaq olacağından skeptik filosoflar, heç bir mövzuda qəti mühakimədə olmazlar. Ayrıca skeptik filosofların irəli sürdükleri görüşlər gündəlik hadisələrlə və praktik işlərlə əlaqədar deyil, fəlsəfi həqiqətlər və qanunlarla əlaqədardır.

Skeptiklərin şübhə anlayışını Dekartın şübhə üsuluyla qarışdırmamaq lazımdır. Çünki, skeptiklərdə şübhə məqsəddir, (doğru məlumata çatma mümkün deyil) Dekartda isə doğru və qəti məlumata çatmaq üçün bir vasitə və üsuldür. Dekart, insan üçün qəti və mütləq bir məlumata çatmanın mümkün olduğunu müdafiə edir. Söhbətin mövzusu qəti və mütləq məlumata çatmaq üçün, şübhəni bir üsul olaraq istifadə edir.

İndiki vaxtda, elm və texnologiya sürətlə inkişaf etməkdə, hər elm sahəsi sahələrlə əlaqədar saysız doğru məlumat ortaya qoymaqdadır. Bunun nəticəsində Doğru məlumat mümkün müdir? sualı ortadan qalxmış və skeptisizm bir fəlsəfi təlim olaraq Varlığını qoruya bilməmişdir.

Skotçuluk: Xristian fəlsəfəsinin sxolastik dövrü mütəfəkkirlərindən Duns Skottun təlimi Skotçuluk, orta əsrlərin IX əsrdən XIV əsrə qədər sürən sxolastik dövründə, Tomizmin qarşısında Şotlandiyalı Duns Skottun (1270-1308) təlimiylə İtalyan Müqəddəs Fomanın (Akvinalı, 1224-1274) təlimi, Xristianlığın təməl problemləri üstündə zidd düşürlər Hər iki təlimin kökləri, orta əsrlərin patristik dövründədir Foma və Dominiklər, Avqstinçidirlər (Müqəddəs Avqustin, 354-430), Skott və Fransisklər Pelaqusçudurlar (Pelaqus, 360-430).

Tomizmə görə zəka iradədən üstündür (intellectu est superior voluntas), Skotçuluğa görə iradə zəkadan üstündür (voluntas est superior intellectu) Tomizm determinizmdir, Allaha belə bir Azadlıq

tanıma, Allah dünyanı yaratmaq məcburiyyətində olduğu üçün yaratmışdır Skotçuluk azadlıqdır, Allah ən böyük azadlıqdır və dünyanı yaratmaq istədiyi üçün yaratmışdır Tomizm intellektualçı, Skotçuluk iradəçidir, yəni volyuntarizmdir.

Bu iki qanun, Allahdan insana yayılır, Tomizmə görə insan azad deyil, öz gücüylə xilas ola bilməz, Allahın hədiyyəsinə möhtacdır Skotçuluğa görə insan azaddır, öz səyiylə xilas ola bilər, Allahın köməyinə möhtac deyil. Görüldüyü kimi, Tomizm insanı alçaldır, gücsüzləşdirir, kor bir fatalizmin qucağına təyin edir, Skotçuluk insanı ucaldır, etibarını artırır, əhəmiyyətli məsuliyyətə salır (endeterminizm). Bundan başqa, hər iki təlim də anlayışçı (konseptüalizm) olduqları halda Fomanın anlayışçılığı nominalizmə yaxındır. Foma anlayışları gerçək saymağa, Skott gerçək saymamağa meyillidir. Necə ki, Skotçuluk, Okkamın adçılığını hazırlamışdır, Okkam, Durand da Saint Pourçain, Jan Buridan, Pierr Dalli ondan güclənmişlər

Skotçular, Məryəmin ilk günahdan xilas olmuş olan hamiləliyi (immaculee conception) tezisini tutar, Tomizm ziddiyyət düşüncəni müdafiə edirlər Skotçular, İsanın çarmıxa çəkilməsini Allah istəyi sayırlar, Tomizm bunun insanların günahları üçün lazım olduğundan çox ödəmiş bir qarşılıq olduğunu irəli sürürlər Skotçuluk rasionalistdir (rasionalizm), ağılı ən böyük güc sayar, müqəddəs kitaba və kilsə təliminə ağıla uyğun olduğu üçün inanılmalıdır Bu, açıqca, ağıl müqəddəs kitabdən üstündür mənasını verər doqmatizmə (doqmatizm) qarşı çox əhəmiyyətli bir reaksiyadır Skotçuluk, orta əsrlər Xristian fəlsəfəsində sxolastik dövrün qabaqcıl axınıdır və sxolastikin çöküşünü hazırlamışdır.

Sofizm: Bir səhvi doğru deyə qəbul etdirmək üçün edilən səhv mühakimələri sofizmlər, terminlərdəki və qrammatika strukturlarındakı cüt mənalılıq, hissəli mənadan mürəkkəb anlama keçiş və ya bir irəli sürüşün lazımlı şərtlərindən birini yerinə yetirməməklə reallaşdırılır.

Sofizmlərdə bu xüsusiyyətlərə rast gəlir: adamın söz mövzusu olan şeydən başqasını isbat etməyə söykənən məlumatsızlığı (ignoratio elenchi) və ya tanındılacaq olan şeyi tanıdan, iddianı sübut.

Sofizm ancaq mühakiməylə ortaya qoyulursa, bir induksiya sofizmindən tam olaraq söz edilə bilməz, çünki, induksiyada qəti mühakimə yoxdur Bununla birlikdə, əskik saymadan, səbəbin

naməlumluğundan (daha əvvəlki bir hadisəylə səbəbi qarışdırmaq) və ya səhv analogiyadan doğan sofist nəticələr vardır.

Solipsizm: Yalnız fərdi mənin varlığını tanıyan ifrat idealizm... Solipsizm, Latınca tək özüm mənasını verən solus ipse sözlərindən edilmişdir. Varlığı düşüncəyə sadələşdirən idealizm, zəruri olaraq, solipsizmliyə çatar. Hər şey yalnız düşüncəmizdə varsa və düşüncəmizin xaricində heç bir obyektiv həqiqət yoxsa, gerçək olan yalnız bizim varlığımızdır deməkdən başqa çıxar bir yol yoxdur. İdealizmin bu zəruri nəticəsinə görə o biri insanlar da ancaq mənim düşüncəmdə vardırlar, elə isə kainatda tək gerçək yalnız mənim... Bu zəruri nəticənin axmaqlığı bütün idealistləri ürkütmüşdür və hər idealist özünü bu zəruri axmaqlıqdan qurtarmaq üçün çalışmışdır, ən ifrat idealistlər belə özlərini belə bir günahlandırılma ehtimalına qarşı əvvəldən müdafiə etmək gərəyini duymuşlar.

Pozitivizm, Ekzistensializm kimi örtülü və gizli idealizmlər də solipsizmlik nəticəsiylə qarşılaşmaq məcburiyyətindədir. Açıq ya da gizli, idealizmin hər forması, tutarlı qalmaq istədiyi müddətcə, solipsizmlik nəticəsindən qaçmaz. Maddəni inkar edən və varlığı düşüncəyə sadələşdirən bütün təlimlər solipsizmlikdən xilas olmaq istəyərlərsə tutarlı qala bilməzlər.

Stoisizm: Başlıca Zenon, Krisipp, Epiktet və Mark Avrelli tərəfindən təmsil edilmiş olan fəlsəfi məktəb. Bunlarda məqsəd hissizlik (Apathie)dir, həyat və ölümə qarşı laqeyddirlər. Bunlar Sokrat əvvəlinə dönərək maddi əsası qəbul etmişlər. Stoyaçılar siniklərin dərinləşmiş şəklidir. Determinist və panteist bir materializmi və metafizikası mənimsəmişlər. Stoyaçı anlayışda həyat və ölüm çox dəyər daşımaz. Fəzilət ehtiraslara hakim olmaqdır. Fizikası deyil, əxlaq mühüm görürlər. Fizika anlayışları Heraklitdən mülhemdir. Aləmə təsadüf deyil, üzvü bir zərurət (mexaniki deyil) hakim deyirlər. Qədər insana zəruri olaraq hakim olduğu üçün, qədərdən şikayət edilməməsini müdafiə edirlər.

Əxlaq anlayışları sərt və intizamlı bir yaşamağı tələb edir. Stoyaçılar insanın təbiətə görə yaşaması lazım olduğuna, doğru və mənalı bir həyat üçün aləmdəki yerini təyin etməsi zərurətinə inanırlar. Əzabdan qaçmaq fikri bunlarda da hakimdir. Kosmopolit, cihansümul və tək bir dövlət anlayışına sahibdirlər.

İnsan tək bir dövlətin vətəndaşı olmalıdır, deyirlər. Məlumatda empirikdirlər. Bunların üç ayrı dövrəsi vardır: Qədim stoya, orta stoya, keç stoya.

Özlərindən sonrakı düşüncələrə çox təsirləri olmuşdur, pessimizm və passivliyin hakim olduğu bir fəlsəfədir. Mücərrəd kozmopolitizmlərinə, passiv və diqqət çəkici əxlaq anlayışlarına baxmayaraq, Stoyaçılar ferdiyyətçi və mühafizəkar bir doktrinaya sahibdirlər.

Sünnilik: İslam axınları içindəki ən geniş dini qrupu meydana gətirər, islamın 90%-ini meydana gətirir. İslamı daha fərqli şərh edən Şiəlik və Xaricilik bir neçə istiqamətdən Sünnilik ilə ayrışır. Əhli Sünnənin öz içərisində 4 fərqli fiqhi məzhəb var.

Sünni məzhəblər (fiqh məktəbləri) dörd dənədir: Hənəfi məzhəbi Şafisi məzhəbi Maliki məzhəbi Hənəbəli məzhəbi

Bu dörd Sünni fiqh məktəbi xaricində də fiqh məktəbləri olmasına qarşı daha az sayda ardıcılı sahib olmuş və digər dörd məzhəb xaricində daha az tanınmışlar və zamanla yox olmuşlar.

Sünnilər hər müsəlmanın bu məzhəblərdən ən az birini mənimsəyib tətbiqlərini seçdikləri bu məzhəbə görə etmələri lazım olduğuna inanar və məzhəblərin birləşdirilməsi (Təfiki Mezaheib) deyilən şeyi uyğun (caiz) görmürlər.

«Quran»ın İslam dinindəki yeri bütün müsəlman qruplar tərəfindən mənimsənməklə birlikdə hədis mövzusunda fərqli İslami qrupların fərqli anlayışlarla sahib olduqları bilinməkdədir. Hədislər İslamiyyətin ilk dövrlərindəki peyğəmbər və yaxınlarının ibadətə, muaməlat deyilən dindəki müxtəlif mövzulara bağlı görüş və davranışları əks etdirən qeydlərdir. Müsəlman alimlər peyğəmbərin vəfatından sonra İslam cəmiyyətinin qarşı-qarşıya qaldığı problemlərə «Quran»dan və sünnədən sonra üçüncü qaynaq qəbul edilən Hədislərdən dəlillərlə gətirməyə çalışmışlar. Sünnilik, Şiəliyin əksinə Məhəmməd dövründə yaşamış peyğəmbərin yaxınındakı bütün yoldaşlarına (Səhabə deyilir) dinin etibarlı qaynağı olaraq yaxınlaşmaqda olduğundan müxtəlif Hədis alimlərinin hədis kritiklərinə uyğun tapdıqları bütün hədisləri hansı səhabəyə uyğun gəlsə gəlsin qəbul etməkdədir. Yenə Sünnilik ilk üç xəlifə (Əbu Bəkir, Ömər və Osman) və Əlini Məhəmməddən sonra gələn etibarlı və təzimə layiq dini şəxsiyyətlər olaraq qəbul edirlər. Halbuki Şiəlik ilk üç

xəlifəni Əlinin əlindən xəlifəliyi müxtəlif yollarla qəsb etmiş kəslər olaraq baxıb təzim göstərməzlər. Şiəliyin bir qisim səhabəni etibarsız qəbul edib yalnız on iki imamdan gələn hədisləri doğru, etibarlı (səhih) qəbul etməsinə qarşılıq Sünniliyin etibarlılığı bütün Səhabəyə ümumiləşdirməsi hər iki qrupun hədis külliyyatlarında bir qisim fərqliliklər olmasına gətirib çıxarmışdır.

Sünni İslam anlayışında peyğəmbərdən köçürüldüyü etibarlı (səhih) qəbul edilən hədis kitabları bunlardır: Buxari İmam Müslim Nasası Əbu Davud Süneni Tirmizi İbn Macə

Sürrealizm: Andre Breton, sürrealizmçi belə izah edirdi: Sözlə, yazıyla, ya da başqa bir şəkildə, düşüncənin gerçək işlərini ortaya qoymaq üçün istifadə edilən saf ruhi avtomatizm. Düşüncənin; ağılım heç bir nəzarət etməsinə, heç bir ənənəvi ya da estetik qanuna bağlı olmadan, özünü, olduğu kimi ortaya qoyması... Yolunu da, belə göstərir: Düşüncənizin öz üstünə bağlanmasına ən əlverişli yerdə oturun. Önünüzdə kağız qələm olsun. Bütün biliklərinizdən və qabiliyyətlərinizdən ayrılın (fenomenologiya üsulu xatırlayın. Orada, bütün biliklərinizi və qabiliyyətlərinizi mütərəziyə götürüb, varlığınızın özünə enə bilmək üçün, ortada, bütün fenomen olaraq qalırıdınız). Əvvəldən bir mövzu düşünmədən, durmayaraq və yazdıqlarınızı oxuyub düzəltmə meylinə qarılmayaraq, edə bildiyiniz qədər sürətlə yazın. Sözləri, təsadüfi, heç bir ideoloji nizam qatmadan, ard-arda sıralayın. Əldə edəcəyiniz əsər, sürrealizmçi bir əsər olacaq

§

Şamanizm: İç və Orta Asiyada Türklərin və ətraflarındakı birliklərin, yaşadıkları bölgələrdə şaman və ya kam adı verilən din adamları vasitəsilə reallaşdırılan inam sistemidir.

Şamanizm bəzi araşdırmaçılara görə bir din bəzilərinə görə isə allahlar, insanlar və ruhlar arasında əlaqə yaradan bir kült olaraq görülür.

Türk birliklərində Şaman termini yerinə daha çox Kam sözü istifadə edilmişdir. bu yüzdən bu inam sisteminə Kamçılıq, tengriçilik və ya allahlıq deyilə bilər.

Türklərdə inam sistemi göy-yer Su-Atalar şəklindədir. Erkən dövrlərdə Türklərin inamı yalnız Şamanizmlə məhdud deyildi, başqa dinlərə də inanırdılar. Türklərin din anlayışları yerə və zamana görə dəyişiklik göstərməkdədir.

Şamanist inam dünyanı göy, yer üzü və yeraltı olaraq üçə ayırır. Altay Türklərinə görə işıqlıq dünya olan səması Allah Bayülğən (Ülgən) və yaxşı ruhlar, aşağı dünya olan qaranlıq dünyanı Allah Ərlək və pis ruhlar, orta dünyanı yəni yer üzünü insanlar meydana gətirər.

Şamanlar ruhlarla qurduqları əlaqələrə görə ikiyə ayrılır. Yaxşı ruhlarla əlaqə yaradan və yaxşılıq edən şamanlar ax-Şaman, Allah Ərliyin xidmətinə girib yeraltı ruhlarıyla əlaqə yaradan şamanlara quru-Şaman deyilirdi.

Bunların yanında Göy Allah bu allahların ən böyük və ən əhəmiyyətli sayılmışdır. Göy Allah hər şeyin yaradıcısıdır. Göy Allah xaricindəki allahlar ikinci allahlardır. Şamanlar, allahlar, ruhlar və insanlar arasında vasitəçilik edən kəslərdir. İnsanlar pis ruhlarla əlaqə qura bilməz, onların nə istədiyini bilə bilməzlər. Pis ruhların istədiklərini yalnız şamanlar bilər.

Şamanların şəfaçılıq, cadugərlik, gələcəyi bilmə və s. qabiliyyətləri vardır. Qərb Türklərinə görə göy 7, Şərq Türklərinə görə 9 qatdan meydana gəlir. Şamanlarda ayin əsnasında bu qatlara yüksələrlər. Şamanlar ayin əsnasında baraban istifadə edirlər. Bu barabanların üç əhəmiyyətli hissəsi vardır. Bunlar, içi, xarici və toxmağıdır.

Şaman ayin əsnasında barabanına vurur və transa keçər. Trans əsnasında şüur itkisi söz mövzusu deyil. Etdikləri hərəkətlərin idrakı içində olurlar.

Şaman olmaq üçün məlumat kafi deyil. Ailədən gələn bir xüsusiyyətdir. Şaman olmaq üçün bir şamanın soyundan gəlmək lazımdır. Şamanlar öldükələrində barabanları parçalanıb bir ağac budağına asılır, şamanın ölüsündə bu ağacın dibinə basdırılırdı.

Şaman barabanı və paltarları xidmətində olduğu ruh tərəfindən təyin olunur. Şaman paltarları altmışa yaxın parçalardan meydana gəlir. Cübbəsiz şamanlar pis ruhlara qarşı çıxa bilməzlər. Buna görə şamanlar paltar əldə edirlər.

Şiəlik: anlayış olaraq Hz. Əli tərəfdarı deməkdir. Şiəlik sözü Şiə sözündən törədilmişdir. Hər ikisi də eyni mənəni verməkdədir: Hz.

Əli tərəfdarlığı. Ümumi mənada Şiəlik mövzusunda, Şiəliyin nə olduğu mövzusunda anlayışlar ala bildiyinə təhrif edilmiş, mənaları dəyişdirilmiş, hər cür şərhə tabe tutulacaq bir hala gəlmişdir. Bu anlayışların başında Şiəlik anlayışı gəlməkdədir. Yuxarıda da ifadə edildiyi üzrə Şiəlik anlayışı, Hz. Peyğəmbərin Haqqa getməsindən sonra Hz. Əlinin xəlifəliyinə (dini-siyasi öndərliyinə) inananlar üçün istifadə edilmişdir. Şiə sözü də Hz. Əlinin adından törədilmişdir. Amma bir çox hadisədə, faktada olduğu kimi tarixi müddət, sıx təzyiq və asimilasyonla keçdiyi üçün, bu anlayışlar və təmsil etdikləri dəyərlər də deformə olmuşlar, başqa mənalar yüklənmiş və başqa başqalaşmalar reallaşmışdır. Lakin, tarixi inkişaf müddətindəki hadisələr bəzi dəyişmələr, yeniliklər, adətlər, sapmalar gətirmişdir. Təkrar ifadə etmək lazımdır ki, öz olaraq, çıxış nöqtəsi olaraq ikisi də eyni mənayı verməkdədir.

Hz. Peyğəmbərin vəfatından sonra Hz. Əliyə edilən haqsızlıqlar, Əməvi səltənəti əsnasında Hz. Əlinin soyuna qarşı davam etdi. Bu müddətdə yaşanan haqsızlıqlar, qırğınlar, ədalətsizliklər tərəfləri yaxşıca dəqiqləşdirdi. Hz. Əli və Əhlibeyt tərəfdarlığı İslamın Haqq dəvətini davam etdirərkən, buna qarşı Əməvilərdə təmsilini tapan Sünnilik bir dövlət dini olurdu. Hər tarixi hadisədə olduğu kimi burada da üstün olanın sözü daha etibarlı, gətirdiyi nəzəriyyələr daha təsirli və din adına icra etdiyi iş daha məhsuldar idi. Əməvilərin bu sıx işləri və təşkilatlaşmaları İslamiyyəti bütün coğrafiyalara yayırdı. Bu vaxt Əhlibeyt tərəfdarları da dəvətlərini reallaşdırırdı. Əhlibeyt tərəfdarları, dövlət təşkilatlanmasına sahib olmadıqları üçün təşkilatlanmaları daha çox könüllülük təməlinə söykənirdi. Əməvilərininki zora söykənirdi. Amma yenə tarixin sübut etdiyi kimi, könüllülük daha qalıcı olarkən, çətinə söykənən inkişafın daha güclü amma müvəqqəti olurdu. Necə ki Əməvilər zor yolu ilə İslamı yaymağa çalışarkən Əhlibeyt tərəfdarları sevgi ilə edirdi. Əməvilərin ardıcılarının İslam adına etdikləri təxribatları Əhlibeyt tərəfdarları düzəldirdi. Əhlibeyt tərəfdarları inamın özünün, Əməvilərin etdiyi və tətbiq etdiyi kimi olmadığını sübut edirdi. Necə ki Əhlibeyt tərəfdarları bu qədər təzyiq altında inkişaf tapmışsa bunun ən böyük səbəbi Əhlibeyt tərəfdarlarının şiddət və çətin yerinə sevgini əsas götürmələridir.

Yuxarıda da izah etməyə çalışdığımız kimi, Hz. Peyğəmbərin vəfatından sonra İslamiyyət iki qütbə ayrıldı.

Əhlibeyt və Əhli sünne. Bunlardan tarixi müddət içərisində bir çox meydana gəlmə meydana gəldi. Əhlibeyt tərəfdarları dünyanın hər tərəfində, az qala bütün coğrafiyalarda varlar. Amma bunların ortaq nöqtələri azalmış, fərqlilikləri çoxalmışdır. Hər coğrafiyadakı Əhlibeyt tərəfdarları, o coğrafiyadakı tarixi inkişafın çərçivəsində fərqlilənmiş, yenidən şəkillənmişdir. Şübhəsiz cəmiyyət Əhli sünne tərəfdarları içində etibarlıdır.

Aradakı fərq, Əhli sünne az qala hər vaxt bir iqtidar dini idi. Bu üstünlük istifadə edilərək ortaq nöqtələr qorundu. Əhlibeyt tərəfdarları isə sıx təzyiqlər nəticəsi hər vaxt gizlənmək məcburiyyətində buraxıldılar. Bunun nəticəsi ortaq bir təşkilatlanma yaratılmadı. Yaradılmayınca da qopuqluq başladı və beləcə təməl dəyərlərin xaricində qalan amma gündəlik həyatda təyin edici bir çox mövzuda fərqliliklər ortaya çıxdı. Bunun ən can alan nümunəsi indiki vaxtda özünü Şiə və Şiə olaraq adlandıran cəmiyyətlər arasında görülür. Şiələr daha çox Anadoluda, Balkanlarda və qismən Orta Şərqdə yaşamaqdalar. Şiələr isə Orta şərq, Şimal Afrika və Asiyada yaşamaqdalar. Şiələr ilə Şiələr arasındakı təməl ortaq nöqtələr: Peyğəmbərə, On İki İmamlara, Əhlibeytə, «Quran»a, Hz. Əliyə bağlılıqdır. Bunun xaricində şübhəsiz daha bir çox ortaq nöqtə var. Amma ayrı nöqtələr də bir o qədər çox. İndi hansının haqlı və ya daha doğru olduğu müzakirəsinə girməyəcəyik.

Bu müzakirə təxminən 200 il qədərdir sürür. Ayrılığın başlanğıcı 1800-cü illərə söykənməkdədir. 1500-cü illərdə başlayan və Şah İsmayılın öndərlik etdiyi birlikdəlik 1800-cü illərdə sona çatmış, dünyadakı Əhlibeyt tərəfdarları arasındakı əlaqə qopmuşdur. Yaşanan bütün fərqliliklər bu 200 illik zaman dilimində reallaşmışdır. Amma fərqlilik çox təyin edici olmuşdur. Məsələn Asiyalı bir Şiənin öndər qəbul etdiyi bir şəxsiyyəti digər Əhlibeyt tərəfdarları tanımır belə. Yenə bir Anadolu Şiəsinin öndər qəbul etdiyi birini digər Əhlibeyt tərəfdarları tanımır. Biz hadisənin xülasəsini belə verməyə çalışdıq. Nəticə olaraq bunu ifadə edə bilərik ki, Əhlibeyt tərəfdarları bir-birlərinə inamlarını tələq etmək, söykəmək, qəbul etməmək yerinə ya da öz doğrularını müdafiə etmək yerinə ortaq dəyərlər ətrafında görüşmədilər. Bu tam Şiələr üçün deyil, bütün insanlıq üçün etibarlıdır. Yenə Əhli sünne üçün də etibarlıdır. Əhlibeyt və Əhli sünne tərəfdarları ortaq nöqtələrdə görüşməli ayrı nöqtələrdə isə qarşısındakının inamına hörmət etməlidir. İnsanliyin hüzuru, barışı beləsi bir atmosferdə

reallaşar. Şiələr, Əhlibeyt tərəfdarları beləsi bir dünyanın həsrəti içində olub bunun üçün maksimum səy sərf edənlərdir. İndi sıra digər inam sahiblərində.

T

Tarixi materializm: Karl Marks və Fridrix Engelsin insanlıq tarixinin, insanlığın sosio-iqtisadi inkişafının, qanun bənzəri bir modelə görə inkişaf etdiyini, dialektika qanunlarına görə reallaşdığını müdafiə edən fikirləri. Marks və Engels tərəfindən inkişaf etdirilən və istehsal tərzinin ictimai, siyasi və intellektual həyatın mahiyyətini təyin etdiyini önə surən anlayış.

İctimai, mədəni və siyasi fenomenlərin maddi şeylərin istehsal tərzini tələfəndən təyin olunduğunu qarşıya qoyan təlim olaraq tarixi materializm, tarixi hadisə və müddətlərə bağlı şərhə səbəbdən prioriteti, fikirlərə deyil də iqtisadiyyata vermişdir. Tarixi materializm, ictimai sistemlərin yüksəliş və çöküşünü, ictimai olmayan faktorların bir nəticəsi olaraq görən digər materialist tarix şərhələrinə qarşı vəziyyət aldıqdan başqa, fikirlərin doğuşuyla qəbulunun, özü düşüncə olmayan bir şeyə bağlı olduğunu və bir ictimai ətrafda ortaya çıxan düşüncə və fikirlərin, sinif mənəfətlərinin ifadəsi olduğunu müdafiə etdiyi üçün, idəalist cəmiyyət şərhələrinə də qarşı çıxmışdır. Buna görə, tarixi materializm hər şeydən əvvəl mövcud olan hər mədəniyyətin elementləri arasında qarşılıqlı əlaqələr olan strukturca bir bütün olduğunu, bir mədəniyyətin dini, sənəti ya da hüquq sisteminin öz başına aydın ola bilməyəcəyini söyləyir.

Təkamülçü dünyagörüşüylə, söz mövzusu bütünün eyni zamanda inkişaf edən bir bütün olduğunu qarşıya qoyan tarixi materializm, inkişaf edən ictimai bütündəki müstəqil dəyişən olaraq iqtisadi istehsal tərzinin, cəmiyyətin iqtisadi quruluşunun cəmiyyətlər arasındakı fərqlilikləri olduğu qədər, hakim olan cəmiyyət ya da mədəniyyət modelini şərhə də açar olduğunu iddia edir. Cəmiyyətin iqtisadi quruluşuyla da, istehsal əlaqələri cəmini anlayan tarixi materializm, istehsal əlaqələrinin cəmiyyətin bütün bir mədəniyyət kompleksinin gerçək təməlini meydana gətirdiyini iddia edir. Tarixi materializmə görə, iqtisadi istehsal tərzini, ifadəsini fərdlərdən müstəqil olan müəyyən ictimai əlaqələrdə tapar, çünki, insan mülkiyyət əlaqələrinin daha əvvəldən təyin olunmuş olduğu bir cəmiyyət içində

dünyaya gəlir. Bu mülkiyyət əlaqələri feodal bəy serf, burjuaziya, işçi sinifi növündən fərqli sinifləri təriflər. Bir cəmiyyətin təsnif edirə bölünməsi isə, mövcud olan sinif əlaqələrini dilə gətirən fərqli siyasi, əxlaqi və fəlsəfi ideologiyaların doğuşuna gətirib çıxarar.

Tarixi materializmə görə, hər ictimai nizamda maddi istehsal gücləri baxımından davamlı bir dəyişmə yaşanır. Bu dəyişməyi doğuran şey, istehsal vasitələrindəki inkişafdır, söz mövzusu dəyişmə, mövcud olan mülkiyyət əlaqələrini məcbur edir və sinif mübarizəsini sürətləndirir. Tarixi materializm, bu çərçivə içərisində, tarixdə sırasıyla primitiv kommunizm, feodalizm, kapitalizm sosializm və kommunizm kimi beş ayrı cəmiyyət modelinin ortaya çıxdığını və çıxacağını müdafiə edir.

Təsəvvüf: təsəvvüf termini olan sufi sözü əsrlər boyunca həm müdafiə edənlər, həm də qarşı çıxanlar tərəfindən çox müxtəlif mənələrdə istifadə edilmişdir. Sözü haradan gəldiyi az qala bütün araşdırmaçılar tərəfindən müzakirə mövzusu olmuş, ümumiyyətlə yun paltar geymək mənasını verdiyi nöqtəsində ittifaq etsələr də, bu tərif də bir çox kimsəni təmin etməmiş və hələ etməməkdədir.

Təsəvvüf sözünün də nə mənanı verdiyi çox ortaya qoyula bilməmiş, müəyyən bir görüş birliyi təmin edilə bilməmişdir. Ancaq təsəvvüfün, nəzəri və ağılı bir elm olmadığı, əksinə təcrübi bir elm olduğu üçün təriflərinin sabit olmadığı nöqtəsində bir görüş irəli sürülmüşdür. Bununla birlikdə hər mütəsəvvüf, təsəvvüfə yaşadığı mənəvi təcrübələrə və olduğu mövqelərə görə təyin etmişdir. Mütəsəvvüflərin fərqli vaxtlarda qarşılaşdıqları hallara işarə edərək fərqli ifadələr, fərqli təriflər istifadə edilmiş, bu təriflərin sayını min qədər çıxaranlarda olmuşdur.

İndi bəzi mütəsəvvüflərə görə Təsəvvüf və sufi sözlərinin təriflərini verəcək olsaq, Sufi, əşyadakı qənaətlərində nəfsiylə deyil, ilahi iradəylə hərəkət edəndir. Təsəvvüf, səni sənə öldürüb, özünü diriltməsidir. Sufi torpaq kimidir, yaxşılıq və pisləri üzərində daşır. Bulud kimidir, hər kəsi kölgələndirir. Yağış kimidir hər kəsə ondan istifadə edir.

Sufilər daim bir haldan digər bir hala keçdikləri, uca mövqedən daha uca bir mövqeyə yüksəldikləri, davamlı tayr və seyr arasında olduqları üçün onların bu hallarını müəyyən bir xüsusiyyətlə izah etmək

və bir sifət ilə təyin etmək mümkün deyil. Özlərinə elm və hal olaraq bir çox qapılar açıldığı üçün onların batınları həqiqətlərin mənbəsidir.

Təsəvvüf, İslam elmlərinin zirvə nöqtəsi olaraq ifadə edilmişdir. Təsəvvüf ümumiyyətlə İslamı yaşaya bilmək üçün gerçək mənada, Allaha yaxın olaraq təsvir edilməkdədir. Ancaq sufi sözü, səkkizinci əsrdən bu yana istifadə edilməsinə baxmayaraq, söykəndiyi kök mənasının qəti olaraq nə olduğu ortaya qoyula bilməməsi baxımından bir çox çətinliklərdə özü ilə gətirmişdir. Bununla birlikdə yenə, təsəvvüfün «Quran»ı bir anlayış olmadığını, Peyğəmbərin həyatında və onun Səhəbələrində həyatlarında təsəvvüfə xatırladacaq hər hansı bir söz və davranış da olmadığını ortaya qoyanlar da olmuşdur. Bu səbəbdən bu sözün əsassızlığını tənqid edənlər qarşısında sufilər, öz əqidə və hərəkətlərini, İslama və insanlara köçürə bilmək üçün yenə özlərini daha tutarlı adlar altında adlandırmağa çalışmışlar. Bu adlar ümumiyyətlə ariflər, zahidlər, fəqərə, vəli, övliya, mürşid, əhlullah, və s. kimi adlar olaraq adlandırılmışdır. Hər nə sifət ilə özlərini İslami olaraq səciyyələndirməyə çalışsalar da, eynilə yuxarıdakı təriflərindəki bağlılıq kimi hərəkətləri və anlayışları da əsassız və bağlıdır. Hərəkət və anlayış etibarilə İslamın əsas qanunu olan tövhid əqidəsini zədələməkdədir. Mütəsəvvüflər, təsəvvüfə nə qədər fərqli mənə yükləyərlər də nəticə etibarilə İslamın özünü yaşamaq nöqtəsindəki ısrarlarını, hər fürsətdə dilə gətirmişlər, hələ gətirməyə davam edirlər. Yaxşı, özlərinin İslamın özü olduğunu iddia edən bu zümrəyə qarşı, tam tərsinə təsəvvüfün İslamın qarşısında olduğunu irəli sürənlər, bu mühakiməyə necə varmışlardır?

Təsəvvüfün, İslam anlayışı üzərində dərin yaralar açmasını təsəvvüf haqqındakı düşüncəsini ortaya qoyan şərqşünaslar Ari ruhunun Sami ruhuna üstün gəlməsindən ibarətdir tərzində bir fikir irəli sürməsi mövzunun başa düşülməsi baxımından bizə bir işıq tutmaqdadır. Ari dinləri ilə Sami dinlərinin nə olduğunu qısaca xatırlayacaq olsaq, Ari dinləri, Hinduizm, Buddizm Zərdüştçülük və bunların məzhəbləri ikən, Sami dinləri isə, Səməvi dinlərdir. Burada təhrif olmaları baxımından öz əqidələrini yerləşdirmə söylərindən ötürü, mövcud Yəhudilik və Xristianlığın da həm insanlara həm də İslama, böyük yaralar açdığını söyləyə bilərik.

Yaxşı, tövhid qanununa, zərər verən bu təsəvvüf əqidəsinin özü nədir deyər soruşacaq olsaq, bunu bir çox maddələr halında sıralamaq mümkündür. Ancaq bunların ən əhəmiyyətlisi, Allah, özündən başqa

iləhm olmadığını (tövhid), şəxsi və sifətləri ilə bərabəri və bənzəri olmayan, heç bir şeyə bənzəməyən bir və tək olduğunu qəti və aydın olar bir şəkildə bəyan etmiş, inananların da bu qanuna uyğun gəlmələrini imanın birinci şərti olaraq görmüşdür. Təsəvvüf isə, tövhid qanununa zidd bir şəkildə fərqli görüşlər irəli sürərək, mövcud olan hər şeyin Allah olduğunu (vəhdəti bədən), görünən şeydə, əşyada Allahın təcəlli etdiyini yəni açıqca gördüyünü (vəhdəti şühud), yenə Allahın insanla inteqrasiya olunduğunu (Hülul) müdafiə etməkdədir. Bilindiği üzrə bu düşüncələrin Hind dinlərində, Zərdüşt əqidələrində və qədim Yunan filosoflarında mövcud olduğunu göz qarşısında saxladığımızda təsəvvüf inamının heç də günahsız olmadığını görə bilərik.

Allah yaratdıqlarının heç birinə bənzəməz. Bütün yaradılmışların ilahı bir tək ilahdır. O rəhman və rəhm olandır. De ki o Allah birdir, hər şeyin özünə möhtac olub lakin, öz heç bir kimsəyə və heç bir şeyə möhtac olmayandır.

«Quran»da bunlara bənzər bir çox ayələri görə bilmək mümkündür. Ancaq Təsəvvüf düşüncəsi yaradılanların, varlıq aləminin bütünü, Allahın ya özü, ya təcəllisi ya da hər şeyin Allah olduğu qənaətindədir. Varlığın birliyi (vəhdəti vücud) məsələsini, İslam ümməti üzərində təsirli hala gətirən İbnül Ərəbi, bu fikrinə bir çox dəlil gətirməyə çalışmış ancaq, bu fikrində çox təəssüf ki İslamı lazımlıca tanımayan milyonlar üzərində təsirli olmağı bacarmışdır. İbnül Ərəbi bu barədə belə demişdir: Yaradılanların bütünü Allahın surətidir, aləmdə var olan hər şey Allahın dilidir, başqa sözlə tərifləyən də odur, təriflənen də odur. Onu bir olaraq bilən ədədlə məhdudlaşdırmış olar. Yenə İbnül Ərəbi: Var olan hər şey Allahın üzrlərindən bir üz, dillərindən bir dildir. Varlıqda onu görəndən başqa deyə bilməmişdir.

Necə ki Həllac Mənsur, Ömər Xəyyam, Şihabəttin Suhrəvərdi, İbn Atəillah əl-İskəndəri, Fəridudin Attar, Ənil-Fərid, Muhiddini Ərəbi, Molla Məscid və Abdulkərim əl-Ciyli kimi mütəsəvvüflər, təsəvvüfə belə anlamışlar və belə işləmişlər.

«Quranı Kərim» ayələrində və rəsulullahın həyatında bu və buna bənzər hər hansı bir batil əqidəyə rast gəlmək mümkün deyil. «Quran», şəxsən tövhid inamını qoymaq üçün, həmdüşüncə dünyamızda həm də praktik həyatımızda ola biləcək şirk şəkillənmələrinin önünü tıxamaqdadır. «Quran»ın birinci dərəcədə məqsədi budur. Bundan ötürüdür ki, Allah Rəsulu, əvvəlcə insanların

zehinlərinə kəlməyi tövhidi yerləşdirməyə çalışmışdır. İnsanları bu əqidədən (tövhid) azdırmağa istiqamətli hər cür batil düşüncələrdən uzaqlaşdıraraq bütün yol və üsulların önünə sədd çəkmişdir.

Tomizm: Xristian fəlsəfəsinin sxolastika dövrü mütəfəkkirlərindən Müqəddəs Fomanın təlimi. Tomizm, orta əsrlərin IX əsrdən XIV əsrə qədər sürən sxolastik dövərində, Skotizmə qarşı çıxırdı.

Tomizm təlimi Duns Skott ilə Okkamın şagirdləri tərəfindən şiddətlə tənqid olunurdu. XVI əsrdə ancaq məhdud çərçivədə fəaliyyət göstərən təlim olaraq qəbul edilirdi. Bu çağda, öz təriqəti içində belə xarici təsirlər üstünlük təşkil etməyə başlamışdı.

İntibahla birlikdə Tomizmin yerini Platonçu təlimlər aldı (Niccolo Casano, Marsilio Ficino). Ayrıca, Tomizm, elmi irəliləməyə mane olan bir təlim olaraq görülürdü. Lüter zamanında, Dominikan təriqəti başçısı və papalıq elçisi Kajetanus, Tomizmi təsirli etmək üçün çalışdı. Trento ruhani məclisində, müxtəlif fikirləri mənimsəyən ilahiyatçılar və İntibah axını qarşısında ənənəvi doqmaları təyin etmək üçün, ümumiyyətlə Tomizmə müraciət etmək məcburiyyətində qaldılar.

1879-cu ildə, din məktəblərində və katolik universitetlərində fəlsəfi işlərin aşağı səviyyəsi qarşısında papa XIII Leon, Müqəddəs Fomanın irəli sürdüyü görüşlərin öyrənilməsinə zəruri etdi. Bu təşəbbüs, yeni çağlara uyğun düşməyən bir sxolastikanın yenidən canlandırılması kimi şərh olundu. Ancaq Tomizmi mənimsəmiş olan bir çox din adamı və filosof, bu təlimi, elmi kəşfləri də nəzərdə tutaraq yeniləşdirməyə çalışdılar.

İndiki vaxtda, fenomenologiya və ekzistensializm kimi fəlsəfi axınların, Tomizm içində əridilməsinə yönələn işlər də vardır. E. Gilson kimi tarixçilər isə, Tomizmi tarixi çərçivəsi içinə oturtmağa və universal etibarlılığı olan yanlarını ortaya qoymağa çalışırlar. Digər yandan Jaks Mariten, ənənəvi Tomizmin daha da dərinləşdirilməsinə, sənətlərin, elmlərin, insan həssaslığının və ictimai strukturların inkişafından doğan məsələlərin həll edilməsi üçün lazımlı qanunları ilə şərhçilərinin yazılarından çıxarmağa çalışmaqdadır.

Katolik kilsə bu baxımdan son dərəcə maraqlı nümunələrlə doludur. Akvinalı Müqəddəs Foma nümunəsi bəlkə bu baxımdan aydınlandırıcı ola bilər. Platonçu Xristianlığın şərhində, inanmaq, iman etmək, bilməkdən əvvəl gəlir. Bilmək üçün əvvəl imanla aydınlanmış

olmaq lazımdır. Amma Müqəddəs Foma bu qanunu tərsik etmişdir. İnanmaq üçün, əvvəl bilmək lazımdır. Yaxşı, bilinməyən şeylərə necə iman ediləcək. O da dinin kənizi qisiminə girər. O qisimləri siz bilinə bilən sahədən çıxarar, iman sahəsinə daşıyar, bu səbəbdən sorğulama və yoxlama xaricinə çıxarmış olarsınız. Müqəddəs Foma bu şəkildə bir iman, vəhy və məlumat əlaqəsi qurduğunda, kilsənin şiddətli reaksiyasıyla qarşılaşmışdır. Kilsə tərəfindən Müqəddəs Fomanın işlərinin universitetlərdə oxudulması qadağan edilmişdir. Amma bir müddət sonra Müqəddəs Fomanın şərhləri universitet ətraflarında hakim görüş halına gəlməyə başlamışdır. Zaman içərisində kilsə bu yanaşmaya qarşı rəftarını esnetmiş və əsrin başlarına gəldiyimizdə Müqəddəs Fomanın ortaya qoyduğu görüşlər Katolik kilsəsinin rəsmi təlimi halına gəlmişdir. Yəni, Müqəddəs Foma da bir əziz mərtəbəsinə yüksəldilmişdir. Yəni, Kilsə baxımından nüfuz qəbul edilən müqəddəs bir adam halına gətirilmişdir. Məskun bir qəbulu təməlinə sorğulayan bir yanaşma, beləcə, o məskun qəbulun yerini almağı bacarmışdır.

Müqəddəs Fomanın ilk planda ortaya qoyduğu düşüncələrin qiymətləndirilmə forması, heretiklik, yəni azgınlıq günahlandırmasıdır. Yəni, siz səhih olanı, doğru olanı rədd edən bir xəttin nümayəndəsiniz, belə bir düşüncəni səsləndirirsiniz. Elə isə, bu cəmiyyət içində söz ifadəyə və dayanma haqqınız ola bilməz; belə bir hökumətə sahib deyilsiniz yanaşmasıdır.

Katolik kilsəsinin öz əleyhdarlarına yönəltdiyi ən əhəmiyyətli tənqid, heretiklikdir. Dini nüfuzun ya da iqtidarın düşüncəni nəzarət etmə forması bu şəkildə varlığını davam etdirmişdir; amma nəticədə bu yoxlamanın mütləq olmadığını, yer dəyişdirə bildiyini, hətta yıxıla bildiyini görürük. Müqəddəs Foma bunun açıq bir nümunəsidir. Katolik kilsəsinin rəsmi təlimi bu gün Tomizm deyər xatırlanar. Halbuki ilk qaynağına baxdığımızda, Kilsənin şiddətlə qarşı çıxdığı, Katolik kilsəsinin təliminə döşəmə döşəməyə zidd olaraq gördüyü bir yanaşmadır bu. Eyni şəkildə, məzmunu bir az dərinləşdirərək baxdığımızda, ideologiya istehsalının da iqtidarla çox yaxından əlaqəli olduğunu və ciddi bir iqtidar yoxlmasına tabe olduğunu açıq bir şəkildə görə bilirik.

Totemizm: Totemizmin insanlığın ilk dini olduğunda bir çox alimlər birləşmişlər. Bu din, məna və tabu inamlarıyla da möhkəmcə əlaqəlidir. Xüsusilə bunu müdafiə edən Fransız cəmiyyət alimi

Durkheymə görə primitivlərin totemdə tapındıqları mənə gücüdür. Belə deyir: Klan üzvlərinin tapındığı şey nə heyvan, nə bitki, nə insan, nə damğa, nə də gerbdır. Bəlkə bunların hamısında olan, amma heç birinə qarışmayan adsız, şəxsiyyətsiz bir gücdür. Bu gücü kimsə tamamilə əldə edə bilməz. Bu güc xüsusi şeylərdən müstəqildir. Fərddən əvvəl var olduğu kimi fərddən sonra da sürəcəkdir. Totem dininin tapındığı allah bu gücdür. Totem, bu şəxsiyyətsiz və materyadışı gücün müxtəlif varlıqların içinə girmiş materialist formasıdır, başqa sözlə cisimləşmiş bir allahdır. Bir baxımdan baxılınca bu primitiv anlayışın, Xristianların İsada cisimləşən anlayışlarından heç bir fərqi yoxdur. İsa da bir totemdir. Məsələn kenquru olduğunu söyləyən kenquru totemli bir primitiv özünü kenquru sanan bir dəli deyil, demək istədiyi yalnız kenquruyla öz klanının fərdləri arasında ortaq bir xüsusiyyətin olduğunu ki bu ortaq xüsusiyyət mücərrəd güc mənədir.

Durkheym bu mövzuda da belə deməkdədir: Güc deyincə, mexaniki olaraq fizika təsirləri meydana gətirən materialist gücü nəzərdə tuturuq. Bir kimsə totemlə əlaqədə olarkən lazım olan tədbirləri almazsa mexaniki olaraq bu materialist təsirlə qarşılaşar, şok keçirər. Bu, eynilə elektrik çarpması kimi, materialist bir təsirdir. Bu güc, müqəddəs olmayan bir varlığa girsə mexaniki olaraq xəstəlik yaranır. Ümumiyyətlə totemçiliyin ilk din olduğu qəbul edilməklə birlikdə atalara tapınma dininə və təbiətə tapınma dininə prioritet tanıyan və totem dininin bunlardan çıxdığını müdafiə edən alimlər də vardır. Totem dini də, bütün dinlər kimi, materialist yanıyla birlikdə mənəvi bir tərəf daşıyır. Totem, klanın materialist həyatı olduğu qədər mənəvi həyatıdır. Xüsusi adı olan allahlar mərhələsinə totem dininin vasitəsiylə çatılmışdır. Nə var ki bu xüsusi adlı allahlar da, necə hər totem bir klana bağlıdırsa, müəyyən bir cəmiyyətə bağlıdırlar (məsələn hər şəhərin, hər qəsəbənin ayrı bir allahı vardır). Bu allah müəyyən bir heyvan növünün içində də ola bilər (məsələn qədim Misirlilərin Apis öküzləri inamı). O heyvan ölünə yas tutular, amma allah ölmüş deyil. O heyvan növü necə ölümsüzsə allah da eləcə ölümsüzdür. Bir çox şərhçilər allah anlayışının totemin təkamülü sonunda reallaşdığı düşüncəsindədirlər. Ruha totemçiliyin təməlinə olan mənəvi gücünün müəyyən bir bədəndə şəxsiyyət qazanmış formasıdır.

Vayşeşika (sanskrit. «fərqli», «fərqlənən») — hind fəlsəfəsinin altı əsas teist məktəbindən biri. Vayşeşika məktəbin əsası müdrik Kanada (e.ə. III—II əsrlər) tərəfindən qoyulmuşdur. Vayşeşika fəlsəfi sisteminə substansiya, keyfiyyət, hərəkət, ümumi, xüsusi, xas olan adlı 6 kateqoriya daxildir. Bura sonralar bəzi şərhçilər 7-ci kateqoriyanı yəni inkarı da aid ediblər.

Vayşeşika fəlsəfi sisteminə görə dünya torpaq, su, işıq, hava, efir, zaman, məkan, ruh, ağıl 9 substansiyadan ibarətdir. Torpaq, su, işıq, hava substansiyalarının atomları bütün maddi aləmi meydana gətirir.

Vedanta: Hindistan altı böyük fəlsəfə sisteminin sonuncusu. bu günkü din olan Atəşpərəstliyin təməlidir və vedaların metafizik və mistik anlayışlarını məqsəd hesab etmişdir. Vedanta, Ayurvedanın (Hindi tibb fəlsəfəsi) həyata dair altı fikirdən birini təmsil etməkdədir. Vedanta, ruhumuzu ucaldaraq bizi birdə görüşdürən hüsur və xoşbəxtliyin qaynağını axtaran bir Hindi fəlsəfə məktəbidir.

Vedanta fəlsəfə sistemi aşağıdakı düşüncələri qeydsiz-şərtsiz qəbul edir;

Tanrıdan başqa heç bir şey yoxdur... Tanrı, hər şeyin qaynağıdır, hər şey ondan doğular, ondan dəstək alar və hər şeyin şərhçi ondadır.

Gerçək yalnız bir dənədir, onu dəyişik adlarla adlandırırlar. Yaşanan ictimai ətraf və təcrübələr sonrasındakı dinlərin doğuşuna vasitəsi olan peyğəmbərlər isə hər vaxt bir olduğumuzu söyləyərlər. Ruhumuzun gerçək təbiəti ilahidir və kainat içində insan ruhu olaraq təzahür edir. Başqa bir deyişlə, hər birimiz Tanrının varisləriyik; ölümsüz, qəti xoşbəxtliyin uşaqlarıyıq.

Həyatdakı ilk və tək məqsədimiz isə öz həyat təcrübələrimiz vasitəsilə içimizdəki ilahi təbiəti kəşf etməkdir. Vedanta fəlsəfə məktəbi, VIII əsrdə sələfləklə Tanrının son təbiətində «özünü reallaşdırma» fəlsəfəsi olaraq ortaya çıxmış, IX əsrdə də Vedic qaydalarla təyin olunan bir fəlsəfə halına gəlmişdir.

Vedanta, bir kitabda toplanmayan və tək bir fəlsəfə qaynağına bağlı olmayan bir fəlsəfə növüdür.

Vedantanın beş dənə alt məktəbi var;

Advaita Vedanta: Məktəbin qurucusu Gaudapadadır. Gaudapadaya görə tək həqiqət Tanrı olduğu üçün onun başqa hər hansı bir sifəti ola bilməz. Tanrının xəyali əks olunması olan Maya, dünyanın varlığını meydana gətirməkdədir. Bu məlumatın fərqiində olmamaq isə bütün ağırlığımızın qaynağını meydana gətirməkdədir. Yalnız Tanrını bilmək ilə salamatlığa çatmamız mümkün ola bilər.

Vişvadvaita: Bu fəlsəfə məktəbinə görə, Tanrı, özünə xas şüurlu ruh və özləri içində saxlayan sifətləri (Saqlana Brahman) ehtiva edir. Tanrının, bu özünə xas ruhları və özləri hər nə qədər bir-birlərindən ayrı olsalar da ayrılmaz bir şəkildə bir-birlərinə bağlıdırlar. Maya isə Tanrının yaradıcı gücüdür.

Sri Lakshmi Visishtadvaita: 950-ci ildə Srinivasa Deekshitulu tərəfindən qurulmuşdur. Tanrı dualıdır. Həm birlik (Nişkala) həm də bölünmüşlük (Saqqala) içində vardır. İbadət, elm və fədakarlıq, bu fəlsəfəyə görə, salamatlığa çatmanın tək yoludur. Bu inanışa görə Tanrı (Vişnu) hər vaxt arvadı Lakşmi ilə birgə xatırlanar. Bu fəlsəfə məktəbi, bu günün inanışları arasında az qala/haradasa unudulmuşdur.

Dvaita: Digər adı ilə Tatvavada, gerçəyin fəlsəfəsidir. Bu fəlsəfəyə görə, Tanrı, özünə xas ruh və sifətlərdən və ayrıca bir-birindən ayrı varlıqların bir birləşimidir. Bu məktəbə görə, fədakarlıq, salamatlığa çatmanın tək yoludur.

Dvaitadvaita: Bu məktəbin fəlsəfəsinə görə Tanrı, bədən tapmış bir varlıqdır.

Suddhavaita: Eyni Dvaita kimi, fədakarlığın tək salamatlığa aparan yol olduğuna inanar və Tanrıya vara bilmək üçün yalnız fədakarlıq etməmiş lazımlı olduğunu müdafiə edir.

Veda qanunları, bütün canlı və cansız aləmin bir oluşundan, universal bir həqiqətdən və Tanrının hər birimizdən çox da uzaqda olmadığından bəhs etməkdədir. XXI əsrin başlanğıcı ilə texnoloji olaraq daha çox bir-birinə yaxınlaşan dünya insanı, bu ölümlü dünyada, şüurlu ya da şüursuz bir şəkildə Vedanta təliminin həqiqəti ilə üz-üzə gəlmişdir. Vedanta fəlsəfəsinə görə gerçək; sonsuz, ölümsüz, dəyişməz, bölünməz, dualıdanın kənarında və yalnız hər birimiz tərəfindən təcrübələyə biləcək bir məsələdir.

Volyuntarizm: Hərəkət və davranışların xarici faktorlar və ya içində yaşanan sistemdən deyil, şəxsən fərdlərin iradələrindən

qaynaqlandığını qarşıya qoyan yanaşma. İradəçilik Antik dövr Yunan fəlsəfəsində Stoyaçılıqla başlar. Stoyaçılar, iradəçi bir fikirlə Platonun ideyalarını yalan sayırlar. Təbiət, universal iradədir. Bu yüzdəndir ki, doğru və yaxşı olan, onun buyruğuna uyğun olandır. Stoyaçılıqdan bir çox şeylər daşıyan Xristianlıqda da sürüb gedən iradəçilik, XIX əsrdə Arthur Şopenhauer (1788-1860) və Fridrix Nitsşe (1844-1900) təlimləriylə yenidən əhəmiyyət verilmişdir. Nitsşeyə görə fəvqəlbəşər insan iradəsiylə yaradılacaq. Şopenhauerə görə hər fakt bir iradənin məhsuludur. Varam, çünki, var olmaq istədim. İri dişlər parçalamaq istəyinin, çevik qıçlar qaçmaq istəyinin, böyük göz bəbəkləri qaranlıqda görmək istəyinin, uzun dənələyər sürünənlərlə bəslənmək istəyinin məhsuludur. Bu iradə, bu istək hansı istiqamətə çevrilmişsə yaratma ona uyğun olmuşdur. Varlaşmaq, hadisələşən iradədir. İradəçilik bu mənada mexanizmə ziddiyyət bir təlimdir. Mexanizm necə təbii qanunu gəmidən sayırsa, iradəçilik də insan iradəsini gəmidən saymaqdadır. Daha açıq bir sözlə, mexanizm tam bir zərurət, volyuntarizm tam bir azadlıqdır. Mexanizmdə insan zərurətlə davranar, volyuntarizmdə azadlıqla davranar. Mexanizmdə insan, məsələn Voqtdun dediyi kimi nə yersə odur, volyuntarizmdə insan, məsələn Şopenhauerin dediyi kimi nə dilərsə odur.

Dialektik materializm, hər iki düşüncənin gücsüzlüyünü aradan qaldıraraq təbiətlə (zərurət) insanın (iradə, azadlıq) qarşılıqlı təsirləriylə (əlaqə) bir-birlərini meydana gətirdiklərini göstərmişdir. Gerçəkdə insan nə bir kölə nə də bir Allahdır, təbii zəruriliyə şüurlu olaraq qatılan və o zəruriliyi şüuruyla təsir edən gerçək mənada bir insandır. İradəçilik, idealist və elmdən kənar bir anlayışdır və bütün idealist təlimlərin ortaq yanılmalarını daşıyır. Praktiki dərsə faşizmin fikri təməli olmuşdur.

Volyuntarizm (Latın voluntas - iradə) - mənəviyyatımıza - asılı olmayaraq onun mənəvi seçim etmək lazımdır, mənəvi fəaliyyətinin anlayışı subyektiv prinsipi sosial qanunları və sosial normalar, sərbəst əsassız mülahizələri yalnız mənəviyyat müəyyən edir.

Volyuntarizm - etik relyativizm yekun ifadə əsaslı mənəvi azadlıqlarının təşəbbüsü və əxlaq yaradıcılıq hissi təhrif olunur. İfrat fərdiyyətçilik və nihilizm və nəticədə əxlaqsızlıq gətirib çıxarır. Lakin, əxlaq volyuntarist fikir qarşısında qoydu.

Müasir dövr əxlaq geniş volyuntarist anlayışa, burjua əxlaq kapitalizmin ümumi böhranı və fərdi və cəmiyyət arasında ziddiyyət nəticəsində kəskinləşməsi ilə bağlıdır.

Y

Yeni Hegelçilik: Dini və spekulativ fəlsəfəni müdafiə etmək üzrə irəli sürülmüş dialektik özdən məhrum Hegelçilik anlayışları. Yenihegelçilik, Hegelin dialektikasındakı bütün möhkəm və müsbət yanları bir kənara buraxaraq bütün idealist yanları ələ almaq və böyütmək yolunda təzahür etmişdir. Həyat barışmaz ziddiyyətlərlə doludur, bu ziddiyyətlər təbiidir, həyatın quruluşu gərəyidir və heç bir zaman peyvənd etməz, həll edilməz. Elə isə insanlar bu yolda heç bir şey göstərmədən özlərini həyatın axışına buraxmalıdırlar.

Dini və spekulativ fəlsəfəni müdafiə etmək üzrə irəli sürülmüş dialektika özdən məhrum Hegelçilik anlayışları. Dialektikadan məhrum idealist Hegelçiliyin irrasionalist bir şəkildə müxtəlif şərhələrini dilə gətirər.

Yenihegelçilik, Hegelin dialektikasındakı bütün möhkəm və müsbət yanları bir kənara buraxaraq bütün idealist yanları ələ almaq və böyütmək yolunda meydana çıxmışdır. Yenihegelçilərə görə həyat barışmaz ziddiyyətlərlə (antaqonizm) doludur.

Barışmaz ziddiyyətlər təbiidir, həyatın quruluşu gərəyidir və insanlar tərəfindən heç bir zaman peyvənd etməz, həll edilməz. Elə isə insanlar barışmaz ziddiyyətlərin aşılması yolunda heç bir şey göstərmədən özlərini həyatın axışına buraxmalıdırlar. Bəzi yenihegelçilər də ziddiyyətlərin aşılması yerinə keyidilməsinin mümkün olduğunu irəli sürürlər.

XX əsrdə Hegel fəlsəfəsini yenidən canlandıran, Hegelin dialektik üsuluna və metafizikinə söykənirək mədəniyyət və tarix fəlsəfəsinə yeni bir istiqamət verməyə və təbiət elmləri qarşısında yenidən mənəvi elmləri gücləndirməyə çalışan axın. Xüsusilə Almaniyada, ayrıca Fransa, İtaliya, İngiltərə, Rusiya, Skandinaviya və Amerika da inkişaf etmiş bir axındır. Nümayəndələri: Freyer, Qloqner, Litt, Bozanket, Bredli, Kroçe, Centille və sairidir.

Yeni Kantçılıq: Dialektik və materialist yanından məhrum idealist Kantçılıq anlayışdan... XIX əsrin sonlarına doğru Kanta çevrilir

şüarıyla irəli sürülmüşdür. Kantçılıq ya da tənqidçilik adlan altında Alman mütəfəkkiri Kantın sistemi, idealist bir quruluş içində yüksəlmiş bir növ utancaq materialist olmaqla birlikdə bir çox düşüncələri geniş diametrdə təsir etmiş bir axındır. XIX əsrdə yeni tənqidçilik ya da yeni Kantçılıq adı altında Almaniyada Albert Lange (1828-1875) və Fransada Şarl Renuvyenin (1815 -1903) liderlikləriylə German Kohen (1842-1918) və izdaşlarında meydana çıxan pozitivizm canlanmışdır. Yeni Kantçılıq da, qədim realizm kimi, bir növ yeni pozitivizm (neo pozitivizm) xarakterindedir. Daha açıq bir sözlə yeni Kantçılıq Oqyüst Kontdan təmizlənmiş bir pozitivizmdir. Yeni Kantçılıq da, xülasə olaraq, belə deyir: Hadisələrdən başqa heç bir şeyi bilməyik, elm hadisələri araşdırmaqla kifayətlənməlidir.

Liebmann, J. Volkelt, A. Ril, H. Korneli, H. Kogen, P. Natorp, E. Kassier, A. Lieber, Vindelband, Rikkert, Lask kimi bir çox mütəfəkkirlər bu mənədəki yeni Kantçılığı müdafiə etmişlər. Langem öndərliyindəki Alman yeni Kantçılığı Kantın rasionallığına, Renuvyenin öndərliyindəki Fransız yeni Kantçılığı Kantın adətçiliyinə əhəmiyyət vermişdir. Xüsusilə Langenin düşüncələri, idealist başlardakı bulanıqlığı ifadə etmək baxımından kafi bir nümunədir. Langeyə görə materialistlik elmi bir üsul olmaqla kifayətləndiyi müddətcə doğrudur, obyektlərin özlüklərini açıqlamaq kimi bir qurun idiya qapılınca səhv bir yola girməkdədir. Çünki, materya dediyimiz şey, nəticə olaraq, düşüncəmizin tasanmlarından ibarətdir. Buna görə də əsl həqiqət materializmdə deyil idealizmdədir. Qaldı ki, idealizm, insanın xoşbəxtliyi üçün də lazımlıdır. Materializm də buna görə, yalnız hadisələrlə məşğul olan bir elm olaraq qalmalıdır.

Yeni Kantçılıq, Marburq məktəbiylə (Kogen, Natorp, Kassierer) Baden məktəbində (Vindelband, Rikkert) inkişaf etdirilmişdir. Kantçı düalizm bu yeni-kantçılıq meylinin təməl qanunudur. Bu dualizm fenomen-noumen ayrısı seçkiliyi üzrə qurulubdur.

Yeni Kreasionizm: kainatın və içərisindəki canlıların təbii seçilim kimi müasir elmin qəbul etdiyi müddətlərlə meydana gələ bilməyəcəyini, bu səbəblə ağıllı və şüurlu bir varlıq tərəfindən hazırlandığını iddia edən bir görüş. Ağıllı anlayış iddiası, elm ətrafları tərəfindən Yeni Kreasionizm olaraq xatırlanmaqdadır. Yeni Kreasionizm, kainatın və içərisindəki canlıların təbii seçilim kimi müasir elmin qəbul etdiyi müddətlərlə meydana gələ bilməyəcəyini, bu səbəblə ağıllı və şüurlu bir varlıq tərəfindən hazırlandığını iddia edən

bir görüş. Yeni Kreasionizm iddiası, elm ətrafları tərəfindən Yeni Kreasionizm olaraq xatırlanmaqdadır.

Bəzi filosoflara görə isə Yeni Kreasionizm təkamülün gəyəsəl bir məzmun daşdığına iddia edən təkamüllü bir yanaşmadır. Canlı genomlarındakı məlumatın mənşəyinin ancaq xəyal et açıqlana biləcəyini iddia edir. İlk canlı orqanizmdəki təməl anlayışın, şahid olduğumuz bütün canlılığı ortaya çıxaran qaynaq kodu ehtiva etdiyinə, təkamülün də bu qaynaq kodu istifadə edərək və onun ətrafında bir öyrənmə müddəti olaraq müəyyən bir məqsəd istiqamətində, xromosomların içərisindən, yenə xromosomların ətraf şərtlərinə uyğun gəlməsini təmin edəcək şəkildə lazımlı məlumatları çıxardığını, seçdiyini, yığdığını iddia edir. Təbii seçilim, mutasiya və digər təkamüllü mexanizmlərin özlərinin də əslində təməl anlayışı şəkilləndirən müddət mexanizmindəki parçalar olduğunu müdafiə edir.

Yeni Kreasionizm arqumentı, bütün canlı orqanizmlərin aşağı yuxarı günümüzdəki halları ilə bir Yeni Kreasionizm tərəfindən hazırlandığını fikirini mənimsəyər. Yeni Kreasionizm qaydasını mənimsəyənlər, əksəriyyətlə bu anlayışın kimin tərəfindən edildiyini açıqlamaqdan diqqətlə qaçınar, hər hansı bir tək allahlı dinin Allahın adını tələffüz etməzlər. Bunun səbəbi qismən, Yeni Kreasionizm məktəblərdə təkamül nəzəriyyəsinə elmi bir alternativ olaraq oxudulmasını təmin etməkdir. Yeni yaradılışçılığın öndərliyinin edildiyi ABŞ-da din reklamının edilməsi və dinin yayılmağa çalışılması konstitusiyaya ziddir.

Yeni Pifaqorçuluq: İskəndəriyədə inkişaf edən və Pifaqorun təlimini nümunə götürən fəlsəfə sistemi. Yeni Pifaqorçuluq, Pifaqorun gizli təlimini canlandırma məqsədini daşıyır. Bu görüş, şərq mistizimini, Platonçuluğu və Stoyaçılığı da əhatə edir. Siseronun müasiri romalı Publi Nıqidi Fiql tərəfindən qurulduğu sanılmaqdadır.

Həm mistik, həm tərkidünya bir axın olan Yeni Pifaqorçuluq üstünə kifayət qədər məlumat yoxdur.

Varlığını davam etdirdiyi üç əsr içində bu axın, imperatorluğun təzyiqləri və xalqın maraqsızlığı üzündən bir çox dəfə sönər kimi oldu. Ortaya qoyduğu əsərlərin çoxu saxta olan axın, bu qaynaşmalı çağın o biri fəlsəfi cığırıları ilə şərq dinlərinin təsirində qaldı.

Yoqa: Yoqa minlərlə il əvvəl, Hindistanda ortaya çıxmış bir sistemdir. Bu sistemi hər istəyən tətbiq edə bilər; xüsusi geyimlərə, alətlərə ehtiyacınız yoxdur. Yalnız yerə sərə biləcəyiniz səccadə böyüklüyündə bir örtüyə (yüzümüzü bəzi pozalarda yerə qoyacağımızdan yerə örtü qoymaq daha gigiyenikdir.) və nizamla ehtiyac vardır.

Yoqa edən kəslərə yogi adı verilir. (Qadınlara yogini deyilir.) Köhnə zamanlardakı böyük yogilər insanın ətrafıyla uyğun yaşaya bilməsi üçün, əvvəlcə özüylə uyğun yaşaması lazım olduğunu bu səbəblə də insan təbiətinin tam olaraq aydın ola bilməsinin əhəmiyyətli olduğunu söyləmişlər. Böyük yogilər insanı fərqli bədənlərdə araşdırmaqdadır.

Yoqa söz mənasıyla birləşmək deməkdir. Yoqada məqsəd, fiziki, ruhi və zehni bədənlərimizin birləşməsiylə «Tanrı Şüuru»na çatmaqdır. İşdə bu Tanrı Şüuruna çatmaq, meditasyon işlərinin son mərhələsi olan Samadhidir.

Yaxşı, Yoqa yolunda olan hər kəsin məqsədi Samadhiyə çatmaq mı olmalıdır? Əlbəttə ki xeyr. Bhaqavat Gita, Yoqa edən dörd şagird tipindən bəhs edir; Acı çəkən adam; dayanmayan bir ağrını dindirməyi məqsəd qoyan şagirdlərdir. Bu acı fiziki bədənin bir yerində incimə, ağrı ola biləcəyi kimi, zehni də ola bilər.

Dünya nemətlərini axtaran adam; sağlamlıq və müvəffəqiyyət üçün bir strategiya inkişaf etdirməyi hədəfləyən şagirdlərdir. Burada məqsəd, bir strategiya taparaq dünya nemətlərindən maksimum fayda verməkdir. Məlumat axtaran adam; bütünlüyə çatma arzusu duyan şagirdlərdir. Müdrik adam; böyük Yoqaçılardır.

Siz, bu şagird tiplərindən hər hansı birinə yatır ola bilərsiniz. Niyə mən digər şagird tipi deyiləm deyə düşünərək qurun idiya qapılmanın gərəyi yoxdur. Hər kəsin həyatdakı hədəfi fərqlidir amma nə olursa olsun bütün hədəflər bərabər dərəcədə mükəmməldir. Bilmənizi istəyərdim ki, Yoqa yolu hər kəsə açıqdır. Yoqayı diləyən hər kəs dilədiyi səbəblərdən ötəri etməyə başlaya bilər və istədiyi anda etməkdən imtina edə bilər. Yoqa kimsənin ya da heç bir quruluşun təkəlidə deyil.

Zen Buddizm: Hind və Çin ənənələrinin ortaq bir məhsulu. XII əsrdən sonra Yaponiyaya da keçərək Yapon mədəniyyəti içində inkişafını tamamlamışdır.

Zen Buddizm, Buddizmin Mahayana qolunun bir davamıdır. Mahayana Buddizmi Çində və Yaponiyada oranın özünə xas adət, təşkilat, inan və həyat fikirlərinə uyğunlaşma göstərərək inkişaf etmişdir.

Zen sözü yapon mənşəlidir. Zende nə müqəddəs kitab, nə də doqma vardır. İşarələrə, dualara, mərasimlərə də yer yoxdur. Elə ki, Zen onu izləyənlərə heç bir şeyi inandırmağa və heç bir inamı qəbul etdirməyə məcbur etməz. Zen bir fəlsəfə də deyil. Çünki, fəlsəfə məntiq və analizə söykənəndir. Zen bunların hər ikisinə də qarşıdır. Sözlərin, söz oyunlarının gerçəyə çatmada faydası olmayacağını düşünər.

Məntiq, zehinin ağıl yanına söykənəndir. Zen isə ikiliklərin kənarında tam bölünməz gerçəyi axtarar. Bu anlayışlar bizlər üçün alışılmadıq bir düşüncə forması olduğu üçün, Zen Buddizmi anlamamızı çətinləşdirməkdədir.

Günümüzün elmi və azad düşüncə anlayışlarıyla Zen arasında bir çox bənzərlik olduğunu görürük. Zen təlimlərinin birində belə bir xəbərdarlıq edilir.

Bir düşüncəyə bağlanmaq tək zehini şərtləndirməklə qalmaz, bir düşüncənin o birinə üstün tutulması zehini asılı da edir.

Zende bir şeyi bilmək onu iç gerçək vəziyyətinə çevirməyə bilər. Bu səbəblə də fərdi təcrübə və fərdi həyat hər şeydən daha əhəmiyyətlidir.

Zen hər nə qədər çətin anlaşılabilirliyi ilə bizi çaşırsa da vəziyyət bizim şərtləndirildiyimiz həyat formasından qaynaqlanmaqdadır. Sadə düşünməyi bacara bilsək Zeni anlamaq, daha doğrusu qavramaq heç də çətin deyil. Məsələn bir Zen ustasına Zen nədir? deyə soruşmuşlar. Usta sizin hər gündü həyatınızdır, hər gündü düşüncələrinizdir. deyə cavab vermiş. O səbəblə Zen bir yerdə bu anı, indiki zamanı dolu dolu yaşamaqdır. Başqa bir deyimlə Zen, yaşadığımız həyatın içində yaşadığımızın fərqi çatmaq, həyata uyğun gəlməkdir.

Daha geniş bir mənada Zen, hər şeydən əvvəl zehinimizin yaradıcı və azad gücünü önə verərək, bir dəstə ümumi anlayışlarla deyil, həyatın yaşayan gerçəkləri ilə məşğul olmaq, mübtədə ilə obyekt

arasındakı ikilikdən zehini qoparıb, ağılı da, anlayışı da aşaraq öz dərinliyimizin fərqi varmanın yoludur.

Zen eyni zamanda bilavasitəliyi, doğrudan gerçəyə yönəlməyi hədəf alması, ürəkli olması, zarafətçılığı, gözələ qarşı da, mənasız olana qarşı da duyğulu olması ilə digər metodlardan, digər yollardan tamamilə ayrı, xüsusi bir yoldur.

Müstəqilliyə verdiyi əhəmiyyət səbəbiylə Zende təlim yoxdur. Biz öz özümüə öyrədərik. Zen yalnız yolu işarə edir.

Zen insandakı iç və xarici ziddiyyətlərin qaynağını belə açıqlayır. Sonluyla sonsuz arasında daha ən başdan bəri bir ziddiyyətə həm yoxkən, o qədər istəklə tapmağa çalışdığımız iç sülh həmişə ortada dayanıb dayanarkən, cahilliyimiz üzündən hökmən öz mənliliyimizdə sonluyla sonsuz arasında bir kəsilmə tapacağıq deyə özümüzü çixmazlara sürməkdəyik.

Zen yolunun axırı nirvanadır. Nirvana nurlanmada təbii olaraq özbaşına ortaya çıxacaq zehni bir vəziyyətdir. Nurlanma isə anlayışların kənarına keçib dünyanı gerçək beləsiyliyi ilə görməkdir.

İntibah bizim gündəlik həyatımızdan qaçmamızı ya da onu dəyişdirməmizi tələb etməyəcəyi kimi, formal dünyanı da başqa cür görməmizi də tələb etməz.

Zərdüştlük: Atəşpərəstlik ya da yerli dildə Zərdüştlük dünyanın ən qədim təkalləhcı dinlərindən biridir. Təxminən 3500 il əvvəl Zərdüşt tərəfindən İranda qurulmuşdur. E.Ə. 600-cı il və eramızın 650-cı illər arası Fars İmperatorluğunun rəsmi dini olmuşdur. İndiki vaxtda Zərdüştlüyə dünya səviyyəsində inananların sayının 250 min ətrafında olduğu təxmin edilməkdədir.

Zərdüştlük, tək allah olan Ahura Mazda inanışını öyrədən. Zərdüştlüyün ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti, ən qədim tək allahlı din olaraq qəbul edilməsidir. Lakin, daha sonraları dualist bir din olmuş, dualizmin ən tanınmış nümunələrindən birini meydana gətirmişdir. Bu dində möminlərin bədən öldükdən sonra dirilib Ahura Mazdanın hüzarına çıxacağına və orada sorğulanacağına inanırlar.

Zərdüştlüyün təməlinə allah və şeytanın döyüşü yatar. Zərdüşt, yer üzündəki döyüşün Allahın ruhu Spenta Manyu ilə şeytanın ruhu arasında olduğuna inanardı və hər inananın yaxşılıq üçün döyüşməsi lazım idi.

Zərdüşt, "Qatalar" deyilən dördlükler yazmışdır. Bu dördlükler Avesta deyilən müqəddəs kitabda toplanmışdır. Bu yazılar Zərdüştün neyə inandığını izah edən tək sənəddir. Zərdüştçülükdəki şeytan inamı ilə qərb dinlərindəki mələk anlayışı arasında bənzərliklər vardır.

Zərdüştçülüğün İslamiyyətin İranda yayılmasına qədər davam etdiyinə inanılır. 600 ətrafında Müsəlmanların Fars torpaqlarını ələ keçərməsindən sonra bu dinin müridləri azaldı.

Ənənəvi olaraq Zərdüştülər yer üzünün insan qalıqlarıyla pozulmaması lazım olduğuna inanardılar. Ölülərini dəfn etmək yerinə üstü açıq qüllələrin quyularına atıb, cəsədləri qırğılara və təbii faktorlara qarşı korumasız bir şəkildə buraxardılar.

Zərdüştçülüğün müqəddəs mətnlərinin yığıldığı Avesta ümumiyyətlə iki hissəyə ayrılır. Birinci hissə "Vendidad", "Visperad" və "Yasna"nı ehtiva edir. "Vendidad", müxtəlif dini qanunlar və əfsanəvi hekayələrdən meydana gəlir. "Visperad", qurban edilərkən oxunan duaları ehtiva edir. "Yasna" isə bənzər dualar və "Avesta"da istifadə edilən ümumi dildən fərqli bir ləhcəylə yazılı beş Qata ehtiva edir. "Avesta"nın ikinci hissəsinə "Xorda Avesta" (Kiçik Avesta) adı verilir və bütün inananlar tərəfindən fərqli elementlərin var olduğu müəyyən günlərdə oxuna bilən qısa dualar ehtiva edir. Bu duaların 5-nə Qah, 30-na Siroza, 3-nə Afriqan və 6 dənəsi də Nyayis deyilir.

Zərdüştülər Qərbi mədəniyyətlərdə sanıldığı kimi atəşə tapınmazlar. Zərdüştülər dünyada olan elementlərin saf olduğuna və atəşin Allahın işığı və ya mədəniyyəti olduğuna inanırlar. Dini mərasimlərə ya da ayinlərə çox çox əhəmiyyət vermədən, yaxşı sözlər, yaxşı düşüncələr və yaxşı hərəkətlər qanunlarına fokuslanırlar. Zərdüştülər gündə bir neçə səfər dua edirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

- 1.R.Mehdiyev. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2010
- 2.F.Ramazanov (red.) Fəlsəfə dərslik. Bakı, 2000 (II nəşr)
- 3.H.İmanov. Fəlsəfənin əsasları. Dərslik. Bakı, 2007
- 4.Z.Hacıyev. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2007
- 5.Y.Rüstəmov. Fəlsəfənin əsasları. Dərslik. Bakı, 2004
- 6.B.Abişov. Fəlsəfə. Dərslik. Bakı, 2001
- 7.Z.Bağirov. Fəlsəfə (sxemlərdə). Bakı, 2009
- 8.M.Zeynalov. Fəlsəfə tarixi. Dərslik. Bakı, 2000
- 9.M.Fərhadoğlu. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, 1996
- 10.V.Paşayev. Fəlsəfə. Bakı, 1990
11. Z.Məmmədov. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, 1996
12. A.Şükürov, G.Abdullazadə. Azərbaycan fəlsəfəsi (qədim dövr). Bakı, 1993
13. A.Şükürov. Hamı üçün fəlsəfə. Bakı, 2010
14. Ə.Tağıyev və b. Orta əsrlərin fəlsəfi və sosial-siyasi fikri.(Qərbi Avropa və Azərbaycan). Bakı, 1990
15. Ə.Tağıyev və b. Platon və Aristotel. Bakı, 1997
16. Ə.Tağıyev, D.İsmayılov. Con Lokk. Bakı, 2009
17. A.Şükürov. Müstəqil dövrün fəlsəfəsi və filosofları. Bakı, 2007
18. M.Rzayev. Fəlsəfə tarixi. Bakı, 2011
19. Ə.Nicat. Dünya filosofları. Bakı, 1996
20. Ə.Abasov, Ə.Abbasov (red.). Müasir fəlsəfə və Azərbaycan. Bakı, 2011
21. A.Şükürov. Şərq fəlsəfəsi və filosofları. Bakı, 2005
22. F.İsmayılov. Müasir Qərb fəlsəfəsi. Bakı, 1991
23. İ.Rüstəmov. Fəlsəfi ensiklopedik lüğət. Bakı, 1997
24. A.Əhədov. Qədim dünya fəlsəfəsi. Bakı, 1997
25. S.Xəlilov. İslam dünyasında milli fəlsəfi fikir və onun tarixi məsələləri. Bakı, 2008
26. S.Xəlilov. Fəlsəfə: tarix və müasirlik. Bakı, 2006
27. N.Mehdi. Fəlsəfədən diddiklərim. Bakı, 2010
28. N.Mehdi. Fəlsəfə tarixində fəlsəfə. Bakı, 2005
29. M.Həsənov. İslam fəlsəfəsinə, tarixinə və məntiqinə dair ensiklopedik məlumatlar kitabı. Bakı, 2007

30. Ə.Tağıyev, İ.Məmmədov. Hökmdarlardan filosoflaradək. Bakı, 2002
31. Ə.Tağıyev. Fəlsəfədən siyasətə. Bakı, 2001
32. A.Şükürov. Sosial fəlsəfə və sosial gerçəklik. Bakı, 2008
33. H.Əlizadə. İnsan fəlsəfəsi. Bakı, 2003
34. Ə.İbrahimov. Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində ədalətli hökmdar problemi. Bakı, 2010
35. M.Rzayev. Keçid dövrü və şəxsiyyət. Bakı, 2007
36. Ə.Tağıyev. Qloballaşma və millilik fəlsəfi-siyasi reallıqlar kompleksində. Bakı, 2010
37. Ə.Tağıyev. Siyasətdən müntəxəbat. Bakı, 2011
38. A.Şükürov. Fəlsəfə və qloballaşma. Bakı, 2002
39. A.Şükürov. Azərbaycan mifologiyası. Bakı, 2009
40. Y.Rüstəmov. Sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti. Bakı, 2007
41. Q.Əliyev. Təbiətin fəlsəfəsi. Bakı, 2010
42. A.Məmmədova. Nəsrəddin Tusinin dünyagörüşü. Bakı, 2000
43. A.Mustafayev. Fəlsəfədə ziddiyyətlər və münəqişələr problemi. Bakı, 2000
44. Ə.Tağıyev. Siyasət dərsləri. Bakı, 2007
45. Ə.Tağıyev. Milli ideya və milli ideologiya. Bakı, 2000
46. R.Aslanova. İslam və mədəniyyət. Bakı, 2002
47. R.Aslanova. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı, 2004
48. R.S.Qureviç. Filosofskaya antropoloqiya. Moskva, 2000
49. A.Şükürov. Kulturologiya. Bakı, 1998
50. V. Paşayev. Mədəniyyət fəlsəfəsi. Bakı, 1999
51. Ə.Tağıyev, A.Mustafayev, M.Balayev. Azərbaycanda milli hərəkət ideyalarının yaranması və tarixi təkamülü. Bakı, 1999
52. F.Köçərli. N.Nərimanov. Bakı, 1996
53. F.Köçərli. Ü.Hacıbəyov. Bakı, 1968
54. Y.Türkel. İnsan, təbiət və cəmiyyət münasibətləri biososial və fəlsəfi aspektlər. Bakı, 1998
55. M.Manafova. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Bakı, 2010
56. M.Manafova. Beynəlxalq mədəni əlaqələr. Bakı, 2008
57. M.Manafova. Sosial kulturologiya. Bakı, 2010
58. N.Həsənzadə. Kulturologiya. Bakı, 2003
59. N.Abbasov. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. Bakı, 2009
60. N.Abbasov. Mədəniyyət siyasəti və mədəni irs. Bakı, 2011

61. Ə.Əhmədov. Kulturologiya. Bakı, 2003
62. S.Məmmədova. Mədəniyyətşünaslıq. Bakı, 2001
63. İ.Hüseynov və b. Tətbiqi kulturologiya. Bakı, 2009
64. İ.Hüseynov, N.Əfəndiyeva. Xarici ölkələrdə mədəni fəaliyyətin təşkili. Bakı, 2008
65. Ə.Məmmədov, A.Mustafayev. Təbii elmi idrak və insan dünyası. Bakı, 2011
66. Makovelski. Drevneqreçskaya filosofiya, Baku, 1950
67. İstorii filasofi v 6- ti tomax
68. İstorii filasofi v 5- ti tomax
69. İstorii kulturi drevney Qreçiya i Rima
70. V. D. Sinovəki. Sokrat və onun dövrü (tarixi oçerk)
71. A. N. Çanışov. Kurs leküii po drevney i srednevekovoy filasofii. M. 1991
72. Kratkni oçerk istorii filasofii M, 1981
73. Qoşqar Əliyev Təbabət fəlsəfəsi, Bakı, 2000
74. Ə. Namazova. Q. Əliyev B, 2004
75. A. Bəşirov, filosofskaya problematika sufizma v anqlitskom vos Tokovedenin, Bakı, 2003
76. A. Şükürov fəlsəfə və zaman Bakı, 1998
77. Kratkie oçerki istorii Azerbaydjanskooy filasofii Baku. 1996
78. K.Azimov. Problema çeloveka v reliqiozni filasofskix doktorinax zaroastrizma i islama, Baku, 2009.
79. İstoria Azerbaydjanskiy filasofie I I, B, 2002.
80. İstoria Azerbaydjanskiy filasofie I II B, 2008.
81. M.Əfəndiyev. Politologiya (dərslik) Bakı, 2011.
82. N. Abbasov, R. Həsənov. Nəsirəddin Tusinin müdirlik fəlsəfəsi, Bakı, 2012.
83. Rəhim Həsənov. Georq Vilhelm Fridrix Hegelin ruh fəlsəfəsi, Bakı, 2011.
84. N. Abbasov, R. Həsənov. Təsəvvüf fəlsəfəsi, Bakı, 2012.
85. Ə.Tağıyev. Fəlsəfə. Bakı.2012.
86. Ə.Tağıyev, M. Seyidov. Siyasət nəzəriyyəsi. Bakı, 2012.

MÜNDƏRİCAT

A.....	3
B.....	12
C.....	20
D.....	23
E.....	36
Ə.....	41
F.....	41
H.....	46
X.....	56
İ.....	57
K.....	68
M.....	75
N.....	91
O.....	96
P.....	98
R.....	110
S.....	114
Ş.....	126
T.....	130
V.....	137
Y.....	140
Z.....	144
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	147

FƏLSƏFİ CƏRƏYANLAR

Çapa imzalanmışdır: 27.12.2013

Format: 60x84 1/16.

Həcmi 9,5 ç.v.

Tiraj: 300

Kitab ADMİU-nun mətbəəsində
hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur